

294527478

101 Københavns kommune

MAG

Historiske Meddelelser om København

1988

**HB
His**

Historiske Meddelelser
om København
1988

Historiske Meddelelser
om København
1988

Udgivet af Københavns Kommune
København 1988

Redaktion: Helle Linde, Egil Skall, Henrik Gautier

På omslaget udsnit af tegning af
Tom Petersen i Illustreret Tidende 1884/85, s. 409

Historiske Meddelelser om København er
medlemskrift for Selskabet for Københavns Historie

© Københavns Kommune 1988

ISBN 87-87526-57-3

Trykt hos Krohns Bogtrykkeri, København

K
KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER
FAGSAL E
Kultorvet 2
1175 København K
01 93 60 60 lok. 210
ex. 1 1988

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen, sendes til
redaktionen, Københavns Stadsarkiv,
Københavns Rådhus, 1599 København V

Indhold

<i>John T. Lauridsen</i> : En »Godfather« i København – indvandreres etablering omkring 1660	7
<i>Paul Nørreslet</i> : Hellig-Hansen og hans huse	29
<i>Bente Holst</i> : Stenders Kunstforlag A/S 1888–1988, 100 års postkort, reproduktioner og skulpturer	82
<i>Vilhelm Jespersen</i> : 37 år i Københavns kommunes tjeneste (3. og sidste del)	103
<i>Københavns Stadsarkiv</i> i 1987	154
<i>Selskabet for Københavns Historie</i> i 1987	156

Anmeldelser:

Københavns Historie bd. 6, <i>Torben Ejlersen</i> . Redaktion <i>Sv. Cedergreen Bech</i> m. fl. Billedredaktion <i>John Erichsen</i> . (<i>Jan Kanstrup</i>)	159
København før og nu – og aldrig. Redaktion og billedtekster <i>Bo Bramsen</i> . Bd. 1 Slotsholmen, <i>Hakon Lund</i> . Bd. 2 Gammelholm og Frederiksholm, <i>Steffen Linvald</i> . (<i>Henrik Gautier</i>)	161
<i>Helge Paludan</i> m. fl.: Københavnernes historie. Fra Absalon til Weidekamp. (<i>Ning de Coninck-Smith</i>)	166
<i>Ole Feldbæk</i> : Danske Handelskompagnier 1616–1843. Oktrojer og interne ledelsesregler. (<i>Benny Christensen</i>)	168
Danmarks Kirker, København 5. bd., hft. 28–29, 30, Frederikskirken. (<i>Karin Kryger</i>)	169
Danmarks Kirker, København 6. bd., hft. 31–32 ved <i>Sven Rask</i> . Forsvundne kirker i København. (<i>Helge Gamrath</i>)	171
<i>Jørgen Sestoft</i> : Stadsarkitekten i København 1886–1986. (<i>Peter Bondesen</i>)	172
<i>Anders og Lars Hegelund</i> : Gammelholm fornyes. (<i>Vibeke Dalgas</i>)	173
<i>Herman Bang</i> : Stuk. (<i>Steen Ove Christensen</i>)	175
<i>Adam Garde</i> m. fl.: Livgardens Musikkorps. (<i>Hans Kofoed</i>)	176

En »Godfather« i København – indvandreres etablering omkring 1660

Af John T. Lauridsen

I gennem det meste af 1600-tallet lød der klager over, at den danske handelsstand blev trykket ned af den udenlandske, især nederlandske, konkurrence og ikke havde den kapital og skibstonnage, der skulle til for at hamle op med udlændingene. Den afsatte statholder i Norge, Hannibal Sehested, forsvarede sig omkring 1650 mod anklager for at have betjent sig af udenlandske købmænd med, at der ikke var nogen danske eller norske handelsfolk, der var i stand til at påtage sig opgaverne.¹ Nu var der ganske vist tale om særlig store forretninger i statsligt regi, som det ikke var beskåret enhver købmand at gennemføre, men skal vi tro andre udsagn, var det ikke det, der var det afgørende. Et anonymt skrift fra 1650'erne fastslår, at næsten ingen i Danmark kan leve af købmandsskab, mens alle de fremmede kommer hertil og bliver rige og fede af vores armod. For at imødegå det, må der indføres handelsbeskyttelse og fremfor alt, må hele den danske handel og handelsstand gennemorganiseres. Til redegørelsen for den triste situation hører også konstateringen af, at nogle af de formuende borgere ikke er rigets borgere, men i virkeligheden fremmedes bogholdere, fordi de arbejder og opkøber for hollændernes penge.² Denne sidste beskyldning vil det i almindelighed være svært at påvise rigtigheden af. I det følgende skal der imidlertid gives et fremtrædende eksempel på, at det kunne forholde sig, som den anonyme forfatter påstår, at rigets borgere kunne være fremmedes »bogholdere«. Tillige skal det være afsættet til at foretage en case-study i, hvordan den store gruppe af indvandrere, der kom til Danmark i løbet af 1600-tallet for en dels vedkommende etablerede sig særdeles solidt på ganske kort tid. Der vil blive fokuseret på de vilkår og muligheder, der gjorde sig gældende i tiårene lige omkring enevældens indførelse. Det er en periode, der generelt er blevet karakteriseret som mere socialt mobilitetsfremmende end tidligere, især tiden efter 1660.³ Og det i København mere end noget andet sted.

Udsnit af prospekt af København ca. 1640. I midten af billedet karreen mellem Højbrostræde (tv.) og Store Færgestræde. I denne karré lå som nummer fire fra havnen Hans Havemanns gård og grund, der gik ud til både Højbrostræde og Store Færgestræde. Gården havde kælder med både beværtning og kræmmebænke. Skråt over for Havemanns gård på den modsatte side af Højbrostræde boede Baltser Condevin og Hermann Iserberg.

Ærindet her er at se nærmere på de faktorer, der gav nogle borgerlige indvandrere en social opstigen og karriere, som selv velmeriterede københavnske borgere ikke kunne have gjort bedre.

Indledningsvis må vi tilbage til 1630'erne, da en sandsynligvis yngre tysk emigrant ved navn Hermann Iserberg dukker op i København. Om hans baggrund ved vi intet, men hans senere karriere taget i betragtning, kan det tages for givet, at han var handelsuddannet – og så var han ugift. Han etablerede sig i 1637 i en gård i Højbrostræde. Gården overtog han fra den københavnske købmand Hans Havemann, der herved splittede de hidtil sammenhørende gårde (Strand kvarter matrikel 66B og 1) op. Den anden gård overtog Baltser Condevin. Selv boede Hans Havemann lige på den anden side af gaden i den store købmandsgård Strand kvarter matrikel nr. 70.⁴ Havemann og Condevin var i familie, da Havemanns hustru Margrethe, født Berns, var Condevins halvsøster.⁵ Dette er af betydning at vide, når vi erfarer, at Hermann Iserberg i 1638 optrådte som fuldmægtig for købmanden Albert Baltser Berns i Hamborg.⁶ Berns var broder til Margrethe Havemann og havde til 1629 boet i Højbrostræde, før han flyttede til Hamborg for at blive kompagnon i Marselis-konsortiet. Med disse tråde knyttet følger, at det ikke var nogen helt tilfældig fuldmægtig, Berns havde udvalgt sig. Tværtimod kan vi få en mistanke om, at det var Berns, der havde installeret Iserberg blandt familien i Højbrostræde for at benytte ham som handelsagent. Den formodning bestyrkes af, at Iserberg i de følgende mange år igen og igen optrådte ikke alene på Berns' vegne, men også for de øvrige repræsentanter for Marselis-konsortiet. Når konsortiet modtog kontanter i København for gennemførte forretninger med staten, var det tit Iserberg, der kvitterede på deres vegne.⁷ Hertil kan så føjes, at lægen Otto Sperling i sin selvbiografi fra 1660'erne bekræfter, at Iserberg var Berns' repræsentant.⁸

Hensigten med at etablere Iserberg i København var klar nok: i en årrække havde Berns og Marselis haft en tiltagende handel med staten og andre købmænd i København. Derfor havde de brug for en repræsentant dér. Vi ved, at Berns' stedfader Boldevin Blanckfort var behjælpelig med pengeforretninger i København, men da han døde i 1634, måtte der en anden til at overtage konsortiets interesser dér.⁹ Den rolle har svogeren Hans Havemann ikke ønsket at påtage sig, så det var blevet Iserberg i stedet.

Iserbergs status som fuldmægtig eller agent for Berns og Marselis, gør det vanskeligt at afgøre, hvornår han i de følgende år handlede på konsortiets og hvornår på egne vegne. Var det eksempelvis på sin egen bekostning, at han i 1642 overtog alle Ebbe Ulfeldts stude,¹⁰ eller foretog han i virkeligheden den handel på konsortiets vegne? Også selv om det sidste skulle være tilfældet, er der ingen tvivl om, at Iserberg har fundet ud af at kombinere sin fuldmægtig-stilling med en selvstændig handelsvirksomhed.

Givetvis for at styrke sin selvstændige virksomhed, indgik Iserberg engang i 1640'erne et fordelagtigt ægteskab. Han giftede sig da med Elisabeth Klingenberg, som var søster til en anden af Marselis-konsortiets fuldmægtige, bogholderen Poul Klingenberg.¹¹ Sådan viste han på bedste måde sit oprigtige ønske om at opretholde og styrke sin tilknytning til konsortiet. I samme ånd må vi se navngivningen af Iserbergs førstfødte (?) søn i 1648. Drengen fik navnet Albert Balthasar,¹² så vi kan tage det for givet, at han er blevet opkaldt efter Iserbergs foresatte i Marselis-konsortiet, Albert Baltser Berns. Som det også nedenfor vil fremgå, er dette ikke et enestående eksempel på, at forretningsmænd lader deres sønner opkalde efter de forretningsforbindelser, som de var mest afhængige af.

For styrkelsen af Iserbergs position i København skulle ægteskabet med Elisabeth Klingenberg vise sig at blive en meget betydningsfuld disposition. Hendes bror Poul Klingenberg udviklede sig nemlig i begyndelsen af 1650'erne til en særdeles indflydelsesrig mand. For det første blev han – ved et passende ægteskab – medejer af Marselis-konsortiet, og for det andet udnævnte kongen ham til en række vigtige embeder. Således blev han både generalpostdirektør og admiralitetsråd. Ikke mindst det sidste var vigtigt for den, der ønskede sig andel i statsleverancerne, for admiralitetsposten gav Klingenberg indflydelse på indkøbene til orlogsflåden. Dermed var vejen også banet for at lade svogeren Iserberg få både andel i leverancerne og betaling for det leverede.¹³ Det sidste var ellers blevet meget vanskeligere under den akutte statslige finansnød, men netop på det punkt var det afgørende at have de rigtige indflydelsesrige forbindelser – og det havde Iserberg fået i Klingenberg. Den meget fremtrædende position, Iserberg opnår i løbet af 1650'erne inden for det københavnske handelsborgerskab, må nok i det væsentligste tilskrives hans nære forbindelse til Klingenberg

og Marselis-konsortiet. En antydning af, at det forholder sig sådan får vi i 1653, da staten overlader Iserberg Ørholm krudtmølle og han bliver fabrikant, som tidligere andre tilknyttet Marselis-konsortiet var blevet det. Da kontrakten om overtagelsen af krudtmøllen skulle indskrives i Danske Kancellis kontraktbog, bliver der først skrevet »Selio Ma«, hvilket derefter blev strøget til fordel for Iserbergs navn.¹⁴ Denne fejlskrivning fortæller klart, hvem der ellers var inde i billedet og var forbundet med Iserbergs interesser: Selio Ma skulle helt skrevet ud have været Selio Marselis, en af hovedinteressenterne i Marselis-konsortiet, bosat i Christiania, men som tilbragte megen tid i København.

Med overtagelsen af Ørholm krudtmølle begyndte det rigtigt at gå hurtigt for Iserberg. Det var selvfølgelig meningen, at han skulle levere krudt til staten. Produktionen kom i gang, og han begyndte at levere for store summer. Det drejede sig 1655 bl. a. om en kontrakt om levering af 1500 centner musketkrudt for 3600 rdl., og i de følgende år tilflød der ham trods statens finansielle vanskeligheder store summer som betaling for hans vigtige krudtleverancer: 1657/58 fik han næsten 9000 rdl. over rentemesterregnskabet, i oktober 1657 1490 rdl. fra landkommissærerne og i januar 1659 meget karakteristisk 4000 rdl. gennem Gabriel Marselis.¹⁵ Gabriel Marselis var Marselis-konsortiets repræsentant i Amsterdam og bestyrede derfra de hollandske subsidiepenge, der tilflød den danske konge. Det var af subsidiepengene, Iserberg fik en del af sin betaling.

Med Ørholm krudtmølle var Iserberg hjulpet godt på vej og havde fået en mere selvstændig position. Et vidnesbyrd herom er også, at han i 1654 flytter til et større hus på det fornemmere strøg i Østergade. Huset dér var, bortset fra generaltoldforvalter og købmand Henrik Müllers og rigshofmester Joachim Gersdorffs, det højest vurderede i gaden. Ikke mindre end 1500 rdl. blev det ansat til i 1661.¹⁶ Dermed var Iserberg flyttet ind blandt både byens og landets ledende personer. Selv begyndte han også at få lederposter. I 1655 blev han sammen med Københavns borgmester Peder Pedersen og købmand Johan Steinkul hovedparticipant i det nyoprettede saltkompagni. Dermed var han kommet i selskab med det københavnske borgerskabs øverste lag. At netop Iserberg sikrede sig en stilling som hovedparticipant i saltkompagniet kan også hænge sammen med, at han har fået solid støtte for

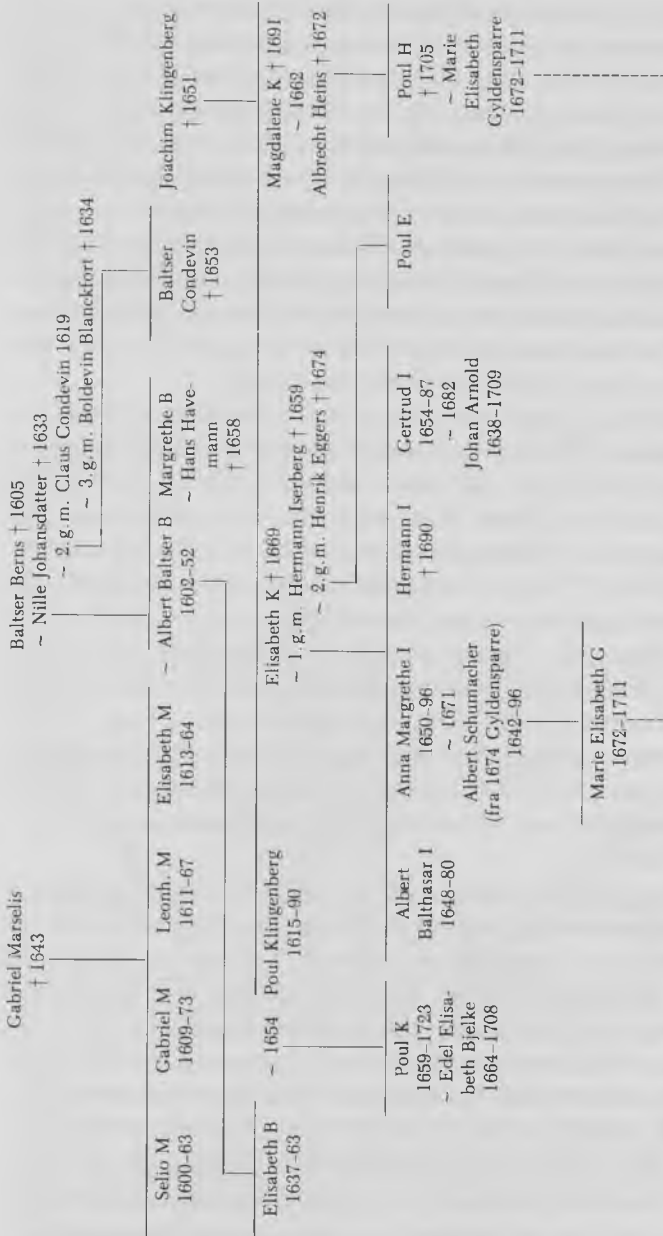
sin kandidatur: svogeren Poul Klingenberg var også interesseret i kompagniet.¹⁷

Under den svenske belejring af København var Hermann Iserberg blandt de 66 af byens købmænd, der tog initiativ til at indsende et vidtgående forslag til nye privilegier for København. Blandt forslagene var et om oprettelsen af en borgerrepræsentation, et råd på 32 mænd. Det råd blev realiseret i marts 1659, og Iserberg fik straks sæde i det, hvilket er et ikke ringe vidnesbyrd om, at en førstegenerations indvandrer fra udlandet kunne få tillidsposter på borgerskabets vegne. I de 32 mænds råd kom han selvfølgelig i selskab med en række andre af de mest fremtrædende købmænd, hvoraf enkelte som Albrecht Itzen, var udlændinge som han selv.¹⁸ Som en af de 32 mænd var det meget vigtige forhandlinger med staten, han skulle deltage i. Bl. a. drejede det sig om at føre de privilegier, som året før var blevet givet København, ud i livet. Her kom han ud for at sidde ved forhandlingsbordet med både sine tidligere foresatte i Marselis-konsortiet og med sin svoger Poul Klingenberg. Fra Marselis-konsortiet var det Selio Marselis, der deltog i disse forhandlinger. Pointen er imidlertid, at Iserberg her mødte sine nære forbindelser som repræsentanter for staten, mens han selv skulle varetage byens interesser.¹⁹ Da imidlertid også Poul Klingenberg, Selio Marselis foruden andre af statens repræsentanter havde betydelige erhvervsinteresser i København, er det et karakteristisk eksempel på sammenfletningen af københavnske erhvervsinteresser og den statslige erhvervs politik.

Hverken Selio Marselis eller Poul Klingenberg havde i 1659 slået sig permanent ned i København, selv om de ofte opholdt sig der. Derfor var Iserberg så meget mere gunstigt placeret til at fortælle dem om holdningerne i det københavnske borgerskab, som han selv var vokset ind i. Et af emnerne i erhvervskredse var utvivlsomt den statslige gæld til byens handelsfolk for de store leverancer, der gjordes på kredit under belejringen. Hvordan skulle man få den betalt. Iserberg havde som så mange andre penge i klemme.

Iserberg kom ikke til at opleve løsningen på gældsproblemet eller den store omvæltning i 1660. Han levede endnu i september 1659, men var død i december samme år.²⁰

Iserberg efterlod sig med sikkerhed tre børn: Albert Balthasar, Anna Margrethe og Gertrud, men desuden er sandsynligvis også den Her-

Oversigt over familierelationerne. Kun de for orienteringen nødvendige personer er medtaget. Udførligere oplysninger i J. T. Lauridsen, Marselis konsortiet, 1987, s. 202-04.

mann Iserberg, der år senere dukker op som legationssekretær, søn af ham.²¹ Alle børnene var kun halv voksne, så hustruen Elisabeth stod trods et vel solidt bo ikke uden store problemer. Atter bliver vi vidne til, at Poul Klingenberg påtager sig den hjælpendes og befordrendes rolle. Han overtog simpelthen formyndereskabet for Anna Margrethe og lod hende flytte sammen med sine egne børn i hjemmet i Hamborg. Tilsvarende tog Klingenberg søster Magdalene sig af Gertrud, mens Albert Balthasar blev sat i skole i København og senere kom på Universitetet.²² Måske har Elisabeth Iserberg beholdt den sidste formodede søn Hermann hos sig, men i hvert fald var hun ved på den måde at have afsat børnene mere frit stillet til at gifte sig igen. Og så var der videreførelsen af den afdøde ægtefælles forretninger.

Ørholm krudtmølle havde trods den svenske besættelse 1658–60 på næsten mirakuløs vis klaret sig så intakt igennem, at Elisabeth Iserberg ifølge kontrakten fra 1653 kunne fortsætte driften. Det gjorde hun i starten bistået af Ditmer Burmeister, der var medinteressent og boede i Iserbergs hus i Østergade sammen med en anden handelstjener, Albrecht Heins.²³ Denne ordning af forholdene bestod til 1661, da Elisabeth Iserberg giftede sig med Henrik Eggers, som straks flyttede ind i huset i Østergade. Eggers videreførte krudtmøllen og leverancerne til staten trods et i forvejen betydeligt tilgodehavende. Der blev nemlig givet anvisning på betaling ved toldindtægter i Norge.²⁴ Det var en efter tidens forhold relativ betryggende betalingsanvisning, og en sådan blev kun givet, fordi staten prioriterede krudtfabrikationen og krudtleverancerne højt. Tiden var urolig og situationen stadig anspændt efter 1660.

Henrik Eggers var borgmestersøn fra Holbæk og derfor et ukendt navn i det københavnske borgerskab,²⁵ men han begyndte snart at gøre sig bemærket på forskellig vis. Selv var han med sin baggrund næppe uden økonomiske midler, men kom givetvis ved ægteskabet med Iserbergs enke til flere penge. Det er sikkert med dem i ryggen, at han den 20. maj 1663 trådte frem med en 20 års eneret for Danmark og Norge på et amdams- eller stivelsesværk i København. Hvordan det er gået med det projekt, er uvist, men det optog ham i hvert fald ikke mere, end at han i oktober 1666 stillede kongen forslag om et endnu mere vidtløftigt projekt. Mod at få en skilling af hver rigsdaler, der blev opkrævet i alle danske købstæder af varer, hvorpå der endnu ikke

var lagt afgift, ville han årligt levere 50 centner salpeter til statens behov. Forslaget blev pure afvist af Statskollegiet, der mente, at Eggers ville komme til at tjene alt for meget i forhold til den ringe mængde salpeter, han ville levere.²⁶

Bortset fra krudtleverancerne, finder vi ikke Eggers blandt statens forretningsforbindelser. Med de tidligere erfaringer, skulle man ellers nok tro, at Poul Klingenberg kunne have været ham behjælpelig med at skaffe sådanne. Måske har Klingenberg lagt et godt ord ind for ham i forbindelse med tildelingen af privilegierne for stivelsesværket, men har ladet det blive derved. Og hvorfor nu det? Af den simple grund, at

På vej mod Danmark på skibet »Phønix« passerede Henrik Eggers i november 1673 dette skib »Oldenburg« nær Bantam på Javas kyst. Begge skibe sejlede for det danske ostindiske kompagni. Eggers var i land i Bantam, hvor »Oldenburg«s skibslæge J. P. Cortemünde traf ham ved midnat i selskab med en anden dansker Johan Joakim Paulli. Paulli var den stedlige repræsentant for det danske ostindiske kompagni og bror til Oliger Paulli i København, som både gennem ægteskab med Ditmer Burmeisters kones søster og som bogholder i det vestindiske kompagni, var knyttet til kredsen omkring Klingenberg. Eggers og Paulli fejrede gensynet »i fryd og glæde« omgivet af paukeslag og trompetmusik. Fra J. P. Cortemünde, *Dagbog fra en ostindienfart 1672–75*, udg. af Henning Henningsen, Kbh. 1953.

Eggers ikke har levet op til forventningerne som svoger. Han tabte nemlig penge, kunne ikke få det til at løbe rundt. Der blev i hvert fald nået det punkt, hvor Poul Klingenberg på børnenes vegne måtte gøre indførsel i huset i Østergade for at sikre deres arv. Det var i marts 1668. Altså havde Eggers bestemt ikke vist sig værdig til at blive gift med Poul Klingeborgs søster. Året efter måtte han ved hustruens død helt afstå både gården i Østergade og Ørholm krudtmølle. Det hele overgik til Iserbergs børn, og Poul Klingenberg flyttede som deres værge ind i Østergade.²⁷ Senest dermed var hans bosættelse i København permanent.

På det tidspunkt havde Henrik Eggers for længst forladt København og Danmark og på det nærmeste brændt sine broer for at søge lykken i det fremmede. Intet ejede han mere i København, hvor han kun efterlod sin mindreårige søn Poul, der helt sikkert havde fået fornavn efter sin magtfulde onkel. Den 20. oktober 1668 var Eggers sejlet fra byen med skibet Færø, der havde kurs mod Dansborg i Ostindien. Med sig bragte Eggers en bevilling til at anlægge et salpeterværk på Dansborg og en bestalling som vicekommandant over Trankebar. Skulle det vise sig, at den hidtidige kommandant var død, skulle Eggers overtage stillingen.²⁸

Skibet Færø, som Eggers sejlede ud med, tilhørte orlogsflåden, men var stillet til admiral Cort Adellers og Poul Klingeborgs rådighed og udrustet af dem. Med dette initiativ skulle den danske ostindienhandel genoptages, og vi kan gå ud fra, at Klingenberg har benyttet den lejlighed til at få den besværlige svoger sendt godt af vejen.

Fra Dansborg hører vi ikke til, at der kom noget ud af salpeterværkets oprettelse, men med bestallingen som vicekommandant bragte Eggers sig straks i modsætning til kommandanten Eskild Andersen, som viste sig at leve i bedste velgående. Det førte til rivninger og retssager imellem dem, og beklagelser fra Eggers til kongen. Heller ikke i Trankebar blev der rum for Eggers' ambitioner, og i 1673 blev han hjemkaldt for at få sat en stopper for de ufrugtbare tvistigheder. Han døde under hjemrejsen i begyndelsen af 1674 i Masulipatnam og blev begravet der. Det havde været hans hensigt med karavane at rejse over Arabien og Persien i stedet for at tage hele turen med skib.²⁹ Eventyrlyst kan have bragt ham på den idé, men det kan også være, at det ikke hastede alt for meget med at komme tilbage til København.

Ved efterretningen om Eggers' død måtte Poul Klingenberg i gang med at efterspore hans breve, som var sendt med skib. Givetvis var indholdet bl. a. forretningspapirer vedrørende ostindienhandelen. De skulle jo nødig gå tabt. Brevene dukkede op i England,³⁰ og dermed var Klingenbergs besvær med Eggers ført til ende.

Som familien Berns' hus i Højbrostræde i 1630'erne var blevet Hermann Iserbergs udgangspunkt for etableringen i det københavnske erhvervsliv, blev hans eget hus i Østergade det en menneskealder senere for Albrecht Heins og Ditmer Burmeister. Som ovenfor nævnt boede de i 1659 hos Iserbergs enke, hvor de havde status som handels-tjenere.³¹ Heins kom med sikkerhed fra Hamborg og Burmeister sandsynligvis også. Heins optrådte i juni 1660 på sine principaler Berns' og Marselis' i Hamborgs vegne, da han anmodede om, at Cornelius Lerche i Spanien måtte få en ny ordre om at udbetale 2812 Stk. v. Achten. Ligeledes som deres fuldmægtig søgte han i december samme år om betaling af handelshusets tilgodehavender.³² Deraf kan vi tillade os at slutte, at det er Berns og Marselis, der har ladet ham sende til København for fortsat at have en fast repræsentant der efter Iserbergs død.

Heins nøjedes som venteligt ikke med at repræsentere Berns og Marselis, men indledte i 1660 sine egne første mindre leverancer til staten. Den trafik tog gradvist til i de følgende år.³³ Et springbræt for sin karriere skaffede han sig i 1662, da han blev gift med Magdalene Klingenberg, en anden af Poul Klingenbergs søstre.³⁴ Hermed var Heins' løbebane for så vidt sikret. Vel var Magdalene Klingenberg ikke rig, men i kraft af familiebåndet til Poul Klingenberg var det ægteskab den vigtigste forretningsdisposition, Heins overhovedet kunne foretage, hvis Klingenberg ville leve op til forventningerne om at være en god svoger. Det ville han.

Hvordan skal det ellers forklares, at en mand som Heins, der få år før havde været nytilkommet handelstjener i København, i marts 1664 fik overladt forpagtningen og forvaltningen af alt stempelpapir i Danmark og Norge. Stempelpapirsafgiften var blevet indført i 1657 og siden forøget og differentieret. Pligten til at anvende stempelpapir gjaldt en række dokumenter vedrørende pengetransaktioner, retsager, ansøgninger til administrationen, fæstebreve, attester m. m. Med andre ord var det en afgift, der berørte den største del af befolkningen, hvorfor der var en ikke ringe fortjeneste at hente ved dens

Poul Klingenberg, maleri fra 1660erne af Karel van Mander i Generaldirektoratet for post- og telegrafvæsenet. Den borgerligt klædte Klingenberg udtrykker jovial selvsikkerhed. I baggrunden til højre et skib til havs for fulde sejl. Til venstre lige ved hånden har Klingenberg ur, vinkel, pen, blæk, papirruller, store folianter og et posthorn, der tilsammen fortæller om beskæftigelser og interesser. Fot. Lennart Larsen.

administration. Heins skulle lønne stempelpapirforhandlerne over hele riget, men ville så til gengæld nyde 5% af indtægterne. Indtægterne skulle han føre bog over på »italiensk manér«, hvad der næppe har været vanskeligt at efterkomme som tidligere fuldmægtig hos

Berns og Marselis. Hvad der derimod kunne have været sværere at opfylde, var kravet om, at han skulle stille en kaution på 20.000 rdl., foruden at han hver 14. dag frem til november 1664 skulle betale 1500 rdl. til aflønning af skibstømmerne og arbejdsmændene på Holmen. Da kontrakten var afsluttet 5. marts, ville det sige, at Heins skulle udrede i det mindste yderligere 22.500 rdl. for at få forpagtningen.

Her kan vi mere end ane, at Poul Klingenberg har optrådt i kulissen. Ellers havde Heins ikke kunnet udrede de krævede store kontante summer. Dertil kommer, at det var Holmens folk, Heins skulle lønne i godt et halvt år. Holmen var stadig Poul Klingenbergs arbejdsfelt i kraft af stillingen som admiralitetsråd. Vi kan derfor se det mønster aftegne sig, at Klingenberg har tilbudt at komme den økonomisk betrængte flåde til hjælp – gennem sin svoger selvfølgelig – hvis svogeren så samtidig kunne få forpagtningen af stempelpapiret. Rent ud sagt: Klingenberg købte stempelpapirforpagtningen til Heins. For at afrunde billedet af Klingenbergs rolle omkring tildelingen af denne forpagtning skal det med, at det var Klingenberg i egen person, som var ophavsmanden til hele den administrative ordning i 1664, der omfattede stempelpapiret.³⁵

Forpagtningen af stempelpapiret var en god forretning, så god, at Heins ikke slap den før sin død. I hans forpagtningstid øgedes både den samlede indkomst for staten og ham selv.

Med en velvilligt indstillet svoger med indflydelse i administrationen og som tilmed var et mangeårigt medlem af admiralitetskollegiet, var der for købmanden Albrecht Heins muligheder for flere statsleverancer og da til flåden især. Fra midten af 1660'erne leverede Heins til dels i fællesskab med Ditmer Burmeister overordentlig store mængder materiel hertil i form af takkel og tovværk, kanoner m. m., foruden at han administrerede penge til udbetaling til matroserne.³⁶ Når han kunne tillade sig at engagere sig i den slags storhandel i en tid, hvor statsfinansernes tilstand var særdeles anspændt, skyldes det igen den tætte forbindelse til Klingenberg. Heins og Burmeister havde sikret sig, at de også ville få deres betaling eller i det mindste størstedelen af den. Ved Klingenbergs mellemkomst var de kommet ind i den snævre kreds af købmænd og embedsmænd, der fik kontant betaling af de nederlandske subsidiepenge. De penge udbetaltes årligt som bidrag til det danske forsvar. Hovedadministratorerne af de penge var Gabriel

Marselis i Amsterdam – og Poul Klingenberg. For årene 1661–67 udgjorde subsidiepengene et beløb på 850.000 rdl., som det nok var værd at få en andel af. Udbetalingerne fra denne konto tog sig sådan ud:³⁷

Albrecht Heins	109.333 rdl.
Heins og Burmeister	11.235 –
Joachim Würger	10.047 –
Johan Steinkul	3.600 –
Peder Pedersen	66.625 –
Josua Abensur	1.000 –
Mathias Hase	27.360 –
Samuel Sautijn	43.330 –
Henrik Luderman	8.000 –
Claus Reimers	6.000 –

Medtaget er kun de mest betydende blandt de borgerlige beløbsmodtagere. De enkelte samlede udbetalinger er medtaget for at give et indtryk af omfanget. En sammentælling fører til det resultat, at Heins og Burmeister tilsammen har modtaget ca. 120.000 rdl. for leverancer og til videre administration. Det er slet ikke så dårligt, når vi ser, at de er i selskab med erfarne og indflydelsesrige folk som f. eks. borgmester Peder Pedersen og Johan Steinkul fra København. Endda skaffede disse udbetalinger ikke Heins fuld dækning for leverancerne. I 1670 havde han Lundtofte i pant for et lån til staten, og selv skaffede han sig en gård i Silkegade, ligesom han i 1671 købte det gamle giethus i Pilestræde. Endelig overtog han Ørholm krudtmølle fra Iserbergs arvinger.³⁸

Selv Heins' forretninger med andre københavnske købmænd ufortalt – vi ved så lidt om dem – er det klart, at han havde svunget sig op i det københavnske borgerskabs øvre lag i løbet af ganske få år. Lige så klart er det, at han i meget høj grad skyldte Poul Klingenberg tak for at have nået den position.

Hermed kunne vi for så vidt godt forlade Heins, for hans videre løbebane synes forudsigeligt afstukket. Imidlertid kom døden ham på tværs i 1672, som han stod på toppen af sin karriere og to år forud havde kunnet føje bl. a. en direktørstilling i det ostindiske kompagni til sin virksomhed. Det er næsten overflødigt at tilføje, at en anden direktør i det kompagni var – ja rigtigt, Poul Klingenberg.³⁹

Nok var det af Heins og Burmeister først og fremmest Heins som blev hjulpet frem af Poul Klingenberg, men også Burmeister optrådte han som patron for. Allerede af det foregående fremgår det, at han fik andel i Albrecht Heins' leverancer til staten, og at de i det hele taget indgik kompagniskab. I Burmeisters tilfælde var det ikke muligt for Klingenberg ved et passende ægteskab at knytte ham nærmere til sig. Klingenbergs søstre var alle gift fra 1662 og hans egne døtre døde som børn. Derfor måtte Burmeister tilknyttes på anden vis. Det skete derved, at Klingenberg gjorde ham til sin fuldmægtig. Det lyder måske ikke af så meget, men i realiteten var det en anselig og betydningsfuld post, i dette tilfælde nærmest svarende til administrerende direktør. Stillingen indebar bl. a. ledelsen og opsynet med postvæsenet i Danmark og Hertugdømmerne i kraft af, at Klingenberg var generalpostmester og havde postvæsenet som privat virksomhed. I den lange periode fra september 1665 til oktober 1667 var det Ditmer Burmeister alene, der stod for den virksomhed, mens Klingenberg var på en diplomatisk sendelse til Nederlandene. Kun ved brevveksling med Burmeister havde Klingenberg i den tid kontakt med sin store postforretning, hvad der i høj grad siger noget om den fuldmægtiges ansvar.⁴⁰

Efter sin hjemkomst fra Nederlandene sørgede Klingenberg ikke længe derefter for, at Burmeister som Heins fik en fastere stilling. Fuld af nye initiativer efter udlandsopholdet var Klingenberg medstifter af flere handelskompagnier. I det ene af dem, saltkompagniet, blev Burmeister mod kaution bogholder i 1668 med pålæg om at indrette bøgerne på den italienske købmandsmåde og siden holde dem forsvarligt tillige med korrespondancen.⁴¹ Saltkompagniets direktører var Henrik Bjelke, Cort Adeler og Poul Klingenberg. Kompagniets levetid blev kun kort, i 1671 blev salthandelen igen frigivet. Da havde Burmeister allerede overtaget en anden stilling. Han blev fra starten det nye ostindiske kompagnis bogholder, en betroet post som han bevarede lige til sin død, og som fortsat bragte ham i tæt kontakt med både sin patron Poul Klingenberg og kompagnonen Heins.⁴²

Uvist hvornår giftede Ditmer Burmeister sig med Johanne von Gendern, hvis forældre ikke kan have siddet i ringe kår, da de ejede en stor gård på hjørnet af Admiralgade og Boldhusgade. Ved dette ægteskab fik han bl. a. Oliger Paulli som svoger. Paulli var bogholder i det vestindiske kompagni. Efter Heins' død fortsatte Burmeister handelen i

På dette udsnit af Geddes kort fra 1757 ses Poul Klingenberg's grund som nr. 49 i Østergade. Bagerst på den lange dybe grund ses et haveanlæg. Det var anlagt af Poul Klingenberg, der nærede en levende interesse for havevæsen og botanik. Ved sin gård i Hamborg og på sit gods Højris på Mors anlagde han også haver. I haverne dyrkede han fremmedartede og sjældne træer, buske og planter, som han selv importerede. Den danske botaniks førstemand på den tid, Simon Paulli, betegnede ham som så lærd på botanikkens område som en, der havde studeret det hele sit liv.

fællesskab med enken Magdalene, bl. a. krudtleverancerne til staten. Denne og anden virksomhed gjorde ham til en holden mand, så velhavende at Johanne Burmeister efter hans død i 1683 både kunne låne penge ud til folk som Frantz Müller, rentemester Henrik Müllers søn, og sammen med Heins' enke kunne inddrive pæne summer hos andre.⁴³ Af samme grund var Johanne et antageligt parti for købmanden Joachim Würger, da han omkring 1692 giftede sig med hende. Som Burmeister var Würger en tysk indvandrer, for hvem det var gået godt i København, uden at han var kommet frem i borgerskabets allerforreste række.⁴⁴

Efter at Poul Klingenberg i 1669 havde taget fast bopæl i Iserbergs tidligere ejendom i Østergade, begyndte han der at føre stort hus. Således var han installeret der, da meddelelsen om udstedelsen af hans adelspatent nåede ham. Mange standspersoner boede i de grundmurede huse i Østergade omkring ham, mægtige mænd var hans gæster, bl. a. den unge Christian V i 1670. Da blev der drukket og sviret til den lyse morgen, og den nykronede konge fandt behag i at smadre alle husets ruder.⁴⁵ For Klingenberg tjente alt dette til konsolidering af hans sociale position. Nok havde han i en årrække været knyttet nært til rigshofmester Christoffer Gabel, men havde også i tide nået at knytte venskabelige forbindelser til den nye komet på magtens himmel, Peder Schumacher. Klingenberg var derfor slet ikke i fare ved Gabels fald i 1670. Tværtimod har vi lov til at tage det for givet, at brødrene Schumacher er kommet hos Klingenberg i Østergade. Her blev de selvfølgelig præsenteret både for Klingebergs eneste søn Poul Klingenberg den yngre og Iserbergs børn. På den måde får Albert Schumacher øje for Klingebergs plejebarn Anna Margrethe Iserberg. De blev gift i 1671. Et nyt og særdeles nyttigt familiebånd havde Klingenberg dermed skaffet sig til kongens allernærmeste rådgiver. Familiebåndet alene gjorde det dog ikke. Klingenberg var gennem Ostindisk kompagni med til at bestikke Peder Schumacher og betalte ham også et anseligt beløb i 1671 i forbindelse med sin udnævnelse til assessor i Statskollegiet. Schumacher på sin side kvitterede for familieskabet ved bl. a. at benytte omgivelserne ved Ørholm krudtmølle til sine stævnemøder med adelige damer.⁴⁶

Da Anna Margrethe Iserberg forlod Klingenberg, lod han hendes søster Gertrud kalde til sig, så hun kunne føre huset i Østergade og –

kan vi antage – måske tjene som endnu et bånd til magtens centrum ved et passende ægteskab. Så let gik det dog ikke, først i 1682 blev hun gift og da med en mindre indflydelsesrig person, major Johan Arnoldt. Det opvejedes imidlertid rigeligt af, at Klingenberges egen søn året efter blev gift med admiral Henrik Bielkes datter Edel Elisabeth.⁴⁷

Da Klingenberges muligheder for at forbinde ægteskaber og forretninger i 1670'erne ebbede ud, forsøgte han for sidste gang at skaffe statsleverancer til en handelstjener, denne gang Stephan Linnemann. I 1680'erne blev den fremgangsmåde ikke længere forsøgt, men det er værd at bemærke, at både Poul Heins den yngre og Hermann Iserberg den yngre da begyndte en diplomatisk karriere.⁴⁸ Diplomat og tilknyttet udenrigstjenesten havde Klingenberg selv været i næsten en snes år. Han kan der for sidste gang have benyttet sine forbindelser til at skaffe stillinger til familiemedlemmer.

Kildematerialet til denne undersøgelse er spredt og spinkelt og undersøgelsen selv præget af en hel række antagelser og formodninger. Trods det aftegner der sig et tydeligt mønster ved oprulningen af ægteskabsindgåelserne og forretningsforbindelserne inden for denne gruppe af tyske indvandrere. For det første at de er blevet etableret i København som agenter for interesser i Hamborg og i en vis udstrækning også for Amsterdam og i kraft heraf til dels har handlet for deres penge. Det gælder både Iserberg, Klingenberg, Heins og Burmeister. For det andet kan vi iagttage, at disse indvandrere har konsolideret deres stilling i København ved at gifte sig med repræsentanter for de udenlandske interesser, de varetog i København og *ikke* ved ægteskaber med døtre af byens egne borgere. Det gælder Iserberg, Heins og Klingenberg. For det tredje at Poul Klingenberg i kraft af den særlig fremtrædende position, han hurtigt opnåede i København som admiralitetsråd, generalpostmester og storkreditor, dermed placerer sig i rollen som den, der hjælper og fremmer de øvrige nærttilknyttede indvandreres interesser og forretninger. At deres assimilering og vej op i det københavnske borgerskab dermed lettedes betydeligt, er hævet over enhver tvivl.

Med den målbevidsthed, hvormed Poul Klingenberg arbejdede for at fremme kombinationen familie og forretninger, oftest med succes, melder det spørgsmål sig uvilkårligt, om han blot gjorde det i almin-

delighed for at sikre sin familie og nære venner, eller om han har kunnet profitere på en personlig afhængighed hos dem, han på den måde hjalp. Her er det nødvendigt at skelne med hensyn til social status inden for personkredsen. Søsterdatteren Anna Margrethes ægteskab med Albert Schumacher har været en forbindelse, der var nyttig for at befæste Poul Klingenberg's egen sociale position. Den knyttede forbindelse var mellem jævnbyrdige. Tilsvarende forholder det sig med sønnen Poul Klingenberg's ægteskab ind i familien Bjelke. Anderledes var forholdet derimod til Iserberg, Heins, Eggers og Burmeister. Det var en personkreds, der alle i et vist mål var afhængige af Klingenberg's velvilje og som alle skyldte ham tjenester. Deres interesser havde han fremmet på forskellig vis ved leverancer til staten, begunstiggelse med betaling eller privilegier og stillinger, hvis han da ikke direkte havde ydet dem lån eller kaution. Hvad fik Klingenberg da igen for at optræde i rollen som patron? Fik han overhovedet noget? Ja, det gjorde han. Det var ikke en tilfældighed, at Albrecht Heins døbte sin ældste søn Poul eller at Henrik Eggers gjorde det samme.⁴⁹ Sønnerne har fået navn efter fædrenes patron, ganske som Hermann Iserberg's søn i sin tid. Det var en måde at kvittere for modtagne tjenester på, og kendte vi fadderne ved sønnernes og døtrenes dåb i denne personkreds, vil vi også kunne regne med at finde patronen i første række. Klingenberg havde selv sørget for at have mægtigere forbindelser i Marselis-konsortiet og i statsadministrationen som faddere, da han lod sine børn døbe.⁵⁰ Videre end dette tillader materialet os slet ikke at komme. Vi kan ikke afgøre, om en person som Klingenberg også har krævet økonomisk andel i de forretninger med staten, som han skaffede sine protegeer. Eller om han krævede følgagtighed med hensyn til synspunkter af f. eks. Albrecht Heins, når de sad som direktører i samme kompagni. Det må stå som åbne spørgsmål.

Personkredsen omkring Poul Klingenberg var kun en blandt mange i København, der var med til at konkurrere om forretningerne med staten, handels- og manufakturprivilegier og embeder i administrationen. Afdøde arkivar Johan Jørgensen har fremlagt eksempler på andre.⁵¹ Tilsammen gør disse personkredses indbyrdes konkurrence det særdeles klart, at der ikke var tale om en konkurrence i nogen liberal økonomisk forstand. Der konkurreredes nemlig ikke i første række på prisen mellem disse grupper, ja, det var faktisk af under-

ordnet betydning i de kredse i datidens samfund. I stedet konkurrerede man om de stillinger og forbindelser i administrationen, som bedst kunne fremme ens handel og forretninger. Med det som et grundvilkår følger det også, at der næsten med nødvendighed måtte etableres patron-protégé-relationer i forretningsverdenen. De relationer kan måske have en ikke ringe lighed med dem, vi fra en senere tid finder hos f. eks. mafiaen og dens »familier«. I et samfund, hvor forretningsverdenen endnu kun i meget ringe grad var organiseret, måtte familie og slægt blive det naturlige udgangspunkt for eksistenskampen. I den kamp havde Klingenberg-kredsen haft stor succes ved 1670.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Hannibal Sehesteds forsvarsskrift er til dels trykt i Thyra Sehested: Hannibal Sehested. En beretning efter trykte og utrykte kilder, II, Kbh. 1886, her s. 9, 204.
2. »Den borgerlige stands onde vilkår«, udg. af J. A. Fridericia i Danske Magazin 5, I, Kbh. 1887-89, s. 28.
3. E. Ladewig Petersen: Fra standssamfund til rangssamfund, Dansk socialhistorie, III, Kbh. 1980, s. 401, 423.
4. H. U. Ramsing: Københavns ejendomme 1377-1728, II, Kbh. 1943, s. 22; J. T. Lauridsen: Familien Berns' slægtsforhold omkring 1600, Personalhistorisk tidsskrift 108, 1988, s. 19-28.
5. Lauridsen op. cit.
6. D. H. Wulff: Jens Bang, Ålborg 1885-86, s. 150.
7. Rigsarkivet, Rentemesterregnskaber 1643/44 udgift fol. 43; sst. 1644/45 udgift fol. 150, 159; C. Rise Hansen (udg.): Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid, II.1, Kbh. 1975, s. 171; Norske Rigs-Registranter, XI, Christiania 1891, udg. af O. G. Lund m. fl. s. 28.
8. Dr. med. Otto Sperlings selvbiografi, udg. af S. Birket-Smith, Kbh. 1885, s. 124.
9. J. T. Lauridsen: Marselis-konsortiet. En studie over forholdet mellem handelskapital og kongemagt i 1600-tallets Danmark, Århus 1987, s. 40.
10. Rigsarkivet, Reg. 108b, 171b Fortegnelse på de fra Assens udførte øxne 1642-46, m. bilag 84.
11. Danmarks Adels Aarbog 1930, II, s. 3f.
12. Sst. Drengen fødtes 28. november 1648 i København.
13. Lauridsen (note 9) s. 119-27.
14. Rigsarkivet, Danske Kancelli B 191 Kontraktbøger 1650-60 B, fol. 171.
15. Johan Jørgensen: Patriciat og enevælde, Historiske Meddelelser om København 1964, s. 80; Rigsarkivet, Rtk. Afregninger VIII.94.

16. Ramsing op. cit. VIII, s. 85; Københavns Diplomatarium, I, Kbh. 1872, udg. af O. Nielsen, s. 756f.
17. Københavns Diplomatarium op. cit. III, s. 446; Lauridsen op. cit. (note 9), s. 127.
18. Københavns Diplomatarium op. cit. I, s. 705.
19. Se bl. a. Københavns Diplomatarium op. cit. V, s. 595.
20. Københavns Diplomatarium op. cit. I, s. 709; E. Marquard: Københavns borgere 1659, Kbh. 1920, s. 129.
21. Danmarks Adels Aarbog 1930, II, s. 3f.; E. Marquard: Danske gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914, Kbh. 1952, s. 288f.
22. G. L. Wad i Historisk tidsskrift 6, II, Kbh. 1889-90, s. 127; Thomas Bartholins Universitetsprogram over Albert Balthasar Berns, Kbh. 1680.
23. Aksel E. Christensen: Industriens historie i Danmark indtil c. 1730, Kbh. 1943, s. 88; Marquard op. cit. (note 20), s. 64.
24. Dansk biografisk leksikon, 3. udg., 5, s. 409; Christensen sst.; Rigsarkivet, Rtk. Afregninger VIII.94 og IX, L (her fortegnelse på alle assignationer fra Rentekammeret 1. nov. 1660 til ultimo dec. 1661 til landkommissærerne i Norge. Iserbergs enke, som fik 7486 rdl., var her i selskab med det nye styres bedste støtter: Christoffer Gabel (fik 5300 rdl.), Selio Marselis (fik 12766 rdl.), Hans Svane (fik mere end nogen anden, 17674 rdl.), Hans Nansen (3000 rdl.) m. fl.).
25. Johan Jørgensen: Skifter og testamenter, Kbh. 1968, s. 39.
26. Københavns Diplomatarium op. cit. III, s. 583f.; J. Lindbæk (udg.): Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie 1660-1676, I, Kbh. 1903-04, s. 269.
27. Ramsing op. cit. VIII, s. 85; Danmarks Adels Aarbog 1930, II, s. 3 opgiver fejlagtigt Elisabeth Iserbergs dødsår til 1657; det var 1669, jfr. Dansk biografisk leksikon 3. udg., 5, s. 409; A. D. Jørgensen: Peder Schumacher Griffenfeld, II, Kbh. 1894, s. 199.
28. Rigsarkivet, Rtk. Afregninger VIII.95, hvor Poul Eggers optræder på sin afdøde mor Elisabeths vegne; Kay Larsen: Guvernører, residenter, kommandanter og chefer samt enkelte andre fremtrædende personer i de tidligere danske tropekolonier, Kbh. 1940, s. 61.
29. Kay Larsen op. cit. s. 62; Gunnar Olsen: Dansk Ostindien 1616-1732, Vore gamle tropekolonier 5, Kbh. 1967, s. 170f., 175, 178, 180; J. P. Cortemünde: Dagbog fra en ostindiefart 1672-75, udg. af Henning Henningsen, Kbh. 1953, s. 107, 113, 165, 197.
30. Rigsarkivet, Gabriel Milans privatarkiv, Poul Klingenberg til Milan fra Haag 2. sept. 1675.
31. Marquard op. cit. (note 20), s. 64.
32. Johan Jørgensen op. cit. (note 15), s. 34.
33. Rigsarkivet, Rtk. Afregninger VIII. 69.
34. Danmarks Adels Aarbog 1930, II, s. 3.
35. Carl S. Christiansen: Bidrag til dansk statshusholdnings historie under de to første enevoldskonger, I, Kbh. 1908, s. 55, 431-33.
36. Rigsarkivet, Rtk. Afregninger VIII. 69-70.
37. Rigsarkivet, TKUA Spec. del. Gesandtskabsregnskaber 16. Gabriel Marselis' og Poul Klingeborgs regnskab over indtægt og udgift af hollandske subsidiepenge 1661-67.

38. A. D. Jørgensen op. cit. s. 199, 503; Danmarks Adels Aarbog 1930, II, s. 3.
39. Gunnar Olsen op. cit. s. 174; Ole Feldbæk (udg.): Danske Handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne ledelsesregler, Kbh. 1986, s. 41, 46.
40. Rigsarkivet, C. Biermann Ehrenschildts privatarkiv, brev fra Poul Klingenberg 22./12. aug. 1667.
41. Johan Jørgensen: Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark, Kbh. 1966, s. 85.
42. O. Nielsen: Kjøbenhavns historie og beskrivelse, V, Kbh. 1889, s. 127; Feldbæk op. cit. s. 46; Kjøbenhavns Diplomatarium op. cit. VII, s. 40; Ramsing op. cit. I: 111.
43. Ramsing op. cit. I, 111; Kjøbenhavns Diplomatarium op. cit. III, s. 670; Johan Jørgensen op. cit. (note 41), s. 201, 210, 263.
44. Jfr. Johan Jørgensen: Familien Würger i Lübeck og København, Historiske Meddelelser om København 1969, s. 22.
45. Lauridsen op. cit. (note 9), s. 159.
46. A. D. Jørgensen op. cit. s. 198 f., 395 f.
47. C. L. Wad i Historisk tidsskrift 6, II, Kbh. 1889-90, s. 127; Danmarks Adels Aarbog 1930, II, s. 4 og sst. 1923, s. 487.
48. Lauridsen op. cit. (note 9) s. 188; jfr. Jørgensen op. cit. (note 41), s. 201; Marquard op. cit. (note 21), s. 248, 258, 288 f., 317, 333.
49. Danmarks Adels Aarbog 1930, II, s. 4. Ovenfor note 28.
50. Det wedelske familiearkiv, Jarlsberg, Norge, Poul Klingenberg's selvbiografiske optegnelser.
51. Patriciat og enevælde, Historiske Meddelelser om København 1963-64.

Hellig-Hansen og hans huse

Af Paul Nørreslet

Passerede man i foråret »Roberts Torv« hen mod Vesterbrogade, kom man forbi ANVA i opløsning – uden sorg for undertegnede, som i 1957 begræd det ordinære varehus' forstødelse af National Scala's måske ikke smagfulde, men festlige hus med dets air af ca. 65 års københavns historie. Man fik lyst til at lege den unge reporter Herman Bang, som i 1882–83 vimsede og snusede rundt netop dér samt henne ved Dagmarkkomplekset med bygmesteren ved sin side, under op- og ombygninger.

Inde bag ANVAs endnu stående hovedfacade var der hektisk travlhed, som der var i hine år. I et for den tid imponerende tempo rejste National sig i 1880–82, Dagmarkkomplekset i 1882–83 og Nationals koncertsal senere i 1882–83 – med bygmesteren, snedkermester Hans Hansen, kaldet »Hellig-Hansen«, som en tiljublede folkehelt i »det nye København«.

I det vældige tømte rum bag facaden, mellem hvide kæmpesøjler, der siges at være oprindelige, traf man på både de korporligt arbejdende og dem med papirer i hånden, og forstod på dem, at de var sig bevidst, på hvilket københavns historisk sted de arbejdede, og at der er tale om lidt af en rekonstruktion – desværre mere af Scala end af National. Konsortiet har bestemt, at rekonstruktionen skal hedde »Det nye Scala«, senere reduceret til blot »Scala«. »National Scala« ville dog i det mindste delvis have bevaret det oprindelige kultur- og forlystelsessteds navn, men det forstås, at den oprindelige facade med høje vinduer, de to hjørnekupler, som hævdes at være der, men indkapslede, og de to »minareter« faktisk skal genopstå; jeg tør dog knap tro det. Hellig-Hansen, vovede jeg imidlertid at sige, og til min fryd svarede der med et skævt smil: Ja, ham går der jo mange historier om.

Gik man hen til det tilstødende hus i Jernbanegade, opdagede man, at dér var Hotel Nationals oprindelige facade intakt, med stuktidens præg bevaret, og i gården var der mellemure med endnu mere »pynt

på gesimsen« bevaret – men ak, ugen efter var der bulldozere i gang dér.

I den nostalgiske reporters sind vekslede glæder med sorger. Det sidste blev en lille glæde: ovre på vesterbrogadesiden var rigtige murer-svende i gang med, med rigtige smukke mursten, at bygge mur på den gamle sokkel, hvis overflade man endnu kunne se et par steder, og man nikkede for sig selv: ja, den blev lavet af Rasmus Hansen, bygmesterens broder og meget dygtige murermester. Disse og Dagmars mure var næsten ikke til at nedbryde, da pengestærke konsortier krævede det: Dagmars til fordel for Dagmarhus i 1937 – og Nationals i to tempi: indmaden til fordel for National Scala i 1930–31 og det ydre til fordel for ANVA i 1957. Den nærmeste murersvend remser årstallene op. »Valdemar Nielsen [»Jernskæg«], som nu lader National nedrive, kan attestere, at det var godt Kram, min Fader afleverede«, skriver i 1930 Hellig-Hansens datter Camilla Hansen i sin berømte artikel »Min Faders Huse var ikke Stuk«.¹ Både citat og titel er en skjult afvisning af Bangs ændring i romanen »Stuk« af det faglige ord »stuk« til et begreb for hulhed og humbug, blandt så meget andet også møntet på Hellig-Hansens bygninger.

Men *mens* Hellig-Hansens triumf udfoldede sig, var Bang lutter kritiskløs beundring. Det bedste billede, der findes af Hellig-Hansen som figur og fænomen på toppen, er tegnet af Bang i et causeri den 28. oktober 1883 under mærket Viveur i det af ham redigerede ugetids-skrift Vor Tid, lige efter at Hansens sidste brik i storkomplekserne, koncertsalen, var lagt. Et brudstykke heraf lyder således:

»At Direktør Hansen er bleven en af Københavns populæreste Mænd, er kun retfærdigt.

Da »National« for et Par Aar siden blev aabnet, og alle gode Københavneres Hjærter svulmede af Stolthed ved at vide, at nu besad vi den eleganteste Restauration i Europa – for, ikke sandt – det troede vi jo alle? – saa skabtes paa samme Dag Direktør Hansens Berømmelse af den foregaaende Dags Ubekendtskab. Og som alle folkelige Heroer fik han sit Eventyr, skabt og plejet af Mængdens Lyst til det mystiske og usædvanlige. Her var desuden Stof nok. Denne ubekendte Mand – Snedker af Profession – der fremtryllede Pragtbygninger; der forvirrede os ved Millioners Guldregn; som ikke syntes at respektere Hin-

dringer og Vanskeligheder for sin Vilje – maatte mér end nogen anden blive et Emne for den Folkedigtning, som skabes i Rygters Form paa Gader og Stræder, som hviskes fra Restauration til Restauration.

Og naar *saa* Beundringen og Forbavselsen for en Tid havde summet, var ved at dø hen og slaa over i skeptiske Betæneligheder, vakte et nyt Vidunder den dobbelt til Live. Efter »National« fulgte Dagmar-teatret med Hotel og Tunnel, efter Dagmar-teatret »National«s nye Koncertsal.

Men midt i Herligheden, bagved de fantastiske Rygter, vandrer en lille beskeden Mand, Skaberens af det hele. Møder man ham paa Gaden, lægger man ikke Mærke til ham; sér man ham i Bygninger, han selv har rejst, tror man, han er en fremmed, som en selv.

Men taler man med ham, faar man hurtigt Indtryk af at staa overfor en stor Ærgerrighed, en rastløs Energi, en utrættelig Arbejdskraft, som aldrig ser tilbage, altid kun fremad . . .

Det vilde være interessant at vide, hvordan en saadan Mand egentlig er bleven det, han er . . .

Alt det Svar, vi faar paa vor Videbegærlighed, er en Bemærkning af en, der staar ham nær [fru Hansen], og som engang sagde: »Aa, Hansen har nu altid kunnet lide saadan alt, hvad der var pænt og smukt.«

Bangs fremstilling af det pludselige og fantastiske ved Hellig-Hansens tilsynekomst, det næsten uforklarligt geniale ved hans aktivitet samt det eventyrlige og dettes genklang i københavnerbevidstheden virker så intenst og overrumplende, fordi den samtidig er en selvspejling; den unge provinsstudent Herman Bang havde i 1878 et lignende gennembrud, som modejournalist, og red endnu i 1882–83, trods megen irritationsmodstand, på en næsten uforklarlig bølge af københavnerpopularitet.

Men det mørke, man ved ovenstående portræt fornemmer, at Hellig-Hansen var kommet ind fra, hvad gemte det? Hvem *var* denne

Voldtgården i Tågerup, Hellig-Hansens fødested, før ombygning. Fotografi fra 1971 i privateje.

Hans Hansen, og hvordan var hans »fortid«, dvs. tiden indtil januar 1882, da National åbnede og Dagens grundsten blev nedlagt? Denne »fortid«, som samtidens københavnere ikke kendte, og som heller ikke eftertiden har fået sammenhængende besked om, skal søges belyst i det følgende.

Hans Hansens baggrund

Hans Hansen var kommet til København fra Roskilde med 4-toget i 1872. Han var født i landsbyen Tågerup ca. 10 km nord for Roskilde 7. september 1849 i en parcellistfamilie. Fødestedet – en lille gårdbygning i landsbyen, med ombygninger stadig beliggende på den gamle sokkel fra ca. 1820, af ukendte grunde nu kaldet Voldtgården – opførtes af farfaderen, den indgiftede og tilflyttede sydslesviger Peder (Hansen) Wulf, der det år overtog en fra svogerens jorder udskilt meget lille parcel; ifølge en lokal, særdeles ubekræftet, myte var han »spanier«. Hans søn (Hellig-Hansens far) Hans Pedersen Wulf var en driftig mand, der supplerede sin sparsomme jordbrugsindtægt ved at spille til baller; han lod sine tre sønner uddanne i Roskilde til håndværkere, heraf den mellemste, Hans, til snedker og den yngste, Ras-

mus, til murer. De sløjfede navnet Wulf, der imidlertid ved navneforandring vendte tilbage i 1922 som Wulff-Hansen. Han traf i Roskilde tjenestepigen Ane Sophie Nielsen, der med en syvårig dreng var udvandret fra Mageltving ved Nakskov, hvor hun var født i en husmandsfamilie 7. maj 1845. Hun og Hansen blev viet i 1872 i Roskilde domkirke og rejste straks til København, hvor han blev svend i Oxelbergs maskinsnedkeri i Smedegade 19 på hjørnet ved Blågårdsgade.

I snedkeriet »skyede han al raa Tale«,² hvorfor han fik øgenavnet Hellig-Hansen, der efterhånden blev så kendt, så han siges af og til at have benyttet det som underskrift.

Man kan forestille sig, hvordan den lille fåmælte svend fra landet (at være fra København eller »provinserne« var dengang et meget væsentligt kriterium), for at indsnuse den indre by efter fyraften, i mange mønstre har krydset frem og tilbage over det netop frigivne demarkationsterræn mellem voldene og søerne og har set dét begynde at ske, som Herman Bang senere har beskrevet i »Stuk«;³ der fortælles dér om den i 1872–73 studentereksamlæsende Herluf Berg i sit logi i Nørre Voldgades indre husrække, en tidlig morgen:

»Han lukkede Døren op til den lille Altan. Luften var sval og fuld af den natlige Fugtighed. Arbejdet laa forladt over det hele store Vold-Terrain. De halvrejste Husmure med deres store Stilladser; paa Byggepladsene Voldene af de røde Mursten; og langs Boulevarden Graa-stenene og Børene, som Brolæggerne havde ladet staa i den opgravede Jord – alt laa det stille, en Stund, i Dagen.

Herluf blev siddende – med Huen paa – ved Gelænderet og saa', naar de kom til Arbejde.

De første var Daglønnerne, som sendrægtigt fik aabnet Laagerne i Plankeværkerne og fik alle Redskaber sanket sammen. Men snart kom der flér, hele Flokke, der vekslede muntre Hilsener; Murerne skiftede Tøj og kom til Vejrs – op ad alle Stiger; og Brolæggerne tog fat, paa den bare Jord, og hamrede . . .

Den hele Luft blev fuld af klingre Hammerslag og Sang, mens Tridser gik og Trillebørene skurrede: de byggede det nye København.«

Det har unge Hansen også oplevet, eller rettere: som svend i Københavns største maskinsnedkeri har han naturligvis været med. Til utal-

lige af disse opskydende huse har han udarbejdet pragtfulde døre mm. i den begyndende nye stil og sat dem op på stedet – som nærmeste vidne til, hvor gedigent der blev bygget, og med hvilket fastelavnslune stuerne og opgangenes stukkatur og facadernes pynt blomstrede frem. Og har vel trods fåmæltighed snakket med andre svende og lyttet til bygmestre. Foreløbig var det næsten kun hjørnehuse, ligesom de fleste af de huse, han selv senere byggede. Dagmarkomplekset var jo også et hjørnehus og National var både det ene og det andet. Han fik derfor rig lejlighed til at bygge tårn efter tårn – en prydenstand, der blev så karakteristisk for tiden, og som Hellig-Hansen elskede.

De første huse

Efter en sådan forberedelsestid, på et par år, kom han i gang selv. Af en konesøsters mand og derpå dennes broder, landpartikulier'erne L. og R. Jørgensen, blev han opfordret til at bygge hver af dem et hus i

Fra voldsløjfningsarbejdet. Illustreret Tidende 1879-80, s. 520.

Mynstersvej 10, som Hellig-Hansen byggede 1877, inden stukperioden. Fot. E. Skall 1988.

hovedstaden, hvilket han gjorde 1876–77 efter at have løst borgerskab den 10. september 1874. Det gælder for disse to begynderhuse, som for alle hans boligbyggerier, at de stadig eksisterer. Det først påbegyndte var det sydlige hjørneetagehus mellem H. C. Ørstedesvej og Kastanievej – *Kastanievej 16* – med et lavt rundpuldete tårn, men iøvrigt uden fastelavnslune af betydning.⁴ Den anden svogers hus er *Mynstersvej 10* og var det første på denne da nyanlagte tværvej mellem Frederiksberg Allé og Gl. Kongevej – en nydelig flerfamilies villa, i en stil uden stukpræg, dog med et lille rørende gyldent panhovede over døren.

Det har været fra disse to frederiksbergbyggerier, han erhvervede sig de første midler til at begynde helt for sig selv, og vistnok ikke – som de fleste har skrevet af efter Muusmann – fra opførelser af »Arbejderkaserner i de nye Gader paa Vesterbro«. Der går ganske vist mellem ét og to år, før vi igen véd besked med hans aktiviteter. Hvis han i den periode har bidraget til at »opklasse« tarvelige spekulationsbyg-

ninger for arbejdere, har det imidlertid været som svend for andre. Men Camilla benægter påstanden om arbejderboliger, samt at han nogensinde skulle have bygget bolighuse på Vesterbro. Insinuationerne passer imidlertid meget godt ind i mønstret for hans eftermæle.

De første huse, hvor han også var sin egen arbejdsgiver, ligger på det nære Østerbro. På en »udlagt Vei«, som der – senere overstreget – står i en gammel realregisterprotokol, var der, da Hansen kom til, opført to hjørnebygninger ud mod Østerbrogade (nu Dag Hammer-skjolds Allé); Hansen opkøbte resten af den korte blinde gade – Skjoldsgade (nu Olof Palmesgade), der dengang standsedes af Holmens kirkegård og en Østervold-bastion – og solgte igen de to genbo-midtergrunde. 1879–80 bebyggede han de to sydvestvendte hjørner med hver sit store etagehus, dengang *Skjoldsgade 5 og 6*, i det førstes gård med en toetagers værkstedsbygning (Camilla), som stadig er der – med skiltet »Snedkerværksted«.

Udvendigt er også disse to huse ret prunkløse, blot med lidt krummelurer fra tidens gængse modelbøger – samt dertil virkelig smukke håndværksudførte døre, som ikke laves idag. Indvendig skete der noget: »Allerede da Fader byggede paa Østerbro, kom to unge Malermestre til ham: Møllmann og Freymann, som havde lært hinanden at kende i Udlandet. De spurgte, om de kunde faa Lov til at dekorere Trappeopgangene, og de malede dem – hvad der var noget ganske nyt – med pompejanske Farver og med Gengivelser af Thorvaldsens Relieffer«, skriver Camilla. Lidt af hautreliefferne kan stadig ses i disse ellers ikke særlig velholdte opgange, men man må skrabe i pudsen for at skimte lidt okkerfarve. Det synes at være ved den lejlighed, han for alvor lærer at bruge andre, ofte yngre og berejste håndværkere og kunstnere, til det, han selv og broderen ikke kan. »Uden nogen Sinde at have rejst, var han i Kontakt med Verden«, skriver Camilla. Det er nok også på dette stadium, han er begyndt at overveje at få fat i nogle facadearkitekter, for det gjorde bygmestrene inde i centrum. Det var mest facaderne, arkitekterne dengang blev brugt til.

Inden Skjoldsgade-bygningerne var nået til tops 1880, havde den hansenske familie samt flere logerende svende lagt beslag på en lejlighed i hvert af husene, men ifølge folketællingen 1880 var det heller ikke nogen lille familie nu: forældrene, fem fælles børn, »Huusmode-rens Søn« på 15 år – som inden næste folketælling 1885 var emigreret

til USA – samt tre tjenestepiger. Af børnene var den næstældste, Camilla, da 5 år. Hun fulgte faderen overalt og hævder at kunne huske selv replikskifter fra den tid.

Byggerierne omkring Ørstedsparken

Camilla må have lært at trave, for Hellig-Hansen var hele livet gågænger. Hun må have været med, når han på den tid igen var inde at snuse i det opskydende kvarter omkring Gothersgades, Frederiksborggades og Nørregades »Forlængelser« (efterhånden blot Gothersgade og Frederiksborggade, men Vendersgade) – nu med mere præcise hensigter end tidligere. Han har ikke længere villet nøjes med at bygge i den frederiksbergske og østerbroske periferi. Han er blevet interesseret i de stipulerede husrækker langs den store plads, der senere blev til Grønttorvet og nu Israels Plads. Rømersgades og Linnésgades hjørne-

Rømersgade (th.) og hjørnet til Ahlefeldtsgade, fotograferet fra den nyanlagte Ørstedspark. Rasmus Hansen, som har taget billedet, har skrevet på det »jeg var Mester for det hele«. Efter hans blyantsmarkeringer at dømme gælder det, foruden Hellig-Hansens huse, også Rømersgade 7. Foto i privateje.

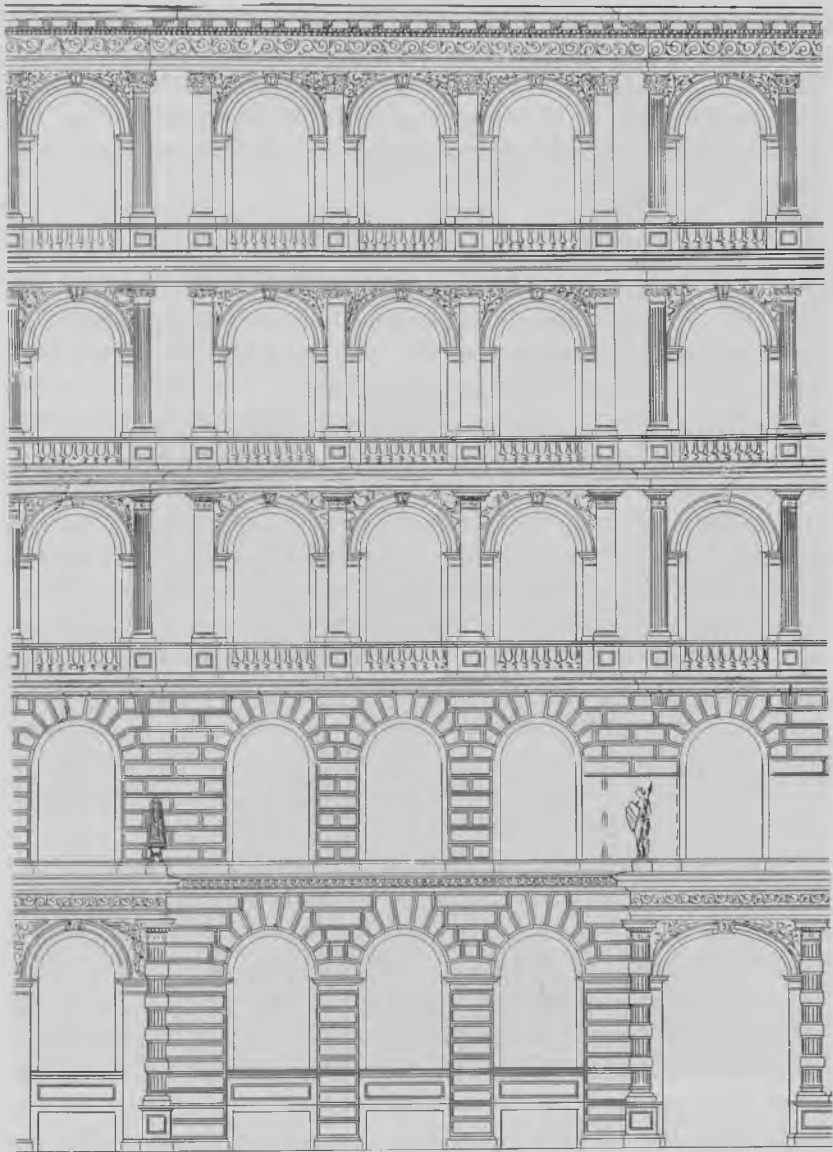

Grønttorvet i 1920'erne. I baggrunden de af brødrene Hansen opførte ejendomme i Ahlefeldtsgade og Rømersgade. Grønttorvet blev livligt, men nok ikke så smukt, som Hellig-Hansen havde tænkt sig. Foto på Bymuseet.

grunde var bebyggede i 1879 undtagen en, som Hansen nåede at sikre sig sammen med nabogrunden. Det var hjørnet til den knap færdig-anlagte Ahlefeldtsgade med adressen *Ahlefeldtsgade 16* og nabogrunden *Rømersgade 3-5*.

Camilla skriver: »Han forudsaa en stor Fremtid for Kvarteret omkring Ørstedsparken, som netop var ved at blive anlagt. Selve Grønttorvet henlaa endnu som en stor, leret Plads, hvor man om Vinteren aflæssede Sne. Der var fugtigt og ækelt. En Dag, mens jeg gik med Fader og maalte op, kom der en Herre hen og sagde: – Hansen, De vil da vel ikke bygge i det Mudderhul? Men Fader stoledede paa Beliggenheden. Han svarede: – Her bliver engang meget smukt!«

Han begyndte i Rømersgade i 1879. Endnu før færdiggørelsen af

Også bygningstegningerne til Hellig-Hansens huse er pyntelige. Her facadetegning 1879 af Rømersgade 3. Kvindefiguren tv. over porten kom ikke med på bygningen. Fra byggesagen i stadsarkivet.

Skjoldsgade-husene nåede han også 1880 at erhverve sig – vistnok gaden sidste – hjørnegrund plus tilstødende grund i Nørre Farimagsgade nr. 23 (nu 13) og 25 (nu 15), også de med udsigt over den spæde Ørstedspark. Når hertil kommer, at han ved færdiggørelsen af Rømersgade 3-5 i 1881 allerede var i fuld gang med National, taber man næsten pusten.

1881 – det år, hvor syv projekter lappede ind over hinanden – må have været et utroligt hektisk år for ham. Den lille sortklædte, fåmælte, omkringvandrende entreprenør må have fået nye træk i ansigtet. Han var endnu ikke folkehelt, men Herman Bangs kontakt med ham synes allerede at have været der. »De skal bygge *store* Huse, Hansen. Og der skal være *højt* til Loftet . . . saadan, som man gør i Udlandet« citeres han af Camilla for at have sagt. Og i hvert fald fra 1882, hvor Bang var flyttet til Frederiksborggade 28 (nu 30), er han kommet i Hansens hjem i N. Farimagsgade – ofte til middagsmad. »Vi Børn husker ham, naar han stod i Attituder opad en dør«, skriver Camilla.

Bang er fulgtes med Hansen rundt på arbejdspladserne. Et kosteligt syn har de to små mænd været på gaden – måske navnlig da ruten senere begyndte at gå fra N. Farimagsgade til Vesterbros Passage gennem vold-sløjfningspløret ved Nørrevold-Vestervold-hjørnet, ofte ad bræddebelagte smalle stier: den sindige, bedemandsklædte, pibe-rygende Hansen og den ubeskriveligt lapsede, parfumeduftende, konstant talende og gestikulerende Bang, nu til højre, nu til venstre for entreprenøren, på smalle steder foran eller bagefter. Virkelig et københavnsk billede fra 1880-83.

Senere har Bang fortalt om, hvordan Hellig-Hansen omgikkes sine arbejdere: »Blandt sine Arbeidere gaar Hansen stille om, han har noget eget stilfærdigt ogsaa ved sin Gang. Han kommer lydløst og staar der med et, naar han mindst ventes. Han ser blot og gaar stille, som han kom. Men hvad han ser, gjemmer han op. Og saa en Dag lader han lige saa lidet støiende sin Haand falde der ned, hvor han tror det nødvendigt, hvor han har set, man maa gribe ind. Den, der saa bliver irettesat, glemmer det ikke. Men de andre erfare intet derom, der smældes ikke og raabes ikke høit . . . saa glider Arbeidet igjen.«⁵

Også Hansens fåmælted er sat ind i en særlig sammenhæng i følgende bangske billede i en reportage fra en fest til ære for Hellig-Hansen:

Tvillingportene til Rømersgade 3-5, som de ser ud i dag. Som alle Hellig-Hansens bolig-
ejendomme var husene af god kvalitet og har modstået tidens tand bedre end de fleste.
Foto E. Skall 1988.

Nørre Farimagsgade 13, dengang 23, den hjørnebygning med tårn, der mindede om Dagmarkkomplekset. Her boede Hellig-Hansen i sin glansperiode, og Herman Bang brugte netop denne baggrund i »Stuk«. Foto ved forfatteren.

»Se ham sidde der for Bordenden, beskeden, næsten sky ser han ud; som om han helst vilde gemme sig eller løbe bort fra det hele. Og naar han taler, faar man samme Indtryk: han stammer lidt, faar vanskeligt Ordene frem, siden vanskeligt Ordene kjædede til Sætninger, stopper ofte op og lader, hvad han vilde sige, glide ud i en forlegen Uforstaaelighed af Rømmen og undskyldende Lyde. Men se saa denne Mand høre. Der kommer noget eget vagtsomt i Øinene, aldrig Glimt, men overveiende maalende Opmærksomhed, der ikke lader Blikket vige fra En. Man mærker, at denne Mand med det dukkende Hoved, der vil skjule sig, baade hører og vil huske . . . «.

Med få talte ord, lydhørhed overfor hjælpere og stiltfærdigt-myndig strategi overfor flokken af murersvende og andre håndværkere rejste Hellig-Hansen således, foreløbigt, de fire pragthuse ved Ørstedsparken, hvortil han flyttede sig og sin voksende familie, i 1881 til Rømersgade 5 st. og 1882 til Nørre Farimagsgade 23 st. (nu 13) – hvor de tilsyneladende blev til 1890, durk igennem den påståede konkurs.

Hjørnehuset til Ahlefeldtsgade er stort og pompøst, med en hjørnetagrytter af den fladtoppede franske type; det hus må muremester Rasmus have været glad for, siden han egenhændigt har fotograferet det, henover et hjørne af den unge Ørstedspark, efter færdiggørelsen. Ved denne bygning, og i hvert fald også hjørnehuset Farimagsgade 23, var facadearkitekten C. Knudsen.

Dette andet hus med ham som arkitekt – *Nørre Farimagsgade 23* (nu 13, »Ringstedhus») – er ejendommeligt ved tydeligt, specielt med hensyn til tårnets form, at foregribe Dagmarkompleksets udformning; man skulle næsten tro, Knudsen har været medarbejder hos Dagsmars første arkitekt, C. J. S. Abrahams. Yderligere interessant ved det hus er, at det rummede Hellig-Hansens egen stuelejlighed i hvert fald i den periode og derved blev den tydelige model for den af bygmester Martens ejede og beboede bolig, med familien Canth som lejere på 3. sal, i Bangs »Stuk«. Placeringen og udsigten over Ørstedsparken spiller en væsentlig rolle i bogen.

Dette hus' nabohus, *Nørre Farimagsgade 25* (nu 15), der nok også har haft Knudsen som facadearkitekt, har de smukkeste udførte og bedst bevarede portrums- og trappegangsudsmykninger af alle Hansens boligbygninger, uden tvivl af eller ved tidligere omtalte Møll-

Den pompøse og smukke trappeopgang i porten til Nørre Farimagsgade 13. Foto ved forfatteren.

mann, der fortsatte hos Hansen tiden ud, specielt som leder af den indre udsmykning af både National og Dagmar.

Den efter tidens smag smukkeste facade haves af dobbelthuset Rømersgade 3-5 med tvillingeporten, hvis arkitekt var Julius Bagger. Det er ifølge byggesagsmaterialet ham, der – på bygmesterens vegne – i begyndelsen skriver andragenderne til bygningsinspektøren vedrørende facadeproblemer – f. eks. om man må bibeholde nogle blomsterbalkoner, om man må give nogle søjler et større fremspring end det ellers tilladte og derved fastholde den smukke stil etc. Men bygmesteren kan ikke dy sig ret længe; det er ham selv, der andrager om at måtte »opstille paa Endeparterne over Stuevinduerne 4 smaa Pyramider og paa Midtpartiet over Porten 2 fritstaaende Figurer og et Skjold, alt at udføre af en Blanding af Cement og Granit«. Det er navnlig ham selv, der i en skrivelse må foretage en hastig manøvre for at afbøde bygningsinspektør Mathiesens kancellistilsraseri, der havde inde-

holdt vendinger som »Da De endnu ikke har afhugget de for langt fremspringende og ikke tilladte Piller (: Søiler:) . . . ligesom De eiheller har foretaget de forlangte Forandringer . . . saa maa jeg herved tjenstlig paalægge Dem . . . inden 4 Dage [osv. . . . thi ellers må De] uafholdelig rydeliggøre de allerede uden Bygningsvæsenets Tilladelse i Brug tagne Leiligheder«.

Man forstår Hellig-Hansens hastværk, ligesom man jo kun altfor vel forstår, hvorfor han lejede ud for hver færdig etage. Her som andre gange svarer han med en herlig blanding af dristighed, elskelighed og bondesnuhed – og klarer altid situationen. Det var ikke myndighederne, der til sidst fik kål på Hellig-Hansen, men det, at andre forstod at omgå myndighederne.

Hvorom alting er, fik han de fire prægtige huse op at stå, så solidt at de står endnu. Deres sociale status var høj – og er det stadig. De ca. 350 m² store lejligheder, som nu er ejerlejligheder, havde bl. a. interiørelementer som »Gitterporte og Marmortrapper . . . Plads til Elevatorer . . . Kakkellovne af Majolikafliser eller hvide Porcelænssten med Messingbaand omkring og Ørne ovenpaa« (Camilla). Som endnu en målestok for husenes »niveau« kan en opremsning af de første lejeres titler tjene: kammerherreinde, hofjægermesterinde, grosserer, frøken, proprietær, højesteretsassessor, etatsråd, kammerherre osv. Hvert af husene havde ganske vist også et, nu helt eller delvis fjernet, baghus med meget mindre lejligheder og skrabet komfort, men der var ikke tale om noget slumagtigt, hvilket var karakteristisk for dette kvarter til forskel fra det samtidigt bebyggede nye Gammelholm.

Parcellistsønnen fra Tågerup havde, allerede inden kulminationen, gjort sig gældende i hovedstadens gullaschperiode omkring 1880 – vistnok til nogen irritation for mange kolleger og økonomiske bagmænd, men foreløbig ikke til at komme udenom.

National

Om nogen folkelig berømmelse var der endnu ikke tale. Ingen ved, hvornår Hans Hansen fik ideen til et byggeprojekt bagved Axelhus, på en grund overfor Tivoli. Man kan i realregistret for matrikel 66, hvor forlystelsesstedet Concert du Boulevard lå, se, at ejeren fra 1876, en grosserer Steen Møller, sammen med Vilh. Klein, der var arkitekt ved

Hellig-Hansens arkitekt Brinkopff's tegning til første fase af Nationalkomplekset. Senere øgedes højden og der kom »minareter« på. Illustreret Tidende 1880-81, s. 275.

Axelhus og medarkitekt ved Industribygningen, fra 1874 pønsede på at opføre en vældig firelænget boligkarré, i stil mindende om Søtorvsbygningerne. Det trak imidlertid længe ud, og i begyndelsen af 1881 var Hellig-Hansen økonomisk og på anden måde moden til at slå til igen: 31. jan. 1881 var grunden hans. I byggesagspapirerne kan man intet se om, hvad der skete i Hellig-Hansens periode, for alt vedrørende ham er senere blevet fjernet, så man må love for Illustreret Tidende, der allerede den 20. februar 1881 bragte en stor xylograferet tegning af det, der nu skulle remplacere Møller/Kleins projekt.

Indledningen til billedteksten lyder sådan: »Naar Læseren kaster et Blik paa et Billede, vi i Dag bringe af »Concert du Boulevard« i den Skikkelse, Etablissementet vil modtage efter den nu paabegyndte Ombygning's Tilendebningelse, vil det falde ham endnu vanskeligere at fremmane for Tanken den beskjedne Bygning, der dog endnu danner Kjærnen for det fælles Anlæg«. Det er ganske pudsigt, at ejeren/entre-

preløren Hansens navn overhovedet ikke er nævnt, til forskel fra arkitektens. Ja selv to dage før åbningen af National, som det i sidste øjeblik blev døbt, den 15. jan. 1882, var han kun lige netop nævnt i en præsentationsartikel i Nationaltidende. Den af Herman Bang omtalte »Berømmelse af den foregaaende Dags Ubekendtskab«⁶ lod, ihvertfald på tryk, vente endnu to måneder på sig, men så kom den i billedteksten til endnu en xylografi i Illustreret Tidende, den 12. marts 1882. Billedet var et interiør, pudsigt nok åbenbart fra den gamle, men vældig opfiffede Boulevard, nu kaldet koncertsalen. Når Illustreret Tidende xylograferede, fik den ikke for lidt! Illustreret Tidende fortalte måske ikke usandheder, men manipulerede skamløst med perspektiverne – den lille koncertsal ligner det indre af en katedral – i den klare hensigt i erhvervslivets interesse at oppuste forestillingen om »det nye København« som en storstad. Bladet lod langs ad vejen nådens lys falde på foretagender, der syntes at kunne bruges.

Billedteksterne var tilsyneladende mere sobre, fyldt med tal og andet sagligt, men dog desuden med indsmugling af en del lobhudling af udvalgte personer. I denne fik Hellig-Hansen prisen fremfor sin arkitekt: »Det hele nye Etablissement gjør sin Ejer og Bygherre, Snedkermester H. Hansen, megen Ære; han har ikke sparet Nogetsomhelst, for at alt skulde blive saa komfortabelt og elegant som muligt, og fortjener derfor i fuldt Maal den Tak fra Publikums Side, der alt har fundet sit bedste Udtryk i det daglige Besøg af c. 800 Gjæster« – og fra omtalen af bygningen kan plukkes følgende: »... et tiltalende Led i den ret imponerende Række af Lokalteter, der modtage de med Jernbanen ankommende Sommerrejsende og give dem et storartet Indtryk af stærkt pulserende Hovedstadsliv«; arkitekturen benævnes som »italiensk Renaissancestil med franske Tillem্পninger«; der berettes om »fem Saloner og to Vestibuler ... indrettet til Konditori, Kafé, Restaurant og Koncertsal, hvor Georg Lumbye fører Taktstokken«; og der fortælles om karyatider og andre, fritstående, figurer, om marmortrætter, tårnpavilloner, tagplatform med udsigt til Tivoli og om det elektriske lys, der snart ville komme.

Hellig-Hansen delte jo dog, med skiftende eksplicitet, æren med sin arkitekt, Vilh. Brinkopff. De to har sikkert arbejdet udmærket sammen, men der er pudsige ting at fortælle om Brinkopff: han var ikke arkitektuddannet, men oprindelig forgylder og billedskærer, efter-

Koncertsalen i National i Illustreret Tidendes gengivelse 1881-82, s. 298.

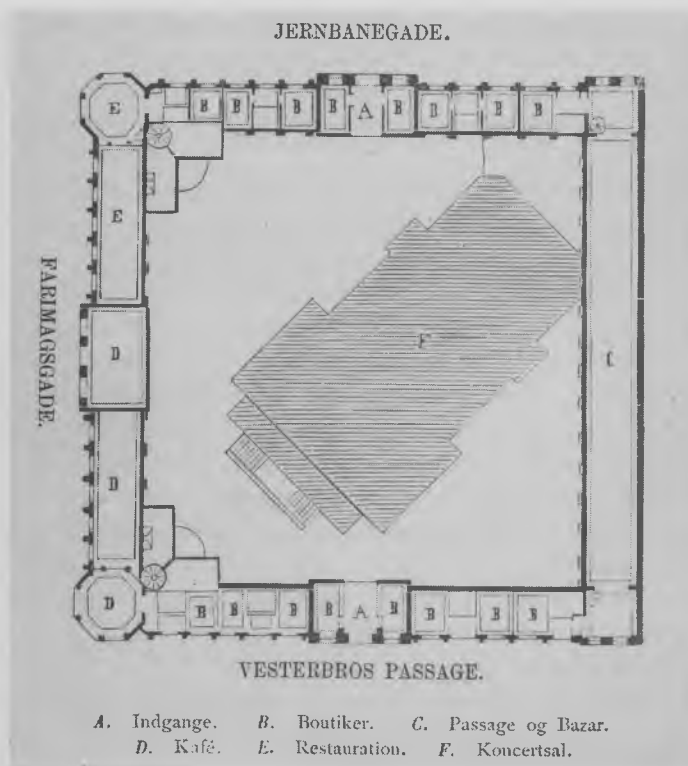
hånden dekorationstegner i møbel- og bygningsfaget. Sammenkoblingen »møbel- og bygningsfaget« er jo fornøjelig, men ganske symptomatisk for tidens opfattelse af arkitektbegrebet. National blev altså opført af en dørsnedker og en dekorationstegner – dog heldigvis med en Rasmus til det grove.

Første stadiums resultat var imidlertid, som man kan se det på den første xylografi, ikke ringe; de ydre proportioner var harmoniske, de kuplede tårne og midterfaget kom til deres ret, og »pynten« var ikke urimeligt overlæsset. Som en stilfærdigt dekorativ skabning var det første National en nydelig pendant til genboen Tivoli. Det ødelagdes noget efterhånden, da Hansen og Brinkopff ikke kunne dy sig for ud- og »op«-bygning, så tårnene delvis kvaltes, hvilket så dog modvirkedes noget af de senere tilkommende »minareter«. Det hele blev yderligere noget trykket af det hurtigt tilbyggede massive Hotel National og endnu senere af den nye, fra gården tilbyggede store koncertsal. Men National forblev dog en yndefuld og charmerende skabning i det nye københavnske liv.

Det var indvendigt, Hellig-Hansen og medarbejdere skejede ud – bl. a. Møllmann og på en måde også Herman Bang, der mere og mere blev Hansens »rådgiver« og bidrog til at fylde National (og Dagmar) med den østrigske u-kunstner Makarts überschwengliche prydelser, så saloner og koncertsale blev en slags overdimensionerede klunkestuer.

Den musikalske kunst, der udfoldedes i den lille og den store koncertsal var afgjort folkelig, f. eks. Fahrbacherne (Straussernes efterfølgere) og – lavere – Metras døgnmelodier, for stort orkester, eller rettere to orkestre, der en periode var delt ud på de to Lumbye-sønner. Den berømteste musikudfoldelse i National var dog ædlere: den unge violinvirtuos Arma Senkrah, som Bang blev forelsket i, i november 1883.

Men Arma Senkrah har været dyr, som det omtalte udstyr har været det. Den af avisreportere og Illustreret Tidende udråbte hoveddyd ved Hellig-Hansen var jo netop, at han ikke sparede på noget. Men det kan jo også siges, som den bagkloge Muusmann skrev 1920: »Budgettet var imidlertid saa vanvittigt anlagt, at lokalet skulde være fuldt to Gange, for at Udgifterne skulde kunne dækkes«. ⁷ Det var på et senere stadium, hvor Hansens mod naturen virkeliggjorte vildeste drømme overskred

Plan over National 1881 mellem nuværende Jernbanegade, Axeltorv og Vesterbrogade. I midten det gamle Concert du Boulevard, der nedreves 1883 for at give plads for en ny koncertsal. Illustreret Tidende 1880-81, s. 276.

alle grænser og stilede mod en sikker katastrofe – og da slog hans snu metoder ikke længere til. Han havde iøvrigt forlængst solgt etablissermentet, men var gang på gang blevet kaldt tilbage som skiftevis administrator, forpagter o. l., fordi køberne slet ikke kunne klare det.

Om hans snuhed på et tidligt stadium skriver Peter Nansen i Vor Tid 28. oktober 1882 bl. a. :

»Der er Folk, som tror, at Trængsel er det samme som at blive traadt

over Tærne og skubbet i Siden. Jeg beklager de naive. For mig er Trængsel et Studium og en Passion . . .

Jeg holder altsaa af Trængsel, som Københavner holder jeg af den . . . Da »National« var bygget, beklagede man Smalheden af Salene . . . [Men] Tingen var netop den: det skulde gøre et overfyldt Indtryk; vi skulde have Trængsel for at faa fuldt. Og da saa Frikortenes Mangfoldighed var fløjet over Byen som Græshoppesværme over Ægypten, da der ikke var Plads til at besvime . . . saa solgte Hr. Hansen, der havde spekuleret i »Trængsel«, sit Etablissement i en heldig Stund og med en god Avance.

Frikortene forsvandt med Hr. Hansen, og Trængselen i National med Frikortene . . . [Der blev meget] kedsommeligt . . . Nu er Hr. Hansen kommet tilbage – og man kan løse Frikort mod at betale en Krone. Direktøren er Taskenspiller, og han forstaar at klippe.

Ligemeget – der er atter Trængsel i National«.

Dagmar-teatret

Inden National-byggeriets slutfase med opførelsen af den nye koncertsal, der blev åbnet 13. oktober 1883, var *Dagmarkomplekset* blevet opført. Det byggeri er nok det bedst kendte af Hansens aktiviteter – på grund af Herman Bangs anvendelse heraf som motiv og hovedsymbol i romanen »Stuk« (1887). Tildragelserne, personerne og personkonstellationerne er naturligvis i fiktionen tilpasset kunstneriske krav og kan ikke direkte bruges som »kilde« – men faktisk har den bogs berømmelse, og den hyppige citering af den i den faglige københavnhistorie, medført, at det aldrig er gået helt i glemme, at Hellig-Hansen (i bogen: Martens) engang har eksisteret – hvor fortegnet bogens portræt af ham end måtte være.

Som indledning til Dagmars virkelige historie kan man godt bruge Muusmanns anekdoteagtige beretning om den oprindeligt norske teatermand M. W. Brun, der plagede Christian IX så længe for en teaterbevilling, at han til sidst fik den. Han fik løfte om den den 12. juli 1880,⁸ men deponerede den hurtigt efter erhvervelsen som pant for et lån i Landmandsbanken;⁹ desværre kan mange oplysninger om forholdet mellem Dagmar og Landmandsbanken være tabt, da alle sidstnævntes papirer blev skrottet, da det 1921 trak op til et krak.¹⁰

Ifølge realregistret købte Brun derpå grunden (matr. 93) 4. oktober 1880 og satte arkitekt Charles Abrahams, som han formentlig har kendt gennem dennes broder, skuespilleren Severin Abrahams, til at udarbejde projekter. Denne har måske været en omhyggelig, lidt langsom herre, der først fik indsendt andragende plus tegninger til Bygningskommissionen 11. maj 1881, godkendt med ændringer 18. juni 1881. De tegninger ligger der altså stadig, og det ses, at facaden med hjørnetårnet er nogenlunde den, der senere blev virkeliggjort – under arkitekt professor Ove Petersens navn! Lise Funder nævner, at Abrahams/Brun kan have været inspireret af Vaudeville Teatret på Boulevard des Italiens i Paris via en rejse eller – snarere – Illustreret Tidende;¹¹ på den måde kan måske også boligbygningen Nørre Fari-magsgade 23 (13) ved kvalificeret gætning tolkes som en aflægger af et parisisk vaudevilleteater! Een pudsigt ting ved Abrahams' planer må

Illustreret Tidende bragte adskillige flotte tegninger af Hellig-Hansens to storbyggerier. Her Dagmar-teatret og Hotel Dagmar på hjørnet af nuværende H. C. Andersens Boulevard og Jernbanegade efter arkitekten Ove Petersens tegninger. Illustreret Tidende 1881–82, s. 383.

nævnes her: han havde lagt scenebygningen skråt ind på grunden! Det bibeholdtes ikke.

På et tidspunkt den sommer må direktør Glückstadt fra Landmandsbanken have fået nok af Brun/Abrahams' langsomme projekt, bl. a. måske med et blik til det forrygende tempo, der var over et stort byggeri, der var begyndt få meter derfra – Nationals. Glückstadt kan have sat Brun stolen for døren: salg af grunden og udskiftning af arkitekten som betingelse for bevarelse af den pantsatte bevilling. Det er formentlig også Landmandsbanken, der i den aktuelle hakkeordens-kamp har peget på gulddrengene bygmester Hans Hansen og arkitekt Ove Petersen, der havde været medarkitekt ved det nye kgl. Teater fra 1874. Man har måske også vidst, at der med succesbygmesteren fulgte en dygtig murermester, Rasmus Hansen.

Camilla har et fornøjeligt sted om overdragelsen:

»Etatsraad Glückstadt sagde til Fader:

– Kan De ikke paatage Dem Opgaven, Hansen. Saa sætter Landmandsbanken Penge deri! For Tiden er *De* den eneste, som er et saadant Arbejde voksen.

Fader var straks mere end villig og lod udarbejde Tegninger til Dagmarkomplekset . . . Teater og Hotel i eet. Mens de var fire Aar om at bygge Det kgl. Teater, mente Fader at kunne blive færdig i Løbet af et Aar. Det hele forekom ham et Legeværk. Til sin Broder, Murermester Rasmus Hansen, en ualmindelig dygtig Mand, gav han den Besked: Sørg for et Overslag til baade Teater og Hotel . . . Du kan vel nok have regnet det ud til i Overmorgen! Saadan var Fader. Det skulde gaa hurtigt. Helst saa han, at man arbejdede Nat og Dag. Naa, det lykkedes Onkel Rasmus at komme med sit Overslag til den aftalte Tid. Grunden blev gravet ud, og man begyndte at mure. En Dag inspicerede Brun Byggepladsen:

– Hvor ligger Scenen? spurgte han.

Man forklarede ham det.

– Nej, den maa ligge paa den anden Led!

Saa kunde man begynde forfra«.

Man forbløffes unægtelig. Havde der slet ikke været noget samarbejde mellem direktøren og arkitekten? Og hvad med Ove Petersen? Om

Hellig-Hansens dygtige bror, muremester Rasmus Hansen, i sit sjak af arbejdere, dog nok fra en senere tid. Foto i privateje.

Abrahams stod der i 1885 i Brickas Dansk biografisk Leksikon: »Hans kunstneriske Naturel har ikke tilstrækkelig Ballast til at magte større monumentale Opgaver«. Igen hakkeorden!

Den af Camilla beskrevne scene må have fundet sted i efteråret 1881. Den 31. oktober blev grunden tilskødet Hellig-Hansen, der blev støttet rundeligt med lån af Landmandsbanken, og i januar 1882 må Rasmus' fundament have været færdigt, for i den måned »nedlagdes grundstenen« – i samme måned som Nationals åbning. Københavnerne, som kom forbi »derude«, må have kunnet se denne nye drømmebygning stige op ved den vestlige rand af det vældigt udvidede Halmtorv, der da var en blanding af stenbro, græsplæner og brakmark, med den nordlige ende i voldsøfningskaos og den sydlige endnu intakt med vold, Filosofgang, vejerbod og Lusse mølle.

Det var hint lykkelige år, før en almindelig depression i løbet af 1883 satte ind, det år da i hvert fald hakkeordenens på det tidspunkt stærke havde held med alt, hvad de foretog sig – herunder Hellig-Hansen og den unge Herman Bang.

Det sig rejsende Dagmarkompleks var et af de håndgribelige tegn og lignede et symbol. Resultatet af tilblivelsen kan man læse om i Lise Funders saglige beskrivelse af det nu forsvundne teater. Men tilblivelsen selv, med dens tilknytning til Hellig-Hansen, kan vi opleve ved læsning af Herman Bangs reportager. Den her citerede, hvor opførelsen er indfanget på et midterstadium, stod i Nationaltidende søndag den 24. september 1882 med overskriften »Af Kvarteret Hansen« i rubrikken Mosaik. Den var usigneret, men med sikkerhed skrevet af Herman Bang.

»For et par Uger siden var hele Dagmartheatrets Indre opfyldt af Stilladser fra Kjælderens lige til Kuppelen. Det var det vanskelige Zinktag, som skulde lægges, og Arbejdet herved trak noget i Langdrag – som næsten altid. Nu er imidlertid Taget færdigt, og Loftet over Tilskuerspladsen ses allerede i sin Bræddeskikkelse, mens foreløbig Stilladserne paa Tilskuerrummet ere borttagne. Man kan derfor nu danne sig et Begreb om Alt, og vi ville søge at orientere vore Læsere en Smule i Theatret, hvor vi føres om af Entreprenøren selv. Ud mod Jernbaneanegade faar Bygningen en pragtfuld Facade med fire Broncestatuer foruden de talrige Murforsiringer – Statuer af Heiberg og Hertz i Nicherne samt to allegoriske Figurer paa Søilerne. I Forening med den smukke Frontespice-Figur og Søilerne vil dette frembringe en særdeles smuk Virkning. Gitrene foran Dørene blive desuden forgyldte. Dog vil dette ydre Syn staa tilbage for Udstyrelsen af Foyeren, der gaar langs Balkonetagen – en meget høi Loge, en Alen høiere end Nationaltheatrets Balkonplads. Denne Foyer vil blive udstyret af Hr. Hansen, hvis bestandige Omkvæd er: *Jeg ønsker Alt saa elegant, som det kan faas* [fremhævet her]; det ved Arkitekten, og Publikum ved ogsaa, hvad Hr. Hansen forstaar ved Elegance – med al den Komfort, der er at opdrive, og navnlig venter man sig noget betydeligt i Retning af Dekoration af nogle Kæmpespeile og et Utal af Portierer. Selve Balkonetagen vil lige som første Parket blive udstyret med Stole af sort Træ med forgyldte Sirater og Sæder af rødt Fløjl. Forresten faar Theatret, som bekjendt, tre Etager – Balkon, første og anden Etage og paa Gulvet to Parketter og Parterre. Gangene bliver meget brede og Indgangene talrige. Scenen er i disse Dage opfyldt med Stilladser, man op hænger Snore-Virvarret til Maskineriet, og det er derfor ikke let at faa

Dagmarteatrets tilskuerfoyer. Illustreret Tidende 1882-83, s. 311.

noget fuldt Begreb om dens Udstrækning. Kun ser man, at Skuespillerens Foyer, der af Bygmesteren vil blive udstyret som en elegant Salon, vil kunne sættes i Forbindelse med Scenen, der paa denne Maade ved »store« Leiligheder vil faa en imponerende Dybde. Ogsaa Bredden af Scenen bliver betydelig. Bag Scenen ligger saa i fire Etager de 40 Paaklædningsværelser, der ere beregnede til Personalet, og hvoraf i alt Fald Halvdelen er særdeles rummelig: de ville desuden blive pænt udstyrede, siger vor Fører. Paaklædningsrummene ligge meget bekvemt og staa i Forbindelse med hinanden ved store Gange. Overalt er der Rigdom paa Plads. Til Høire naa man Skrædersalene, to meget store, lyse Rum, hvor Theatrets Skræder allerede med talrige Hjælpere er i travl Virksomhed. Vi skal have seks Stykker færdige paa Benene inden Jul – det er meget. Men *det er det gode ved det, at her bliver aldrig sparet paa noget* [fremhævet her] – saa gaar Arbeidet saa villig. I Sidebygningerne ligge Magasinerne – som allerede gjemme over ti Dekorationer, malede af Brødrene Lund, efter Sigende en stor Kraft i Dekorationsfaget, som det er lykkedes Hr. Hansen [ved Møllmanns hjælp] at erhverve sig i Wien.

Gaa vi til høire, naa vi ad Porten »Hotel Dagmar«. I Stueetagen er Arbeidet her vidt fremskredent. Man har allerede opstillet de pragtfulde Ovne i Restauranterne – rene Monumenter, disse Ovne – og enkelte Lofter ere allerede fuldendte. Disse Loftsdekorationer ere Entreprenørens »stille« – og kostbare – Kjærlighed, og her i »Dagmar-Kaféen« ere Lofterne i en broget, men harmonisk Stil overlæsset¹² med Forgyldning og Rosetter. Vestibulen i Taarnet vil blive særlig elegant, og i det hele venter Hr. Hansen sig meget af disse Lokaler. Ovenpaa findes det egentlige Hotel med fjorten Værelser i hver Etage, elegante Værelser med al Komfort, som kan findes i et smukt Hotel af anden Klasse Numer et, A. Thi det er ikke Meningen, at dette Hotel skal konkurrere med d'Angleterre – om Hr. Hansen en anden Gang modstaar Fristelsen til at vælte Luxus'ens Overflødighedshorn udover et Hotel, turde maaske være tvivlsomt –; Konkurrencen skal føres med mindre Huse og vil vistnok for disse blive haard. Thi *»der vil jo blive anvendt, hvad vi kan«* [fremhævet her].

Men vi maa tilbage til Theatret for at naa det Lokale, hvoraf Eieren venter sig mest, og om hvilket Arkitekten paastaar, at det fuldstændig

er blevet hans Kjælebarn, vi maa tilbage til »Dagmar Tunnelen«. Der er talt saa meget om denne Tunnel, at vi maa give alle de Oplysninger, vi have.

Tunnelen er intet mindre end en underjordisk Kuppelsal, som ligger under Tilskuerpladsen, og hvis Hvælving – ganske som en Kirkehvælving at se til – ligger helt blottet i disse Dage. Det er Hovedlokalet i Tunnelen, men paa Siderne findes flere Lokaler, og overalt vil man herinde finde en original og stående Dekoration. I Tunnelen skal der efter Forestillingen gives Koncerter; man har først ment, at »Dagmar-Theatrets« Orkester, som Entreprenøren ønsker meget stort og fyldigt, da Mellemaktsmusikken skal være en af Theatrets Specialiteter, skulde spille hernede og med Mand og Mus sænkes ned i Tunnelen, saasnart Forestillingen oppe var endt, men denne Plan er atter opgiven af forskellige Grunde. Nu vil »Etablissement Dagmar« faa to Orkestre. Restaurant vil findes i Tunnelen, Buffeter flere Steder i Theatret«.

Den her citerede reportage ved Herman Bang om en sightseeingtur på åstedet med bygmesteren¹³ midtvejs under det nye drømmehus' til-

Da Hellig-Hansens byggevirkosmhed var på sit højeste, døbte det københavnske folkevid dette område »Hansens kvarter«. Roms kort ca. 1895 i stadsarkivet.

blivelse og midt i det »gyld-
neste« af både Hansens og
Bangs triumfår er, som det
ses, skrevet i en rus af begej-
string over naturgeniets om-
kostningsforagtende frem-
tryllen af pragt, komfort og
elegance; i en ikke-citeret en-
klave i reportagen gør de en
afstikker til National, hvor
Bangs henrykkelse over frem-
tidssynerne er om muligt
endnu mere uhæmmet.

Mærk overskriftens udtryk
»Hansens Kvarter« – et ud-
tryk, skabt her eller tidligere
Bang, eller allerede eksiste-
rende som et folkeligt slogan. Man træffer det også andre steder, f. eks.
nogle måneder senere i det mht. folkestemning altid vakse vittigheds-
blad *Punch*, hvor der den 2. november 1882 pådattes Tietgen en por-
tion misundelse: »... en af de faa Gange, Tietgen har vist en lille
Svagthed i denne Retning, var, da han hørte, at man kaldte Kvarteret
om Boulevarden for »Kvarteret Hansen« – »Hvorfor«, sagde Tietgen,
»viser man denne Mand den Ære at opkalde et helt Kvarter af Byen
efter ham? Han har ganske vist bygget mange Huse, og store er de alle,
men er den Mand ikke større, der kan faa de største Huse til at vakle og
som har styrtet saa mange Smaahuse og reist sig selv et Tempel paa
deres Ruiner [Marmorkirken]?«

På grund af de mange udsættelser af Teatrets åbning, fra efteråret
1882 til, til sidst, 7. marts 1883, dukker der også småironiske hints op,
men stadig københavnervenlige overfor fænomenet Hansen – f. eks. i
Punch 15. februar 1883:

»Ved Kaffen

[trist, hvis det igen skal udsættes] ... men jeg tror nu, det er Spekula-
tion af Hansen, at han trækker det ud, for han har sagtens fundet paa
en ny Fasong at rive det Hele ned og bygge det op igjen og slaa det i Et

Leveoplysning
DAGMAR.
I Tunnelen, som er brilliant decoreret og
omlignet til
et ægyptisk Trylle-Palads,
giver
Professor Max Alexander
Fredagen den 4de Januar 1884 fra Kl. 8—12
sin første
Grand Soirée magique,
et
Mysterium brilliant,
bestaaende af Experimenter i den moderne
**Salonmagi, Physik, Hæmotech-
nik, Antispiritisme m. m.**
Hver Aften i første Afdeling
vil Professor Alexander udføre
sine uovertrufne, i sit Slags enc-
staaende Kortkunster, ibl. A. ogsaa
med tilbande Øne:
Det spiritistiske Spøgelse-tored.
Det grønne Huus.
Entrée gratis. (N. 252)
Hver Aften nyt Program.

med baade Panoramamuseet og National og sætte et Glastag over og kalde det »Cirkus-Panoramus-Dagmar-National-Central-Hal med Kaglebane og Beværding«, hvad der jo vilde være nok saa storartet, naar han saa gravede Tunneller paa Kryds og Tvers underneden i en Labyrinth . . . «.

Her blev så også nævnt Dagens Tunnel, som Hansen til nogles samstemmen og andres irritaton – og til de almindelige københavneres moro – førte frem i tide og utide, ifølge Muusmann som en fiks idé, der skulle ende med at blive hans skæbne. Hvorom alting er, så gjorde han, som han hidtil havde formået, sin fikse idé til virkelighed, og det mod teaterdirektøren, Bruns, ønske. Bang har beskrevet det meget godt, og kort, i citatet ovenfor. I Punch figurerede emnet en uge før teatrets åbning¹⁴ i en strofe i det firestrofede digt »Hos a Porta«:

*Hansens Tunnel, som vi faar,
Under hans Theater staar!
– Men vi Gjække
blev for begge;
– Brun han spaar,
Men Hansen raa'r.*

Ifølge Schiørring, der har en livlig skildring af premiereaftenen, forstyrredes parterret jævnlgt af den nenedunder liggende Varieté Dagmar-Tunnelen, hvor Carl Lumbye, den folkeligste af brødrene, spillede . . . og så nævnes fem af tidens skrappeste slagere.

Åbningsforestillingen på Dagmar-teatret den 7. marts 1883 er skildret mange steder. Hverken forestillingerne eller de ydre forhold var nogen succes. Så både Brun og Hellig-Hansen fik travlt den kommende tid – uden helt at nå, hvad de ville.

For Hansen havde kulminationen nok været den foregående eftermiddag og aften med festen for ham forud for generalprøven. Den er også skildret flere steder, men her skal citeres Camilla, som tror, det skildrede foregik på premiereaftenen:

»I de sidste Uger blev der arbejdet ved Nattetid ved elektrisk Lys. Fader maatte betale Gagerne til de ventende Skuespillere. Aabnings-

aftenen kom. Vi var ti Børn derhjemme [forkert husket; endnu var de kun syv; nr. ti fødtes først i 1889], og de fire ældste af os fik Lov til at komme med til Festen . . . Alle Entreprenører og Haandværksmestre, der havde deltaget i Arbejdet, spiste i den nuværende Restaurant . . . vi fire Børn sad ved et lille Bord for os selv lige ved Musiken. Der blev holdt en Mængde Taler og ogsaa en for os. En af Mestrene udtrykte Haabet om, at vi maatte blive store – ligesom Fader. Men saa rejste Moder sig og protesterede. Det kom her i Livet ikke an paa at blive stor, sagde hun, men paa at blive et dygtigt og hæderligt Menneske!«

Det er med velberåd hu, at den første omtale af fru Hansen er blevet udskudt til dette sted. Bang har i »Stuk« skildret hende (fru Martens) som en almuekvinde, der optræder ydmygt i lang tid, men så – i en bestemt sammenhæng – udfolder en overrumplende indre styrke, så læseren, da ægteparret ved bogens slutning trasker hjem efter en offentlig ydmygelse af ham, ved, hvem der fra nu af vil være den stærke i det parforhold. Sidst i nærværende fremstilling skal vi møde hende, den rigtige fru Hellig-Hansen, igen som den, om hvem de nulevende børnebørn af Rasmus og Hans i samtaler siger hhv.: »Ane Sophie var en skrap dame« og »Hun var slægtens overhoved«.

Nedgang og fald

Hellig-Hansens nedgang var allerede nær – begyndt relativt tidligere ved Dagmar end ved National, så katastrofetidspunkterne blev sammenfaldende – og iøvrigt naturligvis hang sammen.

Os bagkloge kan det undre, at Hansen nød økonomisk tillid så længe. Den samme følelse havde hans bagmænd og kreditorer – bagefter; og så ytrede det sig som flovhed, noget der for enhver pris måtte skjules. Den lille herre fra Tågerup havde givet de professionelle københavnske pengemænd nogle ordentlige hak i prestigen. Det var vel derfor, byggesagspapirerne måtte væk (hvem der så er blevet bestukket til det), og det var derfor, meget andet i dette nedgangsforløb artede sig så ejendommeligt.

Hellig-Hansen var ikke en uskyldighed, der rammes uretfærdigt; han

var fantasirig, men uhæmmet ødsel og uvoksen og samtidig en snu rad – det kunne ikke blive ved. Det var imidlertid de andre, der var ynkelige. Herunder Herman Bang, der kort før sin egen bortrejse til udlandet efter sit nederlag skrev sådan i Bergens Tidende den 26. august 1885:

»Og som sidste Skud af en Febertrang, som intet vilde stille, saa vi midt i denne By af Cement og Stuk, næsten et Symbol paa Staden selv, National brede sine prunkende Glasvægge; og Dagmar løftede sin Kuppel

...
En Mand [Hellig-Hansen] satte Udraabstegnet til dette Ti-Aars Værk. Hans Rus var umættet; gridsk ravede han i skinnende Pragt; Geniet elskede Skjønheden, Svindleren gottede sig ved Imitationen, Palads stod færdigt ved Palads.

Den sunde Sans var forladt, og dog blændedes vi. *Mandens Rus var vor* ... «.

Det ser ud, som om Hellig-Hansen hen mod sommeren 1884 endnu var hhv. forpagter af National og ejer af samt bevillingshaver (efter Brun) ved Dagmar, men det kan han kun have været formelt, som en slags stråmand.

Han har på det tidspunkt været helt insolvent. Muusmann (og efter ham alle andre) daterer kun delvis rigtigt Hansens økonomiske misere fra den dag, han ændrede »Dagmars Tunnel« til »Etablissementet Dagmar«, dvs. fra et orkesterlokale med gratis adgang for teatergængerne, med Carl Lumbye som dirigent og en hr. Leser som pianist, til en varieté med internationale komikere og artister, Boulevardens afløser – skønt han havde »forpligtet sig til under en meget betydelig Konventionalbøde ikke paa Københavns Grund at skabe nogen Konkurrent til sit gamle Foretagende«, ¹⁵ Derfor »anlagde »National« Sag mod Hellig-Hansen til Betaling af Konventionalbøden. Som rimeligt var, tabte han Sagen. Det var den Gældspost, som han herved paadrog sig, der i Forbindelse med hans efterhaanden haabløse økonomiske Situation gav ham det egentlige Dødsstød«.

Der har næppe været nogen »sag« i retlig forstand – ligesom han formentlig heller ikke på noget tidspunkt går »konkurs« i skifteretlig

forstand; hans navn figurerer tilsyneladende ikke i nogen ekstraktprotokoller over domme eller navneregistre over fallenter, ligesom hans navn ikke synes at findes i Berlingske Tidendes løbende offentliggørelser af konkursboer. Det har været meget nemmere og stilfærdigere både ved National og Dagmar at ordne disse ting internt. Da Hansen ikke synes at have brugt juridisk bistand og selv ikke kunne fordrage »papir«, har det for National-aktieselskabets bestyrelse været nemt, at man »under Paaskud af, at han havde brudt Aftalen ved at lave Variete i Dagmartheatrets Tunnel, lod være at betale ham Resten« (dvs. tre af de fire rater, han skulle have salgssummen på en million udbetalt i). »Fader var godtroende og altid fortravlet, han lærte aldrig at faa noget skriftligt. Derfor kunde han heller ikke nu dokumentere, at Aftalen ikke gjaldt Dagmarkomplekset, som paa det Tidspunkt [vel købekontraktens] allerede var under Opførelse. Den gjaldt kun senere Byggeforetagender« (Camilla). Man gad gerne set den kontrakt, men det fik heller ikke samtidens journalister lov til.

Hvad angår ændringen fra »Dagmars Tunnel« til »Etablissementet Dagmar«, så kan den af annoncer ses at have fundet sted 1. juli 1883, altså knap fire måneder efter åbningen af Teatret. Iøvrigt blev Hansen ved med at lave varieté i Tunnelen. Men det kunne han måske også ligesågodt!

Hvornår der »skete noget« på Dagmar, der kunne opfattes som konkurs eller fallit, kan ikke siges bestemt, men man kan gætte på sommeren 1884. Schovelin skriver, med sin fortolkning af et eller andet i de nu forsvundne kilder, at Landmandsbanken – efter konteksten at dømme engang i 1884 – »overtog Dagmarkomplekset som ufyldstgjort Kreditor«.

I Dagmars realregister er ejendommen imidlertid først den 13. april 1896 tilskødet en ny ejer, hotelforpagter Julius Nielsen, jfr. at Krak også fortsætter netop så længe med Hansen som ejer, og at beboelseshuset i Nørre Farimagsgade, som Hansen dog kan ses at have fraflyttet i 1890, registreres i Krak som ejet af Hansen til så sent som 1905! Når dertil kommer den tidligere nævnte fjernelse af alle byggesagspapirer omkring Hansen, må man konstatere en farceagtig kommunikationsbrist mellem det private og det offentlige.

Journalisten Viggo Schjørring har jo nok reelt ret i at fastslå,¹⁶ at »af Ejere har det store Kompleks kun haft fire: Hellig-Hansen, Land-

mandsbanken, Julius Nielsen og Frede Skaarup« (1945) – altså at Landmandsbanken i en periode ejede Dagmar.

Punch, der altid havde antennerne ude, anede noget og skrev 5. juni 1884 i »Sæsonen 1883–84«, at »Hansen havde forberedt Opførelsen af »En Fallit«. Den 21. august samme sommer udgaves en »Wegweiser« til tyske turister bl. a. om »Das Dagmartheater . . . Aber noch steht das Theater leer. Gehen wir doch nicht hinein! Denn in dem Dagmartheater spuckt es bisweilen«. Lad os med det samme snuppe, hvad denne Wegweiser skriver om National, som »hat sich Gaméleonisch [se nedenfor om Gamél] geändert, so dass die Actionären oft mit eurem Schiller ausgerufen haben:

»Du heiliger Hansen rufe dein Kind Zurück,

Wir haben genossen kein irdisches Glück:

Wir haben Millionen bezahlet!«

Aber der Heiliger kann sein Kind nicht mehr zurückrufen, und in seinen heiligen Hallen wird nur Variethé mit Akrobaten u. a. gegeben . . . «.

Væsentligt ved alt dette, herunder at f. eks. Punch måtte snuse sig til sandheden, er tys-tys-stemningen omkring de sidste faser af Hellig-Hansens offentlige liv; ingen forretningsdrivende havde lyst til at åbenbare en evt. dårlig behandling af den populære mand.

Ifølge Camilla var Landmandsbankens Isak Glückstadt »Fader en god Mand«, men da banken næppe har overtaget gældsforpligtelserne, har der været andre, der var mindre tilfredse. Ifølge Rasmus' efterkommere skal Rasmus engang have sagt: »Ja, det var jo min bror, han snød mig så skammeligt«. Hans' egen datter, Camilla, udtrykker det rimeligt nok lidt smukkere: »Det var Fader en frygtelig Sorg, at han ikke længere kunde betale enhver sit. Han var saa gennemhæderlig, bare altid forud for sin Tid. For ham var der aldrig Tale om, hvad noget kostede – kun at det blev smukt«. Hun bruger ikke udtryk som konkurs eller fallit, men at det »gik i Stykker for«.

Camilla tilføjer to oplysninger, som ingen anden har: 1) »Han fik dog Lov til at drive Dagmarkomplekset endnu et Aar, fordi Banken i Mellemtiden haabede at faa det solgt til et tysk Konsortium«. 2) »København havde ingen fast Cirkus. Justitsminister Nellemann sagde til Fader:

Arkitekt Brinkopffs og, i begyndelsen, Hellig-Hansens cirkusbygning på samme sted, hvor den ligger i dag. Cirkusbygningen brændte 1914. Illustreret Tidende 1885-86, s. 12.

- De skulde bygge en Cirkus, Hansen! Kongen holder saa meget af Heste og har somme Tider talt med Beklagelse om, at vi ingen fast Cirkus har.

Der var flere Ansøgere foruden Fader til Bevillingen, bl. a. Berider Lørup. Men Christian den Niende sagde til Nellemann:

- Da det jo viser sig, at Hansen har saa lidt ud af sine smukke Bygninger, skal han have den!

Saaledes fik Fader Bevillingen . . .

. . . saa begyndte han at bygge. Men da han var naaet til Taget, skulde der rejses nye Laan. Byggeforetagendet gik over paa andre Hænder«.

Det er ikke fri for, at man gribes af den fornemmelse, at dette her må være fiktion. Det er vel kun i et eventyr, at majestæten og hans minister kan tro, at helten kan udføre det, Sisyfos ikke kunne.

Camilla er ikke helt troværdig, når hun hævder, at faderen måtte

standse, »da han var naaet til Taget«, for hvor mærkeligt det end lyder, så byggedes cirkusbygningens tag før muren! Illustreret Tidendes xylografi fra 6. december 1885 (se ill.) har i sin billedtekst følgende passus: »Tagets midterste Del med sin Lanternekuvel og Flagstang knejser allerede paa sin Plads, baaren af 12 stærke Jærnsøjler«. Denne smukke bygning blev så Hellig-Hansens sidste selvstændige bygningsarbejde – ufuldført fra hans hånd, men dog vel færdiggjort efter hans planer, og vel sagtens med Brinkopff og Rasmus tilknyttet til det sidste. Den bygning, der blev reddet fra ANVAs klør.

Men tilbage til Hellig-Hansen og National. Da Hellig-Hansen i september 1882,¹⁷ sammen med Bang gjorde en afstikker hen til National og bragte denne i henrykkelsesekstase over planlagte overdådigheder og visioner om en ny koncertsal, var etablisementet slet ikke hans mere, hvad Bang næppe har vidst. Han havde den 24. juni solgt etablisementet til et nystiftet aktieselskab, »Etablisementet National«, med Augustin Gamél i spidsen. Muusmann hævder, at købesummen var 2,5 mill., hvoraf dog meget var bundet i aktier, måske 1,5 mill., siden Camilla kan tale om 1 mill. Gamél taler senere iskoldt om »300.000, som Sælgeren maatte kvittere Selskabet for et Kontraktbrud [hvilket? – endnu kan det jo ikke have været Tunnelen] straks efter Salget« – og både han og andre nævner desuden i nogle polemikker i 1884 120.000 kr. betalt forlods af Hellig-Hansen til imødegåelse af tab under byggerierne. Beløbet omtales i anden sammenhæng af Gamél som en mulkt! Mange andre beløb svirrer under disse polemikker i luften i tilbageblik, alle røbende tab på tab for selskabet og Hellig-Hansen, hvilket sidste man dog ikke hæfter sig meget ved. Intetsteds nævnes, hvad Hansen fik.

Men i Peter Nansens causeri taltes der 29. oktober 1882 om Hansens tilbagevenden, og han var medio oktober 1882 i huj og hast blevet kaldt tilbage, nu for – som lejer på en etårig lejekontrakt – igen at få skik på den menage, som bestyrelsen ikke anede, hvad den skulle stille op med. Imens troede journalisterne og offentligheden stadig, at Hansen havde solgt med »en god avance« og stadig var ovenpå.

Trods en vis snuhed i det små havde han imidlertid i det år et månedligt underskud på 2000 kr. – et betydeligt beløb dengang. Han benævnes under dette som »sælgeren«, »lejeren«, »bestyreren«, senere »forpagteren« eller hr. Hansen, men naturligvis overalt reduceret til

en funktion, en brik i spillet. Gamél synes hurtigt at have trukket sig som formand og medlem af bestyrelsen, blot med nogle aktier i klemme, der gik 50% ned. Han blev afløst af den pensionerede kommandør P. F. Giødesen (kaptajn Petersen i Bangs »Stuk«), der kom til at spille en narrerolle fra generalforsamling til generalforsamling, bl. a. ved let gennemskuelige tantiëmemanipulationer, men også ved slet ikke at kunne klare Hellig-Hansen. Den 13. oktober 1883 afsluttede denne sin bestyrerperiode som triumfator overfor det endnu intetanende brede publikum ved åbningen af den nye koncertsal. Han har næppe selv været klar over, at han foruden de forlods indbetalte 120.000 havde brugt næsten 300.000 til dette projekt. Det er ikke så vanskeligt nu at se, hvad bestyrelsen skulle have gjort ved Hellig-Hansen, men den gjorde det modsatte: bandt ham yderligere til etablerementet med en forpagtningskontrakt for 144.000 kr., uopsigelig i fem år!

Og endnu knap et par måneder efter mener Giødesen på generalforsamlingen den 6. december, at alt er såre godt, eller har haft behov for at fremstille bestyrelsens meriter i et godt lys. I Nationaltidendes referat af generalforsamlingen står der bl. a.: »Først nu havde det været muligt at drive Etablissementet saaledes, som man fra først af havde tænkt sig. Han [formanden] fremhævede den Redebonhed og Dygtighed, hvormed Snedkermester, Direktør Hansen havde opfyldt de Pligter, han iflg. Kontrakten havde paataget sig . . .«.

Godt et par måneder senere har den bidske Gamél, den 29. februar i Dagbladet, følgende oversigt over den giødesenske menage: »De uheldige Prioritetsforhold og den uheldige Forpagtningskontrakt, der har skadet Selskabet i høj Grad, søger Bestyrelsen at undskylde. Om Prioritetsforholdet fortalte Bestyrelsens juridiske Medlem kort forinden Generalforsamlingen i December, at man var nødt til at indrømme Sælgeren for hans privilegerede Kreditorers Skyld, at han optog et 6½ pCt. Laan i Ejendommen paa 1.200.000, da han kun kunde skaffe et mindre Beløb til 5½ pCt. Aktionærerne vilde stemme til Fordel for Sælgerens Kreditorer og for, at det var bedre at faa alle Overdragelsesdokumenter ordnede med Sælgeren nu end senere, maaske med hans Fallitbo. Der hører ikke noget synderligt fint Hoved til at regne ud, at Sælgeren, der som Ejer har drevet Forretningen med Tab og som Bestyrer har drevet Forretningen med Tab, ogsaa maatte lide Tab

Nationals nye koncertsal, hvor Hellig-Hansen sidste gang kunne føre sig frem som mator ved åbningen den 13. oktober 1883. Illustreret Tidende 1883-84, s. 18.

som Forpagter af hele Etablissementet, navnlig naar denne Fornøjelse af ham skulde betales med 12.000 Kr. maanedlig. – Otte Dage før Generalforsamlingen var Forpagtningskontrakten brudt, idag er den hævet«. Han henviser desuden hoverende til tinglæsningslistens oplysning om en fogedforretning i Hansens varelager, men afvises i et senere indlæg med, at det ikke var i National, men i Dagmar! – For os vejer det jo lige tungt.

Noget tyder på, at Hansens engagement i National sluttede denne februar 1884 – men vistnok stadig, uden at offentligheden fik klar besked. Offentligheden synes ligesom at have fortrængt, at dens helt måske lige så stille var ved at blive sendt tilbage til mørket, og likvidatorerne har ikke haft lyst til at udbasunere det. Når Punch langsomt og nølende gjorde sig det bevidst, skyldes det, at der under optakten til sommer-folketingsvalget 1884 blev hvirvlet så meget skidt op omkring Giødesen – der prøvede at fortrænge den siddende højre-folketingsmand i hans kreds – med påpegning af hans lyssky manipulationer i Nationalaktieselskabet,¹⁸ at det efterhånden var vanskeligt at lade som ingenting – på trods af det forvirrende, at Hansen tilsyneladende stadig ledede Dagmar og jo med friske kræfter var gået i gang med at bygge cirkus! Ja, et lignende skyggespil opførtes måske også en rum tid på National, hvor det dog ved det følgende års generalforsamling vedrørende visse enkeltheder hed, at »Butikkerne havde været udleiede paa fordelagtigt Vilkaar, undtagen den af Directeur Hansen tidligere benyttede, der i nogle Maaneder har staaet ledig«, samt at »mht. Kaféen havde Hansens Kautionist [Landmandsbanken?] Driften indtil 1. Oktober. I Mellemtiden søgte Bestyrelsen en Forpagter«. Endelig meddeles det, at bestyrelsen afgår efter eget ønske på grund af dårlige tider og dårligt resultat. – Til sidst altså sandhedens time.

Hellig-Hansen blev altså sendt tilbage til mørket – der jo dog ikke har været mere mørkt end de fleste menneskers liv. Søgelyset rettedes ganske vist kort imod ham igen to år efter, da Herman Bang fremviste ham livagtigt i »Stuk« (oktober 1887). Enkelte anmeldere berørte det lidt irriterede; hvad læserne har sagt, ved vi ikke. Så var det igen slut. Derpå har han arbejdet som så mange andre snedkere, for andre, og ernæret sin familie på almindelig vis i 18 år, nemlig til et lettere slagtilfælde i 1903 berøvede ham mælet og derved gjorde ham uarbejdsdygtig.

Efter en vis bitterhed lige efter den sidste bét, låneafslaget i forbindelse med cirkusbyggeriet, forsonede han og familien sig hurtigt med skæbnen. De blev i den store lejlighed i N. Farimagsgade i endnu fem år, det sidste barn fødtes i 1889, og den samlede familie lod sig fotografere mellem søjler og palmer. De store børn droppede visse drømme, men kom alle – minus en handicappet pige – godt i vej og bidrog til familiens underhold.

Alt var ganske godt og normalt. I 1890 flyttede familien til Rath-sacksvej 3 ved Gl. Kongevej, stueetagen, med veranda ud til en lille have, hvoraf de forsømte rester endnu eksisterer. Derefter flyttede de med færre og færre års mellemrum fra bolig til bolig med lidt dalende socialt niveau og havnede i et af de på Vesterbro »opklaskede« bolig-huse, Flensborggade 22, hvor familien blev boende i 68 år. Lejligheden var ikke dårlig, men lidt trang til de på det tidspunkt seks halv-voksne og voksne, så efter to år, 1905, sendtes den stumme, men ellers sunde og raske hufader til Almindelig Hospital i Nørre Allé. »Hvorfor skal bedstefar ikke bo hjemme mér«, spurgte et barnebarn sin mor. »De kan ikke ha' ham«. – Lidt robust, men ærligt. Måske har han endda selv helst villet det sådan, for Ane Sophies regimente var blevet skrapt. I stedet spadserede den gamle gågænger hver eftermiddag fra Nørre Allé til Flensborggade og drak sin kaffe til et stykke fladbrød, indtil replikken »Nu skal du vist hjem, Fär« lød; så traskede han tilbage – lidt duknakket og undskyldende måske, men ikke trist. Ikke nogen »tragisk figur«.

Senere liv og eftermæle

Fra 1885 blev Hellig-Hansen glemt, bortset fra Herman Bangs anvendelse af ham som model i »Stuk« og senere lejlighedsvis omtaler i erindringsjournalistikken.

Muusmann udmalede i Firsernes glade København (1920) let skadefro, hvordan Hellig-Hansen efter sit fald rendte restauratører og byggherrer på dørene med fantasiprojekter. Socialdemokraten anlagde i sin omtale af National Scalas forsvinden 1958 en social synsvinkel og skildrede, hvordan Hansen som »lem« på Almindeligheden på dennes »udgangsdage«, hvor det var tilladt at betle, fik en krone ved Nationals bagindgang, eller blev bortvist.

Det mest patetiske, men også meget oplysende, indlæg er skrevet af Oscar Olsen i Verdensspejlet 1908¹⁹ og lyder i uddrag således:

»Dagmar-teatret har i disse Dage fejret sit 25 aars Jubilæum under store Festligheder og megen Hyldest – ikke blot fra Publikums Side, men ogsaa fra Regeringens.

Direktøren har faaet Laurbær og en Professortitel i Tilgift. De tidligere Chefer har faaet hæderlig Omtale og hele den nuværende Bestyrelse – eller Overbestyrelse – er blevne dekorerede. Ja, selv Kontrol-lørerne er ikke gaaet Ram forbi!

– Men der var én Mand, der glemtes i Festrusen! En, der savnedes ved den store Fest-Banket – og hvis Navn hverken hyldedes eller mindedes ved Champagnen – det var Theatrets Bygmester, Hellig-Hansen.

Jo, forresten – man erindrede virkelig et Øjeblik den Mand, der skabte Dagmar-teatret. Hans Navn dukkede et Nu op af den Glemselens Mørke, der havde indhyllet det i mange Aar. Han blev »aktuel«. Bladene bragte Artikler om ham og hans ensomme og triste Liv ude paa »Almindeligheden«. Han kom som en Skygge, der umærkelig og stille gled over Festens straalende Lyshav; men det var kun en Brøkdæl af et Sekund, saa var den forsvunden – der blev bare tændt et Par Prismere mere i Lysekronen!

– Jo, hans Teater huskede ham! Han fik en Buket fra Skuespillerne . . . en Hundredekroneseddel fra Ejerne – og en Hilsen, samt Løfte om en Teaterbillet fra Direktionen. Mein Liebchen was willst du noch mehr?

– Jeg besøgte ham i Gaar derude. Jeg fandt ham i en af de store Fællestuer – siddende ved et stort Bord ved Sengen, læsende Bladene om – hans gamle Teater.

Jeg kendte ham straks – hans Ansigtstræks fornemme Præg og hele hans dannede Væsen stak saa underligt af mod de øvrige Omgivelser.

Han rejste sig glad bevæget ved at modtage Besøg. Han viste mig Blomsterne i Vinduet – hans Part af Jubilæums-Festerne – han lod til at være glad og tilfreds. Han kan ikke tale, kun enkelte Ord kommer nu og da frem fra hans Læber. Men han skrev sine Svar ned. Han var

tilfreds, sagde han, hans Helbred var godt – og nu havde Folk jo vist, de ikke helt havde glempt ham. Og saa havde han jo alle sine Minder tilbage. – – –

Der er begaaet himmelraabende Uret imod denne Mand! En Mand, der har gjort sig saa fortjent af sin By og sin Samtid burde ikke gaa som Lem paa en offentlig Stiftelse.

Han burde tages ud straks og faa tildelt en aarlig Pension – ikke nogen Naadessag men en Ærespension i Form af en Livrente, saa han kunde leve sorgløst Resten af sit Liv!

Og dette burde han have snarest – om ikke af andre, saa af Direktio-
nen af det Teater, som han alene har skabt«.

Den dag cirkusbyggeriet gik over på andre hænder, var det mærkelige hellig-hansenske eventyr slut. Fra den dag kan vi ikke længer følge ham og hans familie fra punkt til punkt. Det har dog nok været indenfor de første par år, at han febrilsk har arbejdet på planlægninger og tegninger af nye projekter – næppe længere. Det må være et fortegnet billede, Muusmann, noget arrogant, giver af ham i det følgende:²⁰

»Hellig-Hansen blev efter sit store dybe Fald, der ikke blot havde knækket ham økonomisk, men ogsaa aandeligt, henvist til kun paa Papiret at tumle med alle de store Ideer og Projekter, der stadig spøgede i hans Fantasi.

I sin sorte Frakke, hvis Opslag var prydet af det Dannebrogbaand, der var hans Livs Stolthed, gik han rundt til Venner og Bekendte mest indenfor Direktørernes og Restauratørernes Kreds. Altid havde han store Ruller med Tegninger og Omslag under Armen, og han udviklede ivrig og optaget sine Planer for Enhver, der blot vilde indlade sig med ham.

Fra alle Sider betragtede man ham nu som en Nar, en snakkesalig Havarist, en Original, der kun havde Kuriositetens Interesse, indtil han svigtet af de sidste Venner, som endnu havde rakt ham en hjælpende Haand, endte som »Lem« paa »Almindeligheden«, hvor han endnu (1920) lever.

Mellem hans Projekter var Opførelsen af et stort Sommerforlystelsesetablissement paa Kysten, en moderne Søbadeanstalt midt i Byen [vist der, hvor Rådhuspladsen nu ligger] med indpumpet Saltvand

i Bassiner med kunstig Sandbund, og endelig en stor grundmuret Cirkus.

Det sidste Projekt blev realiseret – men ikke gennem Hellig-Hansen«.

Hansens fantasifulde planer var dog stort set ikke anderledes end dem, han faktisk havde realiseret – i sandhedens interesse måske med den indenbys søbadeanstalt lige i overkanten – men med økonomiske bagmænd havde han jo kunnet lave næsten hvad som helst. Er vor tids havnefrontsprojekter stort anderledes? At Muusmann ikke anede, at cirkusbygningens opførelse faktisk for en stor del var Hellig-Hansens, er påfaldende.

Hellig-Hansen er som sagt sikkert hurtigt kommet i gang med at tjene til dagen og vejen. En veluddannet snedkermester kan jo ernære sig af andet end at opføre pragtbygninger. Men han skulle ikke få lov til ret længe at gøre dagens arbejde i fred. Oktober 1887 udkom den troløse Herman Bangs roman »Stuk« – og selv de, der ikke har læst bogen, ved fra skolen og litteraturhistorier, at der deri findes en figur tegnet efter en mand, der hed Hellig-Hansen.

Årene 1880–83 var en højkonjunkturperiode mellem ret lave perioder, hvor alting syntes at kunne lade sig gøre: flotte boulevarder anlagdes efter voldenes fald, Panoramabygningen, Glyptoteket, Charlottenborgudstillingen, den russiske kirke skød op som skønne blomster i bybilledet. F. L. Smidth stiftedes, Studentersamfundet stiftedes, telefonanlæggene bredte sig i hast, private elektricitetsværker myldrede frem. København og omegn blev skueplads for europæiske fyrstehuses gentagne besøg.

Det var i disse lykkelige tider, den meget unge Herman Bang oplevede en uhørt popularitetsbølge som modejournalist, redaktør af et litterært tidsskrift og forfatter – og tjente styrtende med penge. Men i december 1883 kom den katastrofe, som gav ham det første knæk. De ham meget nærtstående forlæggere Salomon og Riemenschneider, der udgav hans tidsskrift *Vor Tid*, afslørede som seddelfalsknere. Dertil kom problemer med arbejdsgiveren, Nationaltidendes ejer, med fejlslagne skuespiltourner – for han ville jo være skuespiller – samt en gammel pengeafpresningsaffære. Han blev afskediget fra National-

Side 8 BERLINGSKE TIDENDES SØNDAGSNUMMER

Hellig Hansen's Datter *fortæller om Arma, da København skulde gøres til en stor og moderne By:*

Min Faders Huse var ikke Stuk!

*Nu kan jeg ikke sige, om „Stuk“ var en
styg Bog . . . jeg har glemt Indholdet!*

GPB
M De Fæder var alle af
en Slægtning i Lands-
mannen, (Hansens) med
Fæderlige. Han og
Hansens var Hellig Hansen
Hansens af Hellig Hansen.
Hansens var Hellig Hansen af Hellig Hansen.

*Af Camilla Hansen.
Tegning af
Gerda Ploug Sarp.*

I Udgivelsen. De indlægget om de Hellig Hansen, med
Lige de Hellig Hansen. Hellig Hansen, da de
Hellig Hansen i de Hellig Hansen, med Hellig Hansen af Hellig Hansen.

Camilla Hansens artikel i Berlingske Tidendes søndagstillæg var ledsaget af en tegning af Gerda Ploug Sarp. Den forestillede Arma Senkrah ved en koncert i Nationals nye koncertsal i november 1883. Til højre ses Herman Bang og i baggrunden Hellig-Hansen.

tidende og levede free lance, ret kummerligt, og, stadig forfulgt af det satiriske ugeblad Punch, så han til sidst valgte at gå i udlændighed. I en artikel i Bergens Tidende 1885²¹ rettede han den foran citerede sønderlemmende kritik mod sin egen generation og brugte Hellig-Hansen som symbol. I artiklen slynger Bang om sig med ord som grisk

og svindler, men slutter med de afgørende ord »Mandens rus var vor«.

Herman Bangs flugt fortsatte, og til sidst havnede han i Prag, hvor han skrev »Stuk«. I den bog stykkede han sit eget jeg ud på en snes personer, hvoraf tre var nærmest: det tremandskonsortium, han i bogen gjorde til direktion for Victoriateatret. Alle samtidens københavnerlæsere vidste, at Victoriateatret var Dagmar, og at de tre, der i bogens første del sidder i tårn-restaurationslokalet på 1. sal i Victoria, kikkende ud over det livlige Halmtorv, var Hellig-Hansen, Herman Bang og Ernst Bojesen, kaldet Martens, Herluf Berg og Adolf jr.²² Af disse tre er det Martens, der har vores interesse.

Martens er kun brugt grundigt i begyndelsen af bogen, for derefter at blive »tyndt« vedligeholdt, indtil han i slutningen af bogen i politiretten eksploderer i et forbitret opgør med sine tidligere forbundsfæller. Figuren introducerer begrebet stuk i bogen, ikke som et fagudtryk, men som symbol på en skrøbelig ydre skal om et hult indre. Her kunne træk fra Hellig-Hansen bruges. Hvor finder vi da Hellig-Hansen i skildringen af Martens?

Man møder altid Bangs romanpersoner i scener – således også her. Den scene, der i bogens 1987 udgave begynder s. 32, viser os Herluf Berg og Martens i det halvfærdige Victoriateaters stilladser:

»Bygmester Martens begyndte altid ivrigt paa Forklaringerne af sine Herligheder og fandt saa ikke Ordene og stod blot og førte højre Arm gennem Luften, som om han udbredte den ganske Pragt af Stuk og Puds og Kulører for sine glade Øjne, der altid *straaledede som et Barns* over hans egne Undere«.

I denne allerførste præsentation får vi bekræftet tidligere Bang-udtalelser om Hellig-Hansens manglende evne til at sige noget i sammenhæng, samt hans kones ord om hans kærlighed til »alt hvad der var pænt og smukt«, flere steder bekræftet af Camilla. Martens' umiddelbare glæde kan erindre om, at Bang i et brev – som altid – har benægtet ethvert modelforhold vedr. Hellig-Hansen/Martens, dog mindre overbevisende end ellers, men med fremhævelse af, at det jo var barnet, han ville skildre, fordi fiktionen havde brug for det. Dette træk afviger imidlertid fra hans ikke-fiktive portrætter af Hellig-Hansen, men behøver ikke derfor at være forkert.

»– Ja, ja – sagde han saa. Det er *Interessen*. Og han gik videre og

nynnede. Nynne gjorde Martens altid, højere og højere, mens det svirrede for hans Øjne med Forgyldning og Marmorpudd, naar han gik om i sine Bygninger . . . Martens sagde »Foé-en«, han snublede altid over de mange fremmede Ord . . . Martens dækkede Stykket (pap-maché-modellen) med en Haand saa *varsom* . . . «.

Flere konturer tegner sig: noget blidt og varsomt, bekræftet af det nulevende barnebarn Eva Wulff-Hansen, kombineret med noget snedigt beregnende ved ordet »interessen« i betydningen den herskende mode, basis for en profitgivende efterspørgsel. Martens' kvaler med fremmedordsudtalen går i spand med Hansens tidligere nævnte kvaler med sproget. Hvor demokratisk Bang end var i forhold til sin tid, var han jo en grandseigneur og standsbevidst som alle dengang.

Efterhånden lister Bang mere og mere af noget på én gang barnligt og næsten betændt ind i denne Martens. Han er på vej til at blive gjort til inkarnationen af stukvæsenet:

»Martens tænkte sjældent paa Fortiden. Det hele var gaaet ganske naturligt til. Han havde »klasket« et Hus op, som alle andre Svende, med Laan paa hver Sal og Prioriteter til Taget – han havde bare sat Gipsgesimsen i Gadeværelserne og givet malede Lofter, og saa havde han solgt og bygget nyt og solgt igen, stadig mere hidsig paa Farver og Gips og Snørkler paa Dørene . . .

– Som »Interessen« nu er, sagde han til Arkitekterne.

Og da de andre holdt op, Kammeraterne, og sad som Grundejere og tog deres jævne Leje paa Broerne, blev han ved . . .

– disse Huse med deres monumentale belgiske Ovne indførte fra Sverrig, de imiterede Broncekaryatider paa Trapperne, de forgyldte Gelændere og eftergjorte Parketgulve – ubekvemme, indskrænkede og snævre, ubevidst bevarende Arbejderens Maal, der er vant til de smaa Rum, hvor man kan række Hænderne mellem Væggene, og til tung Luft«.

Noget af dette bekræfter det billede af Hellig-Hansen, man har fået fra andre kilder, men med en ikke andre steder omtalt inerti i forhold til kammeraterne og med en uholdbar påstand om snævre, ubekvemme rum i boligbygningerne. Forfatteren af denne artikel kan fra selvsyn garantere for, at det ikke passer; kun ved Dagmar og National

Atelierfoto af familien Hansen 1889 – med de ti fællesbørn. Camilla ses til højre, Eva Wulff-Hansens far, Valdemar, øverst i midten. Hansen har det ridderkors på, som han lige nåede at få i marts 1883, inden alting gik galt, og som han var meget glad for. Foto i privateje.

blev der noget om den snak. Vi kan imidlertid konstatere, at den forkerte oplysning om opklaskning af arbejderboligkarreer på Vesterbro ikke stammer fra Bang.

Med i billedet hører også fru Martens, »der dukkede frem fra Skyggen i en Port, bleg, med et ubeskriveligt Udtryk af Had i de opspilede Øjne . . .«. Dette kræver næsten, inden vi slutter, en kort portrættering af Hellig-Hansens hustru, Ane Sophie.

Ane Sophie har efter familiebilledet at dømme været en køn pige. Hun fik et barn »i utide« med en ung skomager i hjem-landsbyen, som bl. a., ifølge Eva Wulff-Hansen, havde lavet et par underskønne støvler til hende. På et tidspunkt er hun udvandret fra det dengang fra Lolland så fjerne Roskilde, hvor hun utvivlsomt har ernæret sig og drengen som tjenestepige. I Stuk benævnes fru Martens et sted som

tidligere tjenestepige. Hun har besnæret den lidt yngre, dygtige snedkerlærling, efterhånden svend, Hans Hansen fra Tågerup. Hendes skæbne blev derpå i løbet af mange år at føde ham ti børn. Ikke noget at regne, har hun sagt, for de ældste kunne passe de yngre, blot med den sidste som hendes eget domæne. Hun flyttede med ham fra mindre til større og større lejligheder, for derpå at følge ham nedad igen i mindre og mindre lejligheder. Hun havde først en, så to og så tre tjenestepiger, for så at dale til nul. Da de var blevet storfolk, bespiste hun fattige studenter og gav også den unge reporter Herman Bang middagsmad nu og da. Trods en vis despekt for Bang har hun nok udvist visse almueattituder over for denne skikkelse fra den anden verden (jfr. Stuk), men efterhånden vænnet sig til at sætte ham på plads og have ham til bedste bag hans ryg; og hun har kun nølende bifaldet, at manden nu og da lånte ham penge, som har været vanskelige at inddrive.

Hun har længere end nødvendigt været almuesparsommelig (jfr. i Stuk lærredsskånestykkerne på parketgulvene). Stuk-skildringernes fremstilling af hendes undren sig over mandens opstigning og konstante ængstelse for herlighedens pludselige forsvinden virker troværdig – og hun fik jo ret. Én ting er helt ubelyst i kilderne, herunder Stuk: sagen om den »uægte« dreng, Rasmus Pedersen, som kun er omtalt i kirkebogen 1865 og i folketællingerne, og som Hans' og Rasmus' børnebørn først hører om nu. Det er næppe tilfældigt, at det netop er ham, der før sit 20. år udvandrede til USA. Efter at have hørt om dette slutter barnebarnet Eva Wulff-Hansen, at Ane Sophies »troende« adfærd oprindelig hidrørte fra skyldfølelse på grund af fejltrinnet. Hun var senere ubehageligt påpasselig med slægtens unge pigers dyd, bl. a. med påklædningen.

Fra de senere år har vi forskellige udsagn fra Hans' og Rasmus' børnebørn om hendes robusthed, skraphed og stolthed. Hun ville hellere – og som en selvfølge – lade sig forsørge af sine børn end modtage offentlig støtte. Hun havde også en vis usentimental humor, som f. eks. følgende lille historie viser: Da Hellig-Hansen i 1923 blev begravet, blev hun hjemme på grund af sit dårlige helbred. Da børn, ægtefæller og børnebørn ankom til Flensborggade fra Vestre Kirkegård, modtoges de i døren af enken, som var det til fødselsdag, med ordene: »Nå, og hvad side skal jeg så ligge på?« De fik forloren skildpadde og

Hellig-Hansen som lem i Almindelig Hospital.

havde en dejlig dag, og nu var bedstefar kommet ned, som den milde Eva Wulff-Hansen beretter med et blink i øjet.

En skulptur?

Dagmar er ganske vist væk, men er os velbekendt. Det er også den delvis rekonstruerede cirkusbygning og (nu også) National, men det er måske navnlig de fire herlige bygninger ved Ørstedsparken, der står lyslevende og fortæller os, at Tågerup-drengen med sin bror var her og tegnede nogle træk i Københavns ansigt. Han ikke blot kunne lide »såd'n alt, hvad der er pænt og smukt«, men gjorde noget ved det, da øjeblikket var der – her i den fremmede by.

Byen kunne jo passende hædre ham på 140-års dagen den 7. september 1989 med en beskeden skulptur af den vandrende bygmester – et sted i »Hansens kvartér«, i hjørnet af Ørstedsparken mod Rømersgade og Nørre Farimagsgade eller på pladsen, hvor han gik og målte op sammen med Camilla.

KILDEHENVISNINGER

- Kirkebog for Kirkerup sogn (med Tågerup), Landsarkivet for Sjælland mv.
Kirkebog for Birket sogn (med Mageltving), Landsarkivet for Sjælland mv.
Telefonisk bistand fra Landsarkivet i Åbenrå.
Dansk biografisk Leksikon (Bricka).
Realregistre, film i Københavns stadsarkiv.
Byggesagspapirer, Bygge- og boligdirektoratet og Københavns stadsarkiv.
Kraks vejviser.
Folketællinger, Rigsarkivet.
Domsresumeer og fallitbolister, Landsarkivet for Sjælland mv.
Berlingske Tidende, Nationaltidende, Dagbladet, Dags-Avisen, Morgenposten og Vor Tid (i Nationaltidende og Vor Tid navnlig reportager og artikler af Herman Bang, i Vor Tid et causeri af Peter Nansen).
Camilla Hansen (Hellig-Hansens datter): Min Faders Huse var ikke Stuk, i Berlingske Tidendes søndagstillæg 16. nov. 1930.
Herman Bang: Breve fra Sundet II, i Bergens Tidende 26. august 1885.
Carl Muusmann: Firsernes glade København, Kbh. 1920.
Robert Neiiendam: Fra kulisserne og scenen, Kbh. 1966.
Viggo Schiørring: København under Buelamperne, Kbh. 1945.
J. V. Schovelin: Landmandsbanken 1878-1921, Kbh. 1921.
Lokalhistorisk bistand fra Mogens Müller, Tågerup.
H. P. Nielsen om Tågerup i: Aagerup-Kirkerup, Træk af Sogdenes Historie, Roskilde 1946.
Samtaler med Eva Wulff-Hansen (f. 1901) og Johnna Søndergaard (f. 1914), begge sønne-døtre af Hellig-Hansen.
Samtale med Birte Wulff-Hansen (sønne-datter af Rasmus Hansen, f. 1913) og Tove Wulff-Hansen (enke efter Rasmus Hansens sønnesøn Powl, f. 1911) 1986.
Herman Bang: Stuk (1987-udgaven med efterskrift og noter ved Paul Nørreslet).
Lise Funder: Dansk teaterbyggeri 1870-1910, Kbh. 1987.

HENVISNINGER OG NOTER

1. »Stuk«s to dele hedder »Regn af Guld« og »Regn af Aske«.
2. Iflg. Camilla.
3. Side 70 i 1987-udgaven.
4. I Camillas artikel har avisen gengivet et forkert billede: et samtidigt, af andre, bygget genbohus med et lidt mere malerisk tårn – det, som Johs. Jørgensen i 90'erne gjorde berømt.
5. I Nationaltidende Aften, 7. marts 1883.
6. Side 2.
7. Muusmann, s. 34.
8. Neiiendam, s. 83 og 84.
9. Schovelin, s. 318. Det var altså sådan Landmandsbanken kom ind i et engagement, som den hovedansvarlige, direktør Isak Glückstadt, senere var grumme ked af at snakke om.
10. Oplyst af afdelingsdirektør Finn Ibsen, Den danske Bank.
11. Lise Funder, s. 44.
12. Denne glose var dengang positiv, nu negativ.
13. Jfr. tilsvarende i »Stuk«.
14. 1. marts 1883.
15. Muusmann, s. 38.
16. Schiørring, s. 32.
17. Kvarteret Hansen, Nationaltidende 24.9.1882.
18. I Dags-Avisen.
19. Verdensspejlet ca. 8. marts 1908.
20. Muusmann, s. 39.
21. Breve fra Sundet II, 26.8.1885.
22. I 1987-udgaven s. 35 nederst.

Stenders Kunstforlag A/S 1888–1988

100 års postkort, reproduktioner og skulpturer

Af *Bente Holst*

I april 1988 kunne Stenders Kunstforlag A/S fejre 100 års jubilæum, og det i en branche, hvor den revolutionerende udvikling har gjort den slags begivenheder til undtagelser. Fra en meget beskedent start udviklede firmaet sig, især efter århundredeskiftet, til et betydeligt foretagende med speciale i postkortproduktion og reproduktioner af kendte kunstværker, både malerkunst og skulpturer. Den kunstneriske og tekniske kvalitet har altid været god, og er det også idag, hvor det stadigvæk er postkort, lykønskingskort og kunstreproduktioner, der produceres. Oplaget er oppe på 45–50 millioner om året, der dels eks-

Telegrammet, som telegrafbudet holder i hånden, kan foldes ud, og her skrev man sit budskab til modtageren. Indtil 1906 skulle hele bagsiden nemlig være reserveret til adresse og frimærke. Postkort fra Stenders Forlag 1904. Det kgl. Bibl.

porteres, dels sælges på hjemmemarkedet. En decideret pionérindsats inden for kunstformidlingen kan man dog næppe tale om, selvom firmaet har taget mange initiativer i tidens løb, efterspørgslen og den fremherskende smag har altid spillet en væsentlig rolle som basis for firmaets økonomi.

Starten og de første år

Firmaet blev startet af sønderjyden Carl Stender, født i 1832 i Slesvig, som ældste søn af direktøren for det derværende sindssygehospital Friedrich Ludwig Stender. Der var ikke mindre end 13 børn i hjemmet, der var stærkt dansksindet. Det prægede ikke mindst det yngste af børnene, broderen Willy, der senere skulle indtræde i firmaet. Efter udstået militærtid, som alle unge sydslesvigske mænd måtte igennem før de kunne forlade Tyskland, finder vi i 1885 Carl Stender i København, logerende på 3. sal i Helgolandsgade 15 og med titel af kontorist. Der går imidlertid ikke mere end et par år før han, nu med titel af

Helt fri for koketteri var man ikke på Stenders Forlag. Dette er et enkelt af en serie postkort med lignende motiver fra 1908. Det kgl. Bibl.

grosserer, lejer sig ind på Halmtorvet 10, idag H. C. Andersens Boulevard 10, som bliver forlagets første adresse. Ejendommen var opført 1881 til Tegne- og Kunstindustriskolen for Kvinder, og skolens arkitekt og leder, Vilhelm Klein, residerede på 2. salen. Her begyndte Carl Stender under beskedne former altså sin »Handel en Gros med Billeder og Kort«.

Allerede omkring 1890 flytter han imidlertid til Pilestræde 36 som lejer hos kammerherreinde Berling, hvor idag Berlingske Tidende ligger, og samtidig har firmanavnet fået tilføjelsen: Forlag for Reproduktion af nordisk Kunst. Nogle år efter er privatadressen ifølge Kraks Vejviser Holbergsgade 6, 3. sal. Heller ikke Pilestræde-adressen bliver af længere varighed, idet man omkring 1899 flytter til større og bedre lokaler i Frederiksholms Kanal 4, der var opført 1886 af arkitekt Valdemar Ingemann. Foruden Stender var også Kunstforeningen lejer i bygningen på det tidspunkt. I 1899 omdannedes firmaet til aktieselskab under reg.nr. 823, og 2 år forinden var Carls yngste bror Willy (1877–1946) indtrådt i firmaet.

Nye lokaler og fremgang

I 1902 dør Carl Stender imidlertid efter kort tids sygdom, og efterfølges som chef af svogeren Wilhelm Knudsen, bror til Carls kone Olga, og i en årrække hovedrejsende for firmaet. Han dør dog allerede i 1906, hvorefter Willy Stender og Poul Mik. Meyer træder til som direktører. Samtidig holder firmaet endnu en gang flyttedag til bedre lokaler, denne gang til Rådhuspladsen 35. Det var en helt ny forretningsejendom, opført 1904 ved den nyanlagte Rådhusplads, efter sammenlægning af 5 ældre ejendomme. Bygherren var Aktieselskabet »Ferrum«, der var oprettet af en kreds af fabrikanter med tilknytning til jernindustrien, og derfor var huset forsynet med samme navn øverst på facaden, udført i jernindrammede glasbogstaver, der kunne belyses indefra. Huset rummede 2 personelevatorer og 2 vareelevatorer og var opvarmet med centralvarme. Den fornemme facade mod gaden var i de to nederste etager beklædt med blå bornholmsk granit, som også bånd, balkon og gesims var udført af. Arkitekten var Philip Smidth.

Det var fremgangsrigt år for forlaget, og ikke længe efter flytningen etableredes også en filial i Stockholm, Stora Vattugatan 18, ledet af

Direktørerne Willy Stender og Poul Mik. Meyer i deres kontor på Rådhuspladsen 35.

Martin Björkmann. I 1911 overtog Dagbladet Politiken imidlertid Rådhuspladsen 35, tillige med naboejendommen på hjørnet af Vester-gade, og flyttede efter en mindre ombygning ind året efter. Ejendommen »Ferrum« indgår dog stadig i Politikens hus, selvom talrige senere ombygninger totalt har ændret husets særpræg i de nederste etager.

Forlaget bygger eget hus

Begge foretagender fik hurtigt pladsproblemer, og det har sikkert været medvirkende til at Stenders Forlag i 1915 begyndte overvejelserne om at bygge et hus til sig selv. Det kom til at ligge i Bernstorffsgade 23, på en grund bagved Vestre Elektricitetsværk, ved siden af den lige før århundredeskiftet opfyldte Tømmergrav. Med Albert Oppenheim som arkitekt opførtes her en 6 etagers bygning med kælder, med lager, ekspedition, trykkeri, bogbinderi og atelierer.

Selve byggesagen kom dog ikke til at forløbe uden hindringer, der

Pensionat i Jelling 1914. Billed- og figurudsmykningen er typisk for tiden, det var den type reproduktioner, Stenders Forlag lavede mange af. Til højre i billedet ses den populære statuette fra Stender med drengen og hunden: »Kan du ikke tale?«. Nationalmuseet.

først og fremmest skyldtes at den ikke særligt store grund på ca. 685 m² skulle udnyttes til det yderste og helst lidt til. Arkitektens første projekt fra oktober 1915 gik ud fra at der kunne opnås dispensation for en forøget bygningshøjde på 18,2 m og en noget udvidet tagprofil. Det sidste blev dog nægtet, og i slutningen af november forelå så et let ændret projekt, hvor etagehøjden i stuen og på 5. sal er sænket, og en stor 3-fags kvist til gården er blevet reduceret til en 1-fags. Heller ikke dette projekt gik dog igennem, da det store midterparti i 5. etage mod gaden ikke kunne accepteres, men foresloges erstattet af vindueskviste. Oppenheim var dog ikke til sinds at opgave midterpartiets plint, »af hensyn til bygningens arkitektur« som han skriver i følgebrevet, men nok også af hensyn til pladsforholdene i etagen, der ville blive noget reduceret ved anvendelse af kviste.

Resultatet blev, at et helt nyt projekt indsendtes i februar 1916. Hvor det første betjente sig af en slags ny-barok, er det nye i klassicisme à la Harsdorff, med kraftig refend-fugning af de to nederste etager. Facadehøjden mod gaden er gjort lavere ved det gammel-

Postkort 1911. Det kgl. Bibl.

kendte trick med at udføre øverste etage som mansardetage, men det meste af den består dog af et bredt, muret midterparti: Arkitekten fik sin plint. Taget ovenfor er delt i 2 etager med 4 kviste og en del tag- og atelier-vinduer. Facaden fandt dog først sin endelige udformning nogle måneder senere, idet den stive og lidt antikverede refend-fugning blev opgivet og erstattet af kvadersten omkring port- og dørhuller, suppleret med svagt buede side-risalitter med småsprosede vinduer.

Ejendommens indretning

Først i slutningen af 1917 kan man flytte ind på jernbetonetagerne, og ejendommen er da indrettet således: Der er kælder i hele grundarealet, også under gårdspladsen, og den er indrettet til råvarelager, bl. a. karton, foruden et kedelrum og rum til kul og koks under dæksler i porten.

I stueetagen er der yderst til venstre indgang til en lang forstue, der

Flyttemeddelelse 1917. Facadeudformningen er ikke den endelige, men den klassicistiske udgave fra 1916.

fører til hovedtrappen med indbygget elevator i gennemsigten. Midtfor er der indgang til et stort banklokale, udlejet til Landmandsbankens Kalvebod-afdeling, med vindfang, privatkontor, box, frokoststue og garderobe, og yderst til højre portindkørsel til gården. Fra porten er der dels adgang til en lille portnerbolig i en indskudt etage over porten, dels adgang til bagtrappen. I gården findes en dobbeltgarage, 2 cykelskure, 1 pissoir og 1 WC, samt nedgang til kælderen.

På 1. sal finder vi bag de blyindfattede ruder i karnappen yderst til venstre direktørernes privatkontor med et bagvedliggende frokostværelse med glas-skillevæg. Fra dette kontor er der en skydedør ind til ekspeditionen, der er adskilt fra kontor og lager med glas-skillevægge. Yderst til højre, ovenpå portneren, findes et prøveværelse, hvor en del af forlagets kunstneriske varesortiment kan beses.

På 2. sal er der lager og frokostværelse, 3. sal lager og bogbinderi, ligeledes med frokostværelse, 4. sal (mansard-etagen) trykkeri med 6 store hurtigpresser med en kapacitet på adskillige tusinde kort om

dagen, og endelig på 5. sal flere atelierer og mørkekamre. Det øverste hanebåndsloft har formodentlig også været brugt til lager.

Overtagelsen af P. Ipsens Enke

I 1917 overtog Forlaget også den gamle hæderkronede virksomhed P. Ipsens Enke Kgl. Hof Terrakottafabrik, hvis keramik man i en år-række havde forhandlet, og som iøvrigt havde udført en del småskulpturer for Stender. Ipsens Enke var kommet i vanskeligheder på grund af 1. verdenskrig, men den direkte anledning til overtagelsen var indehaveren Bertel Ipsens død i 1917. Willy Stender indtrådte som direktør for Ipsens Enke, og i denne virksomhed lagde han hovedparten af sin arbejdskraft i årene der fulgte. Der blev straks gennemført en modernisering og rationalisering af driften, og da der året efter opstod problemer med leveringen af Onsbæk-leret fra Bornholm, fordi Rønne

Fra Stenders Kunstforlags udstillingslokaler, Rådhuspladsen 35.

Kommune protegerede øens egne keramikfabrikker, købte man resolut 2 tdr. land af gårdejer Ahlmann, Lille Dalbygaard i Vestermarie for at grave sit eget ler. (Se iøvrigt artiklen om Ipsens Enke i Historiske Meddelelser fra 1987).

I 1918 var Willy Stender også medstifter af Sammenslutningen af Arbejdsgivere indenfor den keramiske Industri, som modstykke til Keramik Forbund, der siden 1897 havde organiseret industriens arbejdere. De spændte forhold i branchen, både fagligt og økonomisk, under og efter 1. verdenskrig fik arbejdsgiverne til at indse, at et kollektivt samarbejde var nødvendigt, hvad der ellers bestemt ikke var tradition for, og det kom hurtigt til at stå sin prøve ved de grundlæggende, overordentlig hårde overenskomstforhandlinger i 1919. Direktør Stender forblev iøvrigt medlem af bestyrelsen til sin død.

Den tiltrængte fornyelse hos Ipsens Enke omfattede også tilknytning af nye kunstnere, og her havde Willy Stender en heldig hånd: Den svenske keramikker Karin Blom indførte stengods på fabrikken, og var iøvrigt omkring 1919 den første herhjemme, som dekorerede stentøj, billedhuggeren Georg Thylstrup udførte i årene 1924–30 en række stiliserede, folkelige, næsten overdrevent groteske figurer i fabrikkens nyudviklede jadeglasur, Axel Salto lavede antiloper, og Kai Nielsen bidrog bl. a. med den kendte børnestatuette Venus Kallipygos, der stadig produceres af Søholm.

Også på andre områder var Willy Stender initiativrig. Under en rejse til Hamborg i 1913 blev han opmærksom på, at de offentlige malerisamlinger her lånte malerier ud til offentlige kontorer og lokaler. Dette bragte han via »Nationaltidende« frem i pressen, og ideen vakte hurtigt gehør hos de forskellige museumsdirektører. Karl Madsen fra Statens Museum for Kunst kunne endda berette at man allerede praktiserede det i et vist omfang.

Endelig må det nævnes, at Willy Stender var en meget ivrig medstifter af Den permanente Udstilling for Dansk Kunsthåndværk og Kunstindustri i »Vesterport«-bygningen i 1931, i daglig tale »Den Permanente«.

Mellemkrigsårene

Årene efter 1. verdenskrig var præget af en stabil udvikling med frem-

Nr. 321. J. H. Lundbølens: Søen ved Høvsjøen og Ferslev.
Billedets størrelse 30 1/2 x 27 1/2 cm.

Nr. 322. Christ. Meyer: En sø ved Høvsjøen.
Billedets størrelse 24 1/2 x 37 cm.

Nr. 323. Carl W. G. O. Vindtjærstedt i Skovene.
Billedets størrelse 27 x 31 cm.

Nr. 324. Carl W. G. O. Vindtjærstedt.
Billedets størrelse 22 1/2 x 31 cm.

Nr. 325. H. M. Frøsig: Christian X.
Billedets størrelse 30 x 25 1/2 cm.

Nr. 326. H. M. Frøsig: Alexandrine.
Billedets størrelse 33 x 25 1/2 cm.

En side fra Stenders store katalog 1925 over reproduktioner. Forlaget satsede bl. a. på billeder af kongeparret. Det kgl. Bibl.

gang og konsolidering af forlaget, men fra 1921-22 indtrådte en stagnation, der op imod 1930 blev til en alvorlig tilbagegang. I 1930 døde Poul Mik. Meyer, og Willy Stenders ældste søn Curt Stender, f. 1905, blev derfor kaldt hjem fra Hamborg, hvor han havde arbejdet i nogle år. Han overtog snart den daglige ledelse af forlaget, og efter at den økonomiske krise i 30'ernes begyndelse var overvundet, satsede han stærkt på egen produktion, bl. a. ved at investere i en ny maskinpark. I 1934 vendte billedet, og fremgangen fortsatte op imod 2. verdenskrig. Til trods for de specielle forhold under og lige efter krigen, klarede firmaet sig derfor rimeligt godt igennem, selv om Ipsens Enke førte en skrantende tilværelse og måtte lukke i 1955.

Udflytningen

Willy Stender døde i 1946 og Curt Stender allerede i 1952, kun 47 år gammel. To tidligere prokurister, Kaj Ditlevsen og Ernst Larsen, udnævntes derefter til direktører og førte sammen med Curt Stenders enke, Gertrud Stender, virksomheden videre. Sønnen Rolf Stender, f. 1934, begyndte i firmaet i 1955, og efter videregående uddannelse i ind- og udland udnævntes han til direktør i 1960, en post han stadig beklæder.

Problemerne med at opnå en rationel drift i den gamle ejendom i Bernstorffsgade var medvirkende til, at man valgte at søge udenfor byen, og i 1963 kunne man indvie en ny bygning på Meterbuen 9-13 i Skovlunde, tegnet af arkitekt Jørgen Maahr. Der er tale om en enkel og meget funktionel ejendom i 2 etager, hvor papirlagre, omklædningsrum, varmecentral m. m. er samlet i en lukket underetage, mens kontorer, kantine, trykkeri, bogbinderi og færdigvarelager er samlet i overetagen.

Postkort og reproduktioner

»I det store og hele maa Smagen her til Lands betegnes som god, ikke just forfinet, men naturlig, sund og frisk. Selv i beskedent stillede Hjem hører netop en saadan, naturlig, sund og frisk Vægpryd til de Fornødenheder, som kommer i første Række.

Med dette Faktum regner et Kunstforlag som Stender's. Den, der

Postkort 1908. Det kgl. Bibl.

blader nærværende Katalog igennem, vil blandt de Hundreder af Reproduktioner i Fotogravure, Radering, Farvetryk og Fotografi finde Billeder af større eller mindre kunstnerisk Værdi, men aldrig Ting, der lefler for den daarlige Smag ved letkøbte Midler som f. Eks. Sødighed eller anden Affektation. Man kan ikke overvurdere den Indflydelse, som gode Reproduktioner i Sort og Hvidt har som Modvægt mod den, netop i de mindst kultiverede Kredse stærkt fremtrædende Forkærlighed for krasse Virkninger.«

Dette citat af kunsthistorikeren Th. Faaborg fra firmaets 1925-katalog giver et udmærket signalement af målsætningen i de første mange år: Gode, billige reproduktioner for folket af tidens populære kunstværker. Som tidligere anført var (og er) postkortene dog hovedfundamentet, selvom tingene udmærket lader sig forene. Den vældige succes man meget tidligt hentede sig på dette felt skyldtes i høj grad en særdeles veludviklet aktualitetssans, der altid formåede at bringe de rigtige ting på markedet på det rigtige tidspunkt.

Postkort-fænomenet tog et vældigt opsving netop i årene omkring

Julekort 1928.
Privateje.

forlagets grundlæggelse, og dette formåede Carl Stender at udnytte, omend i skarp konkurrence med mange andre forlag. Den værste konkurrent hed i en del år Alex Vincents Kunstforlag, og de to lå i evig kappestrid om at udsende de mest opsigtsvækkende og mest aktuelle kort på markedet. Et vigtigt speciale blev meget hurtigt jule- og nytårskortene, hvis antal år for år voksede og voksede, ligeligt fordelt på tegnede morsomheder af kendte kunstnere som Alfred Schmidt, Elna Borch og Carl Røgind med nissebørn, snemænd, missekatte og sne-landskaber, mere seriøse gengivelser af kendte malerier af Ancher, Exner, Dorph, Lundbye, Kyhn m. fl., samt fotografiske optagelser af stemningsfulde steder. Senere, vistnok lige inden 2. verdenskrig, udsendte forlaget forøvrigt en serie nytårskort tegnet af Storm P – en vagabondserie i farver med 8 forskellige motiver. Den kendes i en række genoptryk og har sikkert været en stor succes. Det var ikke første gang man forsøgte sig med Storm P – i 1931 udsendtes en serie bordkort med Peter & Ping som motiv.

Udviklingen af en dansk produktion

I starten blev hovedparten af alle postkort importeret fra Tyskland, der havde oparbejdet en hel industri på området og var leveringsdygtige i hvad som helst, også nationale motiver med dansk tekst. Det var imidlertid Stenders ambition selv at kunne fremstille sine kort, og det

Udateret postkort fra Stenders Forlag. Det kgl. Bibl.

lykkedes da efterhånden også at anskaffe det tekniske udstyr, der var nødvendigt dertil. Men endnu i 1909, hvor Stender fremstiller en serie prospekter af arkitekt Anton Rosens bygninger på Landsudstillingen i Aarhus, må forlaget efter et læserbrev i »Nationaltidende« rykke ud med en redegørelse i »Udstillingsbladet« om, at alle de lithografiske kort er dansk arbejde, mens de fotografiske er fremstillet i Tyskland og Frankrig, fordi de få egnede trykkemaskiner i Danmark til opgaven simpelthen er for dårlige. Det var naturligvis ikke så heldigt, når kortene blev solgt på en udstilling der skulle fremme dansk arbejde, men man anfører dog at forlaget beskæftiger indtil 50 damer året rundt med håndkolorering, »... som koster mere end karton og trykning tilsammen«.

I 1907 udtalte Willy Stender til bladet »Kl. 12« at firmaet i 1906 havde udgivet 8 mill. prospektkort, og de fleste af dem havde man selv fremstillet. Kun de såkaldte platin-kort importeredes, hovedsagelig fra Berlin, og 1½ år tidligere havde de måttet lade alle deres kort fremstille i udlandet. Året 1906 bragte iøvrigt en fremgang på mere end 1/3 i forhold til året før. En medvirkende årsag til fremgangen må også søges i den i 1902 indførte lov om kunstneres rettigheder i forbindelse med reproduktion af deres værker. Den afstedkommer øjeblikkelig en mængde retssager, og Stenders Forlag er en hyppig gæst i retssalene, nidkært vogtende over sin eneret, som oftest med et heldigt resultat.

Postkort-emner

I disse år betegnedes forlaget som Skandinavien største kunstforlag, og typiske postkortserie-udgivelser var emner som Danmarks kirker, danske mindesmærker, Danmarks berømteste gamle bygninger, danske malerier, Dansk Vestindien, danske nationaldragter, skuespillerportrætter, samt prospektkort fra forskellige danske provinsbyer. Sænen for det aktuelle gav sig forskellige udslag. Ved det danske kongepars besøg i Berlin i 1906 var man således i stand til at forbløffe den danske presse ved dagen efter at udsende postkort med billeder af begivenheden!

Istedløven

Som tidligere omtalt kom Stender-brødrene fra en stærkt dansksindet

slægt i Sydslesvig, og da det sønderjyske spørgsmål igen kom på tale omkring 1910, var Willy Stender ikke sen til at udgive en serie postkort med motiver fra krigen 1864. I august 1910 fremførte bl. a. »Nationaltidende« tanken om at det burde være muligt for en overkommelig pris at erhverve en mindre gengivelse af »Istedløven«, »... til Pryd i danske Hjem«. Billedhuggeren H. C. Brix sen. havde omkring 1880 lavet en 48 cm høj reproduktion af Bissens løve, og den fremskaffede Stender hurtigt ved Brix juniors mellemkomst. De to tilbød nu i fællesskab at fremstille et begrænset, nummereret antal kopier af kopien i bonpasta (stearindryppet gips), endog uden personlig vinding, idet overskuddet skulle anvendes til fordel for de overlevende veteraner fra Istedslaget.

Planen gav en vældig omtale i pressen, der red på en bølge af retfærdig harme over prøjsernes skændige ran af dette nationale mindesmærke, og snart var de 500 forudbestillinger hjemme. Men dermed var efterspørgslen jo langt fra dækket, og det fristede terrakottafabrikanten Carl Budde-Lund, omend opfordret af Danmarkssamfundets Københavns-afdeling, til at lave en løve i bronceret gips, modelleret af billedhuggeren Lauritz Jensen, der lignede Bissens, uden at gå for tæt på ophavsretten. Stender var forarget, men nægtede at lave flere eksemplarer end de 500. Først i forbindelse med Genforeningen i 1920 udsender Stender igen en Istedløve, denne gang en 13 cm høj broncestatuette, beregnet som brevpreser, men stadigvæk i et begrænset antal nummererede eksemplarer.

Andre nationale monumenter

Successen med Istedløven følges op året efter, i 1911, hvor Bissens »Den tapre Landsoldat« udbydes på samme måde. I årene derpå går det slag i slag: I 1912 Hansen Jacobsens monument »Modersmålet« i Skibelund Krat, i 1913 en Grundtvig-statuette efter billedhuggeren Peter Bentsen Pedersens originalarbejde, og i 1914 Pedersen Dan's »Den lille Hornblæser«. »Fædrelandet« oplyser i en artikel 25.02. 1914 at det er forlagets mening »... hvert Aar at udgive et nyt nationalt Skulpturarbejde i plastisk Gengivelse for Hjemmene, saa at snart baade Absalon-Monumentet, Niels Ebbesens Statue, det ny Christian d. 9. Monument med flere kan være at faa i Handelen...«. Filantropi er der dog tilsyneladende ikke længere tale om.

Postkort med
Frihedsstøtten
1916. Det kgl.
Bibl.

Sønderjylland

I 1914 blev der i Industriforeningens store sal afholdt en mindeudstilling om krigen 1864 i anledning af 50-året, og Willy Stender foreslog i »Nationaltidende« d. 11.01. at der skulle fremstilles en gipskopi i fuld størrelse af »Stedløven« som udstillingens midtpunkt: »Originalen tør vi jo ikke gøre os Haab om at se mere indenfor vore Grænser«. Planen skrinlægges dog »efter et Ønske paa højere Steder« – verdenskrigen rumler i horisonten. Stender er dog hurtig til at udsende 4 reproduktioner i anledning af jubilæumsåret: Niels Simonsens »Slaget ved Sankelmark«, Vilh. Rosenstands »Fra Forposterne« og »Bajonetangreb den 18. april i Dybbølstillingen«, samt Hansen Reistrups »Træfningen ved Højen Kro den 8. marts 1864«. Alle gengivet i brunlig sepiatone til 2 kr. stykket. Ikke just den store kunst, men det heroiske budskab fænger, og navnlig provinsbladene er begejstrede og gengiver flere af billederne i store opsætninger.

Op til mindedagen 28. marts kan Willy Stender ikke dy sig, men udsender et prospektkort med gengivelse af »Ejderstenen« fra Holstenporten i Rendsborg, der opbevares i Tøjhusmuseet. Indskriften lyder: »EIDORA ROMANI TERMINUS IMPERY« (Ejderen, det romerske kejserriges grænse), »... et talende Vidnesbyrd om, hvor ringe historisk Adkomst Tyskerne havde til at blande sig ind i det danske Hertugdømme Slesvigs Anliggender for til Slut at lemlæste det gamle danske Rige, ...«, som bl. a. bladet »Dannevirke« skrev 11.03.1914. Som tid-

ligere omtalt dukker »Istedløven« op igen i forbindelse med Genforeningen, men forlaget er også fremme med andre initiativer: »Den sønderjyske Vase« formet af keramikeren Ove Jørgensen, med minde-relieffer af Dybbøl Mølle, Modersmålsmonumentet, Støtten fra Skamlingsbanken og Istedløven, samt inskriptionen: »Hold ud, en Gang oprinder dog Frihedens Morgensol«. Desuden udsender »Komitéen til Modtagelse af Besættelsestropperne« på Stenders Forlag et billedhæfte med fransk og engelsk tekst, der gengiver de franske og engelske besættelsestroppers virksomhed i Sønderjylland.

Det siger sig selv, at Willy Stender havde meget svært med at forlige sig med Værnemagtens tilstedeværelse her i landet under 2. verdenskrig, selv om han for det meste formåede at holde det for sig selv. I dagene op til befrielsen udsendte forlaget iøvrigt et udklipsark tegnet af Frederik Bramming med karikaturer af Hitler, Göring, Goebbels og von Ribbentrop som sprællemænd – hvem initiativtageren så end har været?

Andre specialiteter

En specialitet fra de tidligste år var udgivelser for børn: Børnebøger med kendte historier og eventyr, illustreret af danske og svenske kunstnere, såsom »Ole Lukøje«, »En lille nisse rejste«, »Vore husdyr«, »Rødhætte«, »Hans og Grethe«, »Gullivers rejser« osv., samt samleark, glansbilleder (importerede) og udklipsark. Særlig populær var en serie hæfter med titlen »Saks og Gummi«, der indeholdt en række modelkartoner, der kunne klippes ud og limes sammen til huse, slotte, landsbyer, jernbanestationer osv.

Salg og eksport

Salget af varerne foregik (og foregår) gennem bog-, papir- og kunsthandlere, og tidligt lykkedes det at få en eksport igang, bl. a. til England og USA. Navnlig blandt dansk-amerikanere viste der sig at være et stort marked, og den danske boghandler i New York Viggo C. Eberlin havde allerede i 1913 god afsætning af julekort (15 for 25 cents), nationalkort, juleark (kræmmerhuse og kurve) og bøger til julegaver, kan man læse i den dansksprogede avis »Nordlyset«. I nyere tid er

Udstillingsmontre med importerede udklipsark og overføringsbilleder. Udstillingslokalet i Bernstorffsgade 23 omkring 1930.

Postkort 1910, velegnet til turister og udenlandsdanskere. Det kgl. Bibl.

eksporten øget betydeligt, og der sælges Stender-kort så langt væk som i Japan og i New Zealand.

Idag producerer Stenders Forlag mere end 6000 forskellige varenumre indenfor ca. 80 varegrupper, der bl. a. omfatter postkort (turistkort), til og fra-kort, gavekort, indbydelser, gratulationskort, humørkort, bordkort, kuvertkort, glaskort, menukort, lejligheds-sange, telegrammer (store kort), bånd og gavepapir, samt kalendere og kunstreproduktioner. Et speciale er postkort med portrætter af kongefamilien, gennem mange år fotograferet af Elfelt og Grethe Lissner, og tidligere leverede Stender samtlige de kongelige billeder, der hang rundt om på ambassaderne i udlandet.

En lang række kunstnere har igennem årene været mere eller mindre fast tilknyttet forlaget, heraf kan nævnes Verner Hancke, Illa Winkelhorn, Mads Stage, Hanne Passer og Britta Westhausen. Mads Stage har dog været langt den største salgssucces i de 30 år, han har arbejdet for forlaget.

Bente Holst

KILDER OG LITTERATUR

Kraks Vejviser 1885-1963.

Kraks Blå Bog 1922-1946.

Krak. Danmarks ældste Forretninger. 1940.

Nyt Tidsskrift for Kunstindustri 1946 (W. Stenders nekrolog).

Architekten 1904-05 nr. 27 (1. april 1905) s. 273-76 (Ejendommen Ferrum).

Bygningsarkivalier vedr. Bernstorffsgade 23 i Københavns Kommunes Byggesagsarkiv, mag. 4. afd.

Kataloger i Det kongelige Biblioteks småtryksafdeling.

Vigen, Anders: Sammenslutningen af Arbejdsgivere indenfor den keramiske Industri. København 1943.

Holst, Bente: P. Ipsens Enke Kongelig Hof Terrakottafabrik. En verdensberømt kunst-industriell virksomhed på Utterslev Mark, i Historiske Meddelelser om København, årbog 1987.

Scrap-bøger i privateje, dækkende perioden ca. 1906-1933.

Oplysninger fra direktør Rolf Stender.

Fotos i Det kongelige Biblioteks billedsamling.

København Før og Nu 1949-50.

37 år i Københavns kommunes tjeneste

3. del

Af Vilhelm Jespersen

Men så slog lynet ned.

Bedragerierne i udsalgsstederne

Det, der kom over os med en sådan pludselighed og en sådan styrke, at det følte som et lynnedslag, var opdagelsen af en lang række bedragerier i kommunens udsalgssteder.

Udsalgsstederne, hvori der forhandlede kartofler, brændsel og forskellig andet, var oprettet under første verdenskrig som en dyrtidsforanstaltning og havde som sådan henhørt under magistratens 2. afdelings sekretariat. Da Henning Koch i 1926 forlod sekretariatet og blev torvedirektør, flyttedes udsalgsstederne samtidig over til at sortere under torvedirektoratet. Den daglige leder af udsalgsstederne var fungerende inspektør Ernst Ottosen, og regnskabsfører var revisor i den administrative revision Ove Dahlberg, der havde denne gerning som et honorarlønnet hverv uden for sin tjeneste som revisor. Ottosen og Dahlberg havde i samarbejde foretaget bedragerierne, der havde stået på i hvert fald siden 1921 og måske endnu længere tilbage; det samlede beløb androg noget over 700.000 kroner. Bedragerierne var for langt den største parts vedkommende foregået på den måde, at der på nogle store leverandørers konti blev bogført (og dokumenteret ved falske kvitteringer) flere og større udbetalinger end de virkelige, og som modpost hertil blev der godskrevet leverandørernes konti (og dokumenteret ved falske fakturaer eller årsopgørelser) større vareposter, end udsalgsstederne virkelig fik. Som følge af disse transaktioner blev udsalgsstederne nødt til at holde højere priser, end det ellers havde været nødvendigt, og endda blev der i de senere år underskud.

Den kommunale revision (de af borgerrepræsentationen valgte revisorer) havde gennem årene gang på gang gjort bemærkninger til disse

leverandørkonti. Den havde således kritiseret, at udbetalingerne til leverandørerne (efter regnskabernes udvisende) skete med à conto beløb og således, at betalingerne i ikke ringe udstrækning lå forud for vareleveringerne. Den havde også kritiseret, at udsalgsstederne i høj grad holdt sig til de samme leverandører og ikke først og fremmest benyttede kommunens egen institution Sundholm, der også handlede med brændsel. De fremsatte antegnelser blev imidlertid hver gang besvaret af torvedirektøren på en sådan måde, at den kommunale revision mente at kunne indskrænke sig til nogle henstillinger og i øvrigt tog besvarelsenerne til efterretning og indstillede regnskaberne til kvittance. Senest ved revisionen af udsalgsstedernes regnskab for 1932/33 havde den kommunale revision beskæftiget sig med udsalgsstedernes brændselsindkøb og havde i den anledning indhentet en udtalelse fra Sundholm, i hvilken der rettedes et meget skarpt angreb på udsalgsstederne; på dette svarede torvedirektøren i et indlæg, der i skarphed ikke stod tilbage for Sundholms. Efter den gældende forretningsgang passerede dette indlæg gennem hovedbogholderidirektoratet, og da jeg blev bekendt dermed, gik jeg over til borgmester P. J. Pedersen, under hvem torvedirektoratet henhørte, og spurgte ham, om han kendte sagen. Det gjorde han ikke, og han bad så om at måtte beholde akterne. En måned senere fik jeg sagen tilbage uden de to skrivelser, men med borgmester P. J. Pedersens påtegning om, at skrivelsen fra Sundholm tages tilbage, og revisionen forespørger udsalgsstederne med hensyn til senere leveringer. Sagen gik så sin sædvanlige gang og endte fredeligt med en henstilling til udsalgsstederne om at bruge Sundholm så meget som muligt. Dette foregik i marts 1935.

Det, der førte til bedrageriernes opklaring, var en post på regnskabet for 1933/34, hvor udsalgsstederne havde opført en udgift på ca. 42.000 kr. til betaling af skyld til en kartoffelleverandør vedrørende regnskabet for 1925/26. Regnskabet for 1933/34 blev revideret af den administrative revision i forsommeren 1935, og i antegnelserne, der afgik den 1. juli, anmodedes der om at få oplyst grunden til, at en skyldpost vedrørende regnskabet for 1925/26 først opførtes nu, hvorhos man udbad sig oplysning om, hvorledes beløbet fremkom. Torvedirektørens svar herpå kom først den 24/2 1936, efter at han var bleven erindret om sagen den 19. januar. Hans svar gik ud på, at man ved afregning med

leverandørens dødsbo var bleven gjort opmærksom på, at der henstod nævnte ældre krav, som ved en forglemmelse ikke var blevet opført på det afsluttede regnskab for 1925/26. Den administrative revision fandt ikke dette svar tilfredsstillende og krævede derfor nærmere dokumentation. Dette meddelte kontorchef Rud. Nielsen telefonisk Ottosen, og vi bekræftede det senere ved en skrivelse til torvedirektoratet. Men i mellemtiden var der sket det, at den kommunale revision i sit arbejde var nået til udsalgsstedernes regnskab for 1933/34 og i den anledning skulle have bøger og bilag og den administrative revisions antegnelser og torvedirektørens besvarelser stillet til rådighed. Det skete da også, men ved afgivelsen henlede Rud. Nielsen den kommunale revisions formand Georgs opmærksomhed på den omhandlede post og oplyste, at vi havde krævet, men endnu ikke fået nærmere dokumentation.

Den kommunalrevisor, der fik udsalgsstedernes regnskab til behandling, kom ved sin kritiske undersøgelse til det resultat, at den givne forklaring på posten umulig kunne være rigtig, og han skrev nogle antegnelser, hvis karakter ikke var til at misforstå. Med dem kom Georg til mig den 16/3 1936; inden han gav sin medunderskrift på antegnelserne, ønskede han at høre, om jeg havde noget at bemærke til dem. Jeg talte med Rud. Nielsen om det, og vi fandt, at sagen så i høj grad betænkelig ud, og at vi aldeles ikke kunne fraråde antegnelsernes fremsættelse. Det svar gav jeg Georg, og på hans spørgsmål, om jeg ikke ville finde det rigtigt, at han ved en personlig henvendelse til borgmester P. J. Pedersen gjorde denne bekendt med sagen, svarede jeg bekræftende, idet jeg tilføjede, at hvis han ikke gjorde det, ville jeg gøre det. Georg gik da til borgmester P. J. Pedersen den 18. marts og afsendte derefter antegnelserne officielt. Borgmester P. J. Pedersen tilkaldte straks Henning Koch og pålagde ham at gøre rede for forholdet, og da Koch meget snart erklærede sig ude af stand hertil, overdrog borgmesteren den opgave at søge sagen opklaret til en kontorchef fra en anden af magistratens 4. afdelings institutioner i forbindelse med en tjenestemand fra den administrative revision, som efter aftale med mig blev stillet til rådighed. Dette arbejde stod på indtil den 2. april; da var man nået nogenlunde til bunds i sagen, og Ottosen, der under undersøgelsen havde forsøgt at tage livet af sig, havde på hospitalet tilstået over for Koch.

Borgmester P. J. Pedersen bestemte sig nu til at gøre politianmeldelse

og at gøre offentligheden bekendt med sagen. Begge dele skete samme dag, den 2. april. Meddelelsen til offentligheden blev givet til pressens repræsentanter om aftenen på rådhuset, hvor borgmester P. J. Pedersen ved sin side havde Koch fra torveadministrationen, Georg og den revisor, der havde behandlet sagen, fra den kommunale revision, samt mig og Rud. Nielsen fra den administrative revision. Forinden havde vi konfereret indbyrdes, og borgmester P. J. Pedersen havde præciseret det som måtte være vort standpunkt, således, at når disponent og bogholder er enige om at bedrage og benytter sig af falsk bogføring og falske underskrifter, må både administrationsledelse og revision blive ført bag lyset, og der skal noget ganske særligt til – som in casu den frække postering af de 42.000 kr. – for at bringe bedragerierne frem i dagens lys. Mødet med pressen forløb i det hele efter dette program. Vi, der repræsenterede kommunen, besvarede de spørgsmål, der blev stillet os, uden at skyde på hinanden, og det hele gik forholdsvis fredeligt af. Men at sagen ville vække stort røre, kunne vi ikke være i tvivl om; heller ikke om, at offentligheden ville være meget lidt tilbøjelig til at anse både administrationsledelse og revision for fuldstændig diskulperet ved den givne forklaring, og derfor ville kræve nærmere undersøgelse.

Dette imødeså jeg for min del med fuldkommen sindsro. Jeg var naturligvis ked af sagen for kommunens skyld, men for mit personlige vedkommende var der intet, som gjorde mig betænkelig. Der kunne efter min opfattelse ingen tvivl være om, at forholdet til leverandørerne var den »kritiske« kommunale revisions sag og ikke den administrative revisions; den kommunale revision havde jo også gang på gang beskæftiget sig med forholdet til udsalgsstedernes leverandører. At Koch kunne få vanskeligt ved at klare for sig med hensyn til de mange urigtige besvarelser, som han havde givet på revisionsantegnelserne, det måtte blive hans sag, ligesom det måtte blive den kommunale revisions sag at klare for sig med hensyn til, at den havde ladet sig standse af Kochs urigtige svar og først nu var gået så dybt i undersøgelserne, at det førte til bedrageriernes opklaring. Den administrative revision havde, så vidt mig bekendt, gjort hvad den skulle, med at påse, at bøgerne var rigtig ført og sammentalt, og at de var dokumenterede ved attesterede bilag. At dens tempo var alt for langsomt, var ubestrideligt; men dette var gammel skade, der var arvet fra min for-

gænger, i hvis embedstid også halvdelen af bedragerierne var foregået. Han havde jo imidlertid gjort et forsøg på at få en nyordning tilvejebragt for den administrative revision, men dette var strandet på den modstand, han havde mødt såvel i magistraten som hos Georg, der måtte formodes at kunne regne med borgerrepræsentationens støtte.

Om morgenen den 3. april bragte aviserne meddelelse om mødet på rådhuset og om, hvad borgmester P. J. Pedersen der havde berettet. Tillige kunne de oplyse, at Ottosen og Dahlberg var blevet anholdt; dagen efter yderligere, at Henning Koch var bleven suspenderet, fordi det havde vist sig, at han havde lånt penge af Ottosen.

Som naturligt var, vakte sagen stor opsigt. Det gjaldt alle kredse. Men snart viste der sig forskellige tendenser i måden at betragte og behandle sagen på. Borgmester P. J. Pedersens modstandere hæftede sig særlig ved de momenter, der kunne anføres imod torvevæsenets ledelse og imod borgmesteren som dets øverste chef. De, der ønskede at forsvare borgmester P. J. Pedersen eller at angribe borgmester Hedebo – eller begge dele – vendte særlig deres angreb imod den administrative revision. Derimod var der ingen, der kritiserede den kommunale revision; tværtimod rostes den for den resoluthed, hvormed den havde taget sagen op og var gået direkte til borgmester P. J. Pedersen. Men offentligheden ønskede i øvrigt at få flere og nærmere oplysninger om sagen og var meget utilfreds med, at det syntes, som om magistraten for nærværende ville nøjes med den redegørelse, som borgmester P. J. Pedersen var kommen med den 2. april, og afvente, at politiet blev færdig med sin behandling af bedragerisagen. Det var særlig borgmester Hedebo man ville have frem. Men han havde fra sagens første begyndelse – jeg havde selvfølgelig holdt ham à jour med hvad der var foregået – stillet sig på det standpunkt, at dette var en sag, som ikke kom ham ved, men udelukkende angik borgmester P. J. Pedersen, og han nægtede derfor at udtale sig til pressen. Også jeg fik besøg af pressen, både fra »Politiken«, der i den lange skjulte kamp mellem P. J. Pedersen og Hedebo bestandig havde stået på den førstes side, og fra en af de konservative aviser, der på det daværende tidspunkt ønskede at angribe P. J. Pedersen. Men jeg kunne naturligvis ikke svare, når borgmester Hedebo ikke ville; jeg måtte henvise til borgmesteren. I længden ville borgmester Hedebo imidlertid ikke

kunne opretholde det standpunkt, at sagen udelukkende angik administrationen og dens borgmester; han ville blive nødt til at svare på de spørgsmål, der stilledes vedrørende den administrative revision. For at sætte ham i stand dertil måtte jeg udarbejde en indberetning til ham.

Det var en selvfølge, at en sådan måtte indeholde en almindelig redegørelse for revisionens arbejdsmåde. Men som forholdene havde udviklet sig, var det, pressen særlig ønskede besked om, ikke arbejdsmåden eller sagen i sin helhed, men besvarelse af et enkelt konkret spørgsmål. Det, man spurgte om, var: hvorfor er det først ved den kommunale revisions behandling af posten med de 42.000 kr., at sagen er kommen i skred? hvorfor har den administrative revision ikke slået alarm straks, da den stødte på denne post? Bagfra set kunne dette vel nok undre, men forfra set var det ikke så mærkeligt. Forholdet til leverandørerne var i udpræget grad den kritiske revisions, altså den kommunale revisions sag. Dette var ikke blot teori, men bekræftet i praksis ved, at den kommunale revision gang på gang havde rejst spørgsmål vedrørende dette forhold. Endvidere: Forholdet til leverandørerne var ikke noget, som udsalgsstedernes personale var ene om; torvedirektøren havde jo selv besvaret alle den kommunale revisions antegnelser. Senest havde Koch forhandlet leverandørspørgsmål med den kommunale revision i marts 1935, hvor også borgmester P. J. Pedersen havde taget sig af sagen. I disse omstændigheder må forklaringen søges på, at den administrative revision ikke blev alarmeret ved, at der nu fremkom et nyt leverandørspørgsmål, og at man regnede med, at den endelige og egentlige behandling af dette spørgsmål måtte foretages af den kommunale revision. For øvrigt var der det særlige, at udfærdigelsen af antegnelserne af 1/7 1935 var en sommerferieekspedition; jeg var fraværende dengang og fik først kendskab til sagen, da Kochs besvarelse kom, og kontorchefen fik antegnelserne til underskrift som en hastesag, umiddelbart forinden også han skulle afsted. Hvis udkastet til antegnelsen var fremkommet under almindelige forhold og blevet drøftet af kontorchefen og mig i det ugentlige referat, ville udfaldet måske være blevet et andet. – Dette sidste var jo dagdrømme og kunne ikke omtales i min indberetning. Heller ikke det i marts 1935 passerede fandt jeg det rigtigt at omtale. Men i øvrigt søgte jeg at gøre indberetningen så fyldig som mulig.

Kort efter at indberetningen var afgivet, blev det mig klart, at den måtte suppleres. Der var kommet et nyt moment frem. Som sekretær for budgetudvalget for 1936/37 udarbejdede Georg sammenstillinger mellem regnskaberne for 1933/34 og for 1934/35 og blev derved opmærksom på, at udsalgsstedernes udgifter i kommunens trykte regnskaber fremtrådte med samme beløb i de to år; dette meddelte han videre til mig. Ved sagens undersøgelse viste det sig, at Dahlberg ved indsendelsen af manuskriptet til regnskabet for 1934/35 ikke havde afsluttet bøgerne og derfor havde måttet foretage udarbejdelsen på grundlag af optælling på løse papirer; det samme havde han gjort forrige år, og nu forvekslede han papirerne. Nogen bedragerisk hensigt lå der ikke bagved og kunne der ikke ligge, da revisionen ikke fandt sted på grundlag af regnskabsmanuskriptet, men på grundlag af bøgerne; det var slet og ret uorden. Rud. Nielsen underrettede straks Koch personlig om sagen, og jeg refererede den for borgmester Hedebol og rådmann Munk, ligesom Georg havde gjort det over for budgetudvalgets formand. Men i øvrigt blev der ikke fra revisionernes side foretaget videre; det måtte være torvedirektørens sag at foretage den fornødne berigtigelse, antagelig i forbindelse med regnskabsaflæggelsen for 1935/36. – Dette var foregået i december 1935; det var ikke noget, der blev hemmeligholdt, men heller ikke noget, der dengang blev genstand for megen omtale. Men nu, i foråret 1936, da udsalgsstederne var i søgelyset, kom også dette »dobbeltregnskab«, som det kaldtes, frem. I pressen og i offentligheden i det hele opfattedes det som et led i bedragerierne, og man fandt det ganske uforståeligt, at disses afsløring ikke var foregået straks da man blev opmærksom på dobbeltregnskabet. Der tiltrængtes derfor en redegørelse for sagens sammenhæng, og en sådan gav jeg i en ny indberetning til borgmesteren.

Borgmester Hedebol var, som før nævnt, af den opfattelse, at magistratens 2. afdeling skulle holde sig uden for det hele. Han var derfor ikke særlig glad ved at få noget skriftligt fra mig, og den første indberetning fik jeg kort efter tilbage blot med et påtegnet »læst«. Efterhånden blev det dog åbenbart, at den påtænkte kurs ikke kunne holdes, og borgmesteren blev villig til – efter rådmann Munks og mit samstemmende råd – at sende mine indberetninger til borgerrepræsentationen, til hvis møde den 23. april der var anmeldt forespørgsler til magistraten, dvs. til borgmestrene P. J. Pedersen og Hedebol.

Det var mig en overraskelse og en skuffelse, at mit defensorat blev virkningsløst, såvel over for pressen som tilsyneladende også over for borgerrepræsentationen. Aviserne lovpriste den kommunale revision og huggede løs på den administrative revision, og med hensyn til dobbeltregnskabet var stemningen bleven yderligere ophidset ved, at »Politiken« havde drillet de konservative med, at skønt partiet foregav at have umådelig interesse for økonomien i udsalgsstederne, der som driftsvirksomhed konkurrerede med private erhvervsdrivende, havde den konservative budgetordfører, der specielt havde udsalgsstedernes budget til behandling, ikke gjort så meget ved sagen, at han havde sammenlignet sidste regnskab med næstsidste. En anden konservativ borgerrepræsentant havde endda i en tale udtrykkelig omtalt, at udgifterne var de samme i de to år, men heller ikke han havde gjort noget nærmere ved det. »Du havde champagne, men rørte den ikke«, skrev »Politiken« til den konservative ordfører, og Berlingske Tidende skrev i en leder, at det ville vidne om konservativt kortsyn, hvis man forsøgte at plukke laurbær til de to konservative borgerrepræsentanter i denne sag. De pågældende og hele gruppen reagerede heroverfor på den måde, at de vendte sig så meget kraftigere mod dem, der havde »det embedsmæssige ansvar for, at det nylig afsluttede budgetudvalgs arbejde er foregået på falsk grundlag for udsalgsstedernes vedkommende«, hvilket blev opfattet som mig som hovedbogholderiets direktør.

Fra forskellig side er det både dengang og senere sagt mig, at mine defensions-indberetninger var dårligt affattede, og dette er vist rigtig nok. Der var den vanskelighed ved affattelsen, at et tilbundsgående defensorat nødvendigvis måtte fremdrage og kritisere andres forhold til sagen, og disse andre var dels kommunale tjenestemænd, altså mine kolleger, og dels kommunalbestyrelsesmedlemmer, altså mine foresatte, og alle – eller næsten alle – mennesker, som jeg satte pris på og stod i et godt forhold til, et forhold, jeg meget gerne ville bevare. Det var desuden ikke disse, der angreb mig, men pressen. Så hvis jeg nu gav mig til at kritisere dem, ville det være mig, der brød borgfreden. Det måtte jeg se at undgå, hvis det var muligt. For Henning Kochs vedkommende var dette ikke muligt; hans urigtige attestationer og besvarelse af antegnelser kunne jeg ikke lade være at fremdrage. Men for den kommunale revisions vedkommende indskrænkede jeg mig til

en spagfærdig bemærkning om, at priskontrol er et forhold, der hører under den kritiske revision, og i øvrigt søgte jeg helt igennem at undgå at skyde på andre. Men på den måde kom der utvivlsomt både for lidt og for meget med i mine to indberetninger. Da jeg nu mærkede, hvor lidt indtryk de gjorde, måtte tanken om at skrive en tredje indberetning dukke op i mig, og jeg gjorde også udkast til en sådan. I de to offentliggjorte indberetninger havde jeg – som foran nævnt – ganske undladt at omtale det i begyndelsen af 1935 passerede, hvor jeg havde henledt borgmester P. J. Pedersens opmærksomhed på en korrespondance mellem den kommunale revision, Sundholm og torvedirektøren, og hvor resultatet af borgmesterens mellemkomst var, at de pågældende tog deres skrivelser tilbage, så der ikke kom noget ud af sagen. Nu da pressen udbredte sig om modsætningen mellem den administrative revision, der nøjedes med at skrive antegnelse om de 42.000 kr., og Georg, der personlig gik til borgmester P. J. Pedersen, og borgmesteren, der personlig tog sagen op, syntes jeg, at det kunne have sin betydning også at få dette tidligere passerede frem. Men det ville jo blive opfattet som et angreb på P. J. Pedersen og Georg – et ikke af dem selv provokeret angreb. Jeg var derfor betænkelig ved at fremkomme med det og bestemte mig til at søge råd hos rådmand Munk. Han rådede mig til ikke at afgive nogen tredje indberetning. Når der af kommunalbestyrelsen blev etableret en undersøgelse, kunne jeg jo altid komme frem med den nye redegørelse, hvis jeg til den tid fandt det påkrævet.

Det var vistnok et rigtigt råd. Jeg mente i hvert fald at burde følge det, og der kom således ingen tredje indberetning fra mig. Jeg afventede at tordenen i pressen og den deraf påvirkede stemning i borgerrepræsentationen skulle blive afløst af en rolig og saglig undersøgelse.

»Ansvar og mangler«

Borgerrepræsentationens første behandling af sagen strakte sig over to møder, den 23. april og den 14. maj 1936. I mødet den 23. april var forespørgslerne til borgmestrene og disses svar hovedsagen. I mødet den 14. maj blev der truffet bestemmelse om nedsættelse af et udvalg på 15 medlemmer, hvis opgave var at søge »klarlægning af ansvar og mangler i forbindelse med de foretagne bedragerier«. Fra konservativ

side var det blevet fremhævet, at det var ansvaret, man først og fremmest skulle have klarlagt, borgmester P. J. Pedersens og revisionens. Den radikale ordfører fremhævede deroverfor, at det, som det særlig kom an på, var at få rettet manglerne ved kommunens regnskabs- og revisionsordning, så gentagelse af det passerede kunne undgås. Socialdemokraterne tog begge dele op, både ansvar og mangler, og de accepterede et fra radikal side fremsat forslag om tilkaldelse af sagkyndige udefra som hjælpere for udvalget.

I mødet den 23. april havde socialdemokraterne bebudet, at de ville fremkomme med forslag om nedsættelse af et fællesudvalg (dvs. af borgerrepræsentanter og magistratsmedlemmer) til behandling af sagen. I den samlede magistrat havde overpræsident Bülow gjort gældende, at dette først og fremmest var en magistrats sag, og at man derfor ikke kunne lade borgerrepræsentationen være ene om den. Men han havde mødt modstand, særlig hos borgmester Hedebol, der ikke ville have med sagen at gøre. Dette fortalte overpræsidenten mig senere, med en vis bitterhed. Men også i borgerrepræsentationen var der modstand mod at få magistratsmedlemmer med; det var vist navnlig de konservative, der mente, at en effektiv undersøgelse af borgmester P. J. Pedersens og embedsmændenes ansvar ville vanskeliggøres ved, at magistratsmedlemmer var medlemmer af udvalget. Det kunne ikke være anderledes, end at jeg måtte se med nogen betænkelighed på, at det således skulle være borgerrepræsentanter alene, der skulle træffe afgørelse af fordelingen af ansvar mellem deres egen revision og den administrative revision. Ville de være uvildige?

Det nedsatte udvalg, der fik benævnelsen undersøgelsesudvalget, manglede en væsentlig forudsætning for at kunne tage rigtig fat på sit arbejde; politisagen imod Ottosen og Dahlberg var endnu ikke afsluttet; dommen faldt først den 23. juli 1936. I mellemtiden søgte udvalget at orientere sig. Til et af dets første møder blev jeg gennem borgmester Hedebol anmodet om at møde sammen med ham. Borgmesteren forberedte mig på, at det man ønskede af mig ved denne lejlighed, var at jeg skulle give en almindelig oversigt over kommunens bestemmelser om regnskabsførelse og revision. På borgmesteren forstod jeg, at jeg måtte opfatte det som en tillids- og æressag, at man netop bad mig om at give denne oversigt. Jeg forberedte mig da derpå og mødte op med et foredrag. Men det viste sig at være noget ganske andet, end

udvalget – i alt fald nu – ønskede. Udvalget havde ment, at jeg skulle møde sammen med kontorchef Rud. Nielsen, og så skulle vi to – udtrykt uden omsvøb – krydsforhøres om, hvordan vi dog kunne være så tåbelige og efterladende, som vi åbenbart måtte have været. Det var derfor ikke nogen behagelig modtagelse, jeg fik. Foredraget hørte man ganske vist på, og måske bed nogle medlemmer mærke i et og andet. Men så snart det var færdigt, begyndte man at stille mig spørgsmål, som nærmede sig til at have et forhørs karakter. En stor del heraf måtte jeg imidlertid lade ubesvaret og henvise til Rud. Nielsen som den daglige leder af revisionen. Det endte med, at jeg blev dimitteret og anmodet om at komme igen til et følgende møde sammen med Rud. Nielsen. Senere fik jeg at vide, at man ønskede, at vi to skulle møde alene, uden at borgmester Hedebøl var tilstede.

Dette var ikke blot ubehageligt, men det var på grænsen af, hvad udvalget havde ret til efter gældende bestemmelser. I kommunens vedtægt er der foreskrevet regler om den fremgangsmåde, der skal anvendes, når der indledes disciplinær undersøgelse mod en tjenestemand for tjenstlig forseelse; den her benyttede måde at foretage en undersøgelse på stemte aldeles ikke med disse regler. Jeg havde derfor vistnok haft hjemmel til at nægte at give møde, men en sådan nægtelse ville selvfølgelig vække betydelig irritation i udvalget, og den ville desuden betyde, at jeg derved tilkendegav, at jeg selv betragtede mig som en tjenestemand, imod hvem der verserede undersøgelse for tjenesteforseelser. Det ville næppe være klogt at lægge sagen så skarpt op; så måtte jeg hellere tage det ubehag, der var forbundet med at møde. Det rådede Buhl mig også til. Rud. Nielsen og jeg mødte da sammen, og mødet forløb nærmest på samme måde som sidste del af det møde, hvor jeg havde været sammen med borgmester Hedebøl. Nogen samlet redegørelse for mit forhold til revisionen blev ikke, sådan som jeg havde ventet, afkrævet mig; det var lignende enkelt-spørgsmål som i forrige møde, og tonefaldet var, i alt fald fra flere medlemmers side, afgjort fjendtlig.

Med disse to møder var udvalgets direkte kontakt med mig og Rud. Nielsen angående »ansvaret« afsluttet. Men udvalget skulle jo også beskæftige sig med »manglerne« ved den bestående ordning, og i den anledning blev vi indkaldt til et nyt møde umiddelbart før sommerferien og anmodet om at fremkomme med en skriftlig redegørelse for

den administrative revisions arbejdsmåde og i tilslutning dertil at fremdrage spørgsmål om eventuelle mangler i den bestående ordning og at give anvisning på, hvorledes de bedst kunne afhjælpes. Tilsvarende anmodning blev rettet til Georg. Besvarelserne forelå for udvalget, da det mødtes efter sommerferien, og dette udvalg – borgerrepræsentationens undersøgelsesudvalg – besluttede nu at nedsætte et særligt udvalg af sagkyndige, der skulle »undersøge principperne for kommunens regnskabs- og revisionssystem, i særdeleshed de ved bedragerierne åbenbarede mangler, og derefter i en betænkning fremstille retningslinierne for en mulig påkrævet modernisering af revisionen«. Til dette udvalg valgte man statens finanshovedbogholder Bjarne som formand, tre statsautoriserede revisorer fra det private erhverv samt kontorchef i kommunens skattedirektorat Christopheren (den senere skattedirektør), der tillige var sekretær for borgerrepræsentationens undersøgelsesudvalg og således kunne formidle forholdet mellem de to udvalg. Tillige bestemtes det, at Georg og jeg som kommunens egne sagkyndige skulle deltage i udvalgets arbejde. Nedsættelsen af de sagkyndiges udvalg, der fik benævnelsen Revisionsudvalget, fandt sted den 8. september 1936.

Revisionsudvalget tog straks fat på sit arbejde med stor kraft. Men inden vi var nået ret langt ind i det, mødte Georg en dag i udvalget med anmodning om, at udvalget ville udarbejde og afgive en redegørelse, der kunne belyse ansvarsspørgsmålet. Det var kommet til Georgs kundskab, at borgerrepræsentationens udvalg selv sad og tumlede med dette spørgsmål, og at stemningen var meget ophidset; en saglig fremstilling fra revisionsudvalget ville sikkert være et endog meget tiltrængt grundlag for den videre behandling i borgerrepræsentationens udvalg. Ganske vist var det en anden opgave, der var stillet revisionsudvalget, nemlig at påpege manglerne ved det hidtidige system og at give retningslinierne for et nyt system; men med lidt god vilje kunne en sådan fremstilling, som Georg ønskede, dog måske nok bringes ind under udvalgets område under synspunkt af en forudsætning for dets videre arbejde. – Georg havde fremsat denne anmodning uden foregående konference med mig; men jeg sluttede mig uden betænkning til ham; de fem medlemmer af revisionsudvalget var indsigtfulde og retsindige mænd og uafhængige af presseopinionen; de

ville sikkert bestræbe sig for at give en objektiv fremstilling. Anmodningen fik en gunstig modtagelse hos revisionsudvalget, og ved henvendelse til formanden for borgerrepræsentationens udvalg fik man bekræftelse på, at dette »gerne imødeså en foreløbig betænkning om, hvorledes bedragerierne under den givne eller praktiserede kasse-, regnskabs- og revisionsordning i så lang tid har kunnet finde sted, uden at det gennem kommunens regnskabs- og revisionssystem blev forhindret eller opdaget«. Med dette nye kommissorium gik revisionsudvalget i gang med arbejdet, der resulterede i en betænkning, som blev afgivet til borgerrepræsentationsn udvalg den 12/11 1936.

I denne betænkning, i hvis afgivelse Georg og jeg naturligvis ikke deltog, blev der nu givet en samlet fremstilling af bedrageriernes forløb igennem den lange tid, de havde stået på, af de fremkomne revisionsantegnelser og af de forhold, der havde samvirket til, at opdagelsen først skete i forbindelse med undersøgelsen af posteringen af de 42.000 kr. Fremstillingen af de forskellige brist og mangler blev givet objektivt beskrivende og uden at komme ind på de enkelte tjenestemænds ansvar, og uden at der blev taget stilling til de forskellige opfattelser af, hvorledes delingen mellem kritisk revision og talrevision skulle forstås. Men efter gennemlæsning af betænkningen kunne man ikke være i tvivl om, at revisionsudvalget fandt, at besvarelsen af det i det nye kommissorium stillede spørgsmål særlig måtte søges – foruden i det tidligere fremdragne om samarbejdet mellem forretningsfører og bogholder og om torvedirektørens urigtige besvarelser – i den umulige deling af revisionen imellem en talrevision og en kritisk revision, tilmed uden præcis angivelse af, hvad der skulle forstås ved disse betegnelser.

Jeg var tilfreds med denne betænkning og havde grund til at være det. Det havde ved nærmere undersøgelse vist sig, at det ikke blot var det langsomme tempo, man kunne bebrejde den administrative revision, men at der også var andet, man kunne indvende imod den. Min forhåndsopfattelse, at sagen rettelig alene angik den kommunale revision, havde jeg derfor måttet opgive; men jeg var fremdeles af den mening, at den overvejende angik den kommunale revision. Således som revisionsudvalget lagde sagen op, trådte imidlertid spørgsmålet om fordelingen af ansvar imellem de to revisioner tilbage i sammenligning med hovedfejlen: Mangelen af en enhedsrevision. At dette var

det afgørende moment, var også min mening, og fremdragelsen heraf fra de sagkyndiges side måtte jeg naturligvis være glad ved. Hvorledes betænkningen blev modtaget af borgerrepræsentationens udvalg, hørte jeg for øvrigt ikke noget nærmere om. Men dens saglige og usensationelle karakter måtte nødvendigvis virke på en måde, der var fordelagtig for mig og de interesser, jeg skulle varetage.

Revisionsudvalgets egentlige opgave var jo imidlertid at fremkomme med forslag til en ny regnskabs- og revisionsordning for kommunen. Arbejdet hermed foregik sammen med udarbejdelsen af den foran omtalte 1. betænkning, og det fortsattes længe efter; den 2. og afsluttende betænkning blev først afgivet den 4/6 1937. Vi havde et godt og fornøjeligt samarbejde i revisionsudvalget; det var helt hyggelige dage. Men det var meget anstrengende at skulle tage den tårn, efter først at have passet sit normale arbejde. I en længere overgang mødte vi hver anden dag på mit kontor kl. 16 og arbejdede til kl. 22–23, kun afbrudt af en middagspause på en time. Det sled hårdt. Det var et meget stort stof, vi skulle igennem; de udefra kommende udvalgsmedlemmer skulle orienteres i kommunens forhold, og vi fra kommunen skulle orienteres i den mægtige udvikling, som i løbet af de sidste 25 år havde fundet sted i det private erhvervs revisionsteknik, og så skulle vi på grundlag af vor således erhvervede samlede viden udarbejde et nyt forslag for kommunen. Oprindeligt havde det været meningen, at vi skulle gøre os færdige på ganske kort tid, men det viste sig snart umuligt. Til alt held for os havde borgerrepræsentationens udvalg efterhånden tabt noget af sin iver for snart at kunne afgive betænkning; det var vist særlig socialdemokratiets vanskelighed ved at få taget stilling over for borgmester P. J. Pedersen, der satte farten ned. Men inden sommerferien 1937 skulle borgerrepræsentationens udvalg nødvendigvis afgive betænkning, og det lykkedes os altså at komme tidsnok, idet vi blev færdige den 4. juni. Da borgerrepræsentationens udvalg ikke ville tage selvstændig stilling til revisionsudvalgets forslag til nyordning – hvorefter et revisionsdirektorat skulle have det fulde revisionsmæssige ansvar for rigtigheden af kommunens regnskaber og de dertil svarende beføjelser, – men henviste det til magistraten til nærmere overvejelse, kunne det allerede få dage senere, den 8. juni, afgive sin betænkning.

Forinden jeg går over til at omtale denne betænkning og dens be-

handling, må jeg gøre rede for forskelligt, der hændte mig i dette for mig så mærkelige og besværlige år.

I efteråret 1936 viste det sig, at Ottosen og Dahlberg ikke var de eneste bedragere i torvevæsenet; der var også en tredje. Den pågældende administrerede torvevæsenets mellemværende med det private selskab »Københavns Grønttorvs Auktion« og havde derfra tilvendt sig 7.500 kr. og som bilag herfor udfærdiget falsk kvittering. Et lignende beløb havde han tilvendt sig ved at undlade at bogføre indbetalinger for reklametavler. Opdagelsen skete ved, at auktionsselskabet fra torvedirektoratet fik tilsendt en opgørelse bilagt den falske kvittering; den bedrageriske tjenestemand unddrog sig derefter straf ved at tage sig selv af dage. Da dette kom frem, blev der stor ophidselse i offentligheden over, at revisionen ikke forinden havde afsløret den falske kvittering. Tonen i kritikken var nærmest af samme art, som når en lærer siger til en forsømmelig elev: Din dovne slubbert, i forrige uge bar jeg over med dig, men når du fremturer i dit driveri, må du selv tage følgerne. Og der var ingen tvivl om adressen; det var den administrative revision og revisionschef Jespersen, som var synderne. Dette syntes jeg, at jeg måtte reagere imod.

Den administrative revisions personale havde altid været meget lille, selv i forhold til den begrænsede opgave, der efter den snævrere opfattelse påhvilede den. Dette havde både Rud. Nielsen og jeg været ganske på det rene med. Men et forslag om den tiltrængte meget betydelige personaleforøgelse kunne ikke fremføres uden på ny at rejse spørgsmålet om adgangen til at foretage kritisk revision og i det hele om forholdet mellem den administrative og den kommunale revision. Det kunne der imidlertid umulig ventes noget gunstigt resultat af; der var ikke i den siden slutningen af 1920'erne forløbne tid foregået noget, der kunne give anledning til at vente andet end en gentagelse af nederlaget fra dengang. Den eneste mulighed for os var at søge udvidelse gennem små skridt ad gangen. Et sådant blev taget på budgettet for 1936/37 ved oprettelsen af en ny revisorstilling.

Ved de stedfundne bedragerier i udsalgsstederne var der nu blevet mulighed for en almindelig forståelse af, at den administrative revisions personale var alt for lille. I min indberetning i sommeren 1936 til borgerrepræsentationens undersøgelsesudvalg havde jeg benyttet det

udtryk, at det, der tiltrængtes, var en multiplikation; en addition var ikke tilstrækkelig. Antagelig ville dette blive et af resultaterne af arbejdet i borgerrepræsentationens undersøgelsesudvalg og det af dette nedsatte revisionsudvalg. Men når det nu viste sig, at offentligheden regnede med, at den administrative revision straks kunne og burde gennemføre både et andet tempo og en helt anden intensitet, måtte det siges, at så kunne man ikke vente på udvalgsbehandlings afslutning; så måtte der også straks gives den den fornødne personaleforøgelse og særlig en forøgelse af det kvalificerede personale. Borgmester Hedebol var enig med mig heri, og på grundlag af en indstilling fra den administrative revision fremkom magistraten derfor med et forslag om oprettelse af 10 nye stillinger, hvoriblandt en kontorchef og en revisionschef. Dette forslag blev naturligvis ikke godt modtaget, hverken i pressen eller i borgerrepræsentationen. Chefstillingerne ville man ikke bevilge, og af de andre gav man mig kun halvdelen og henviste mig i øvrigt til at antage løs medhjælp, hvilket var ganske ufyldestgørende. Andet og mere havde jeg for øvrigt ikke ventet. Men jeg tror nok, at min henvendelse gjorde et vist indtryk på dem, der kunne og ville forstå.

Kort tid efter kom der en ny sag til. Ved udarbejdelsen af budgetforslaget for 1937/38 var der begået en fejl i afsnittet om renteindtægter, der henhørte under hovedbogholderiet; en post på 691.000 kr. vedrørende ejendomsdirektoratet skulle overflyttes fra driftsrenter til kapitalrenter; men beløbet var kun blevet lagt til på kapitalrenter og ikke trukket fra på driftsrenter; driftsbudgettet var derved blevet 691.000 kr. for gunstigt. Denne fejl var ikke blevet anholdt ved kontorets egen gennemgang af manuskriptet, og dette var først blevet færdig så sent, at det straks måtte sendes i trykken, uden at der blev tid for mig til, som jeg plejede, at gennemgå det pågældende afsnits enkeltheder. Jeg måtte nøjes med at se på totaltallet, og dettes afvigelse fra forrige år var ikke påfaldende. Fejlen blev først bemærket, da borgmester Hedebol under forberedelsen af sin budgettale rettede en forespørgsel til ejendomsdirektøren; men på det tidspunkt var det for sent til, at man kunne rette; budgetforslaget forelå allerede færdigtrykt. Der måtte derfor sendes en berigtigende meddelelse til budgetudvalget. Da dette kom til offentlighedens kundskab, vakte det en

vældig opsigt og forargelse. Her var det ganske vist ikke revisionen, det var galt med; det var hovedbogholderiet. Men hovedbogholderiet hørte jo under den samme Jespersen, som også var direktør for den administrative revision. Det var snart daglig, at man så hans billede i avisen, og hver gang i forbindelse med, hvad enhver læser kunne se var en oplagt dummen sig fra hans side.

Det var umuligt for mig at give offentligheden nogen forklaring. At søge dækning bag sine medarbejdere er noget, en chef meget nødig må indlade sig på. Det ville for øvrigt heller ikke have hjulpet mig, om jeg havde gjort det; offentligheden ville blot spørge, hvorfor jeg ikke havde passet bedre på. Henvielse til den store arbejdsbyrde, som udvalgsarbejdet i tilgift til mit daglige arbejde lagde på mig, ville også – som stemningen var – have været nytteløs. Jeg måtte da tie. Lidt bittert var det for mig, at den, der efter min mening havde den egentlige skyld både for fejlen og for den forsinkelse, der afskar mig fra mit sædvanlige gennemsyn, ikke syntes at forstå, i hvor høj grad det gik ud over mig.

En skriftlig udtalelse om et andet forhold fik jeg dog lejlighed til – eller rettere: blev jeg dog nødt til – at fremkomme med. Borgmester Hede- bol havde på et tidligere tidspunkt fortalt mig, at der fra den side, der ville støtte borgmester P. J. Pedersen, blev gjort gældende, at borg- mesteren havde en aftale med direktøren for stadens hovedbogholderi og revision om, at denne ville holde ham underrettet om de mere betydningsfulde antegnelser fra den kommunale revision, og at jeg havde forsømt at opfylde min pligt i henhold til denne aftale. Jeg havde svaret borgmester Hede- bol, at dette ikke var sandt, og at han trygt kunne benægte det.

En dag i maj 1937 kaldte borgmester Hede- bol mig nu op og an- modede mig om en skriftlig udtalelse om sagen. Man havde fra den anden side ikke villet tage hans benægtelse for gode varer, og han ønskede derfor at dokumentere dens rigtighed ved at fremlægge en erklæring fra mig. Jeg blev ikke særlig begejstret for denne anmodning. Gennem årene havde jeg bestræbt mig for at holde mig uden for de personlige stridigheder i kommunalbestyrelsen, og det var i almindelighed lykke- des mig. Også til borgmester P. J. Pedersen stod jeg trods striden mel- lem ham og borgmester Hede- bol i et godt forhold, som det fremgår af

hvad jeg tidligere har fortalt. Jeg var derfor mest tilbøjelig til at gå over til borgmester P. J. Pedersen og bede ham selv i den socialdemokratiske gruppe dementere rygten om, at jeg skulle have brudt en aftale. Men det var borgmester Hedebøl ikke tilfreds med; han ville have sort på hvidt for, at han havde været berettiget til at sige, hvad han havde sagt.

Det kunne jeg ikke nægte ham, og efter nærmere overvejelse ønskede jeg det for øvrigt heller ikke. Jeg lovede så at give skriftlig svar på en skriftlig forespørgsel, men betingede mig, at borgmester Hedebøl ikke måtte bruge det før 24 timer efter at han havde fået det i hænde. Jeg ville nemlig sende borgmester P. J. Pedersen en genpart, således at han havde den, inden han blev stedet over for de spørgsmål, som mulig kunne blive følge af min udtalelse. Denne betingelse var ikke helt efter borgmester Hedebøls ønske, men han tog den og overholdt den.

Mit svar, der var dateret den 11. maj 1937, gik ud på, at en aftale som den angivne ikke forelå, og at jeg tværtimod i foråret 1935 havde benyttet en anledning til at gøre borgmesteren bekendt med, at antegnelsessagerne for magistratens 1. og 5. afdelings vedkommende ekspederedes gennem magistratsafdelingen, og forespørge, om borgmesteren ikke ønskede samme fremgangsmåde, som fulgtes for de to nævnte afdelinger, bragt i anvendelse også for magistratens 4. afdeling. Dette spørgsmål havde borgmesteren imidlertid, som det fremgik af et i hovedbogholderiet beroende kontornotat, besvaret benægtende.

Næste morgen kaldte borgmester P. J. Pedersen mig over for at spørge mig nærmere om, hvad der var passeret imellem os i 1935, og jeg mindede ham så om min personlige henvendelse dengang og om, hvad der i øvrigt var foregået. Borgmesteren gjorde ingen indvending imod min fremstilling og bad mig være forvissat om, at han aldrig havde søgt at dække sig ved urigtige angivender om mig. Da de 24 timer var forløbet, oversendte borgmester Hedebøl afskrift af min skrivelse til de socialdemokratiske kommunalbestyrelsesmedlemmer. Efter hvad der er fortalt mig, førte det til en bevæget forhandling i den socialdemokratiske gruppe, men noget nærmere herom ved jeg ikke. Angrebet på mig for ikke at have holdt borgmesteren for magistratens 4. afdeling underrettet var i hvert fald faldet til jorden.

Omtrent samtidig med dette fik jeg tilsigelse til at møde i retten. Torvedirektør Henning Koch var i januar blevet afskediget uden pension, og han havde derefter anlagt sag imod kommunen for at få sig tilkendt pension. Herunder indstævnedes han foruden mig også Rud. Nielsen og Georg til at møde og afgive vidneforklaring. Jo ringere revisionen havde været, jo større mulighed var der for at disculpere institutionschefen. Når vi blev tilkaldt som vidner, var det da åbenbart med den hensigt gennem en afhøring af os at få nye momenter til belysning af revisionens mangelfuldhed.

Man burde vel ikke kunne indkaldes som vidne, når man selv er part i sagen. Det var vi alle tre i virkeligheden i dette tilfælde; jo mere skyld der faldt på Koch, des mindre faldt der på revisionen, og omvendt. Vor sag skulle pådømmes af borgerrepræsentationen og offentligheden i løbet af et par uger, og afhøringen i retten ville kunne få betydning også for dommen over os. Men mens Koch mødte med sagfører, og sagføreren spurgte om hvad han ville og på den måde han ville, var vi henvist til udelukkende at svare på, hvad vi blev spurgt om, og afskåret fra at spørge den anden part, ja endogså fra blot at fremdrage momenter, der havde betydning for os, men ikke faldt ind under de stillede spørgsmål. Det er meget dårlige vilkår at få, og vi var derfor alle kede af at skulle møde.

Sagførerens forespørgsel til mig satte særlig ind på, hvorfor jeg ikke som god kollega havde henvendt mig direkte og personlig til Koch. Henning Koch og jeg havde haft et godt kollegialt forhold, dengang han var chef for magistratens 2. afdelings sekretariat og jeg chef for lønkontoret, og vore kontorer lå hvert på sin side af borgmesterens værelser. Vi var meget forskellige; hans anlæg lå i retning af det kunstneriske, måske med en streg hen imod det bohemeagtige; mine anlæg lå i anden retning; men vi kom godt ud af det med hinanden. Senere, efter at han var flyttet til torvedirektoratet, blev forholdet imellem os fjernere. At det var blevet ligefrem til et modsætningsforhold, fik jeg vistnok først at vide, da min svoger Gunnar Helweg-Larsen engang havde været i et grønlandsk selskab med ham og Ottosen – både Koch og min svoger havde tilknytning til kredsen omkring Knud Rasmussen – og der havde følt sig lidet tiltalt af Koch og særlig ærgret sig over den ubehagelige måde, hvorpå han omtalte mig. Måske var det broderen Simons afskedigelse, der var årsag til hans ændrede ind-

stilling over for mig; ellers ved jeg ikke hvad; men det tidligere gode kollegiale forhold mellem os var ikke længere til stede og havde ikke været det i nogle år, da bedragerisagen kom frem. Alt dette behøvede jeg dog heldigvis ikke at komme ind på i retten. Jeg kunne nemlig på sagførerens spørgsmål svare, at jeg engang havde henvendt mig personlig til Koch på hans kontor, men at jeg da – for at tale i bogholder-sprog – var blevet behandlet som en debitor, skønt jeg var en kreditor, og at dette havde været afgørende for, at jeg senere havde ønsket at lade forhandlingerne foregå skriftlig eller gennem de underordnede. Jeg tror, jeg fik dette anbragt ganske godt, og jeg havde for øvrigt ikke noget at beklage mig over i den behandling, jeg fik af Kochs sagfører, højesteretssagfører Gamborg.

Men jeg var lettet, da det var overstået. Der var nemlig et forhold, jeg meget nødig ville spørges om, og som jeg godt kunne have risikeret at blive spurgt om, nemlig Dahlbergs fortid. Det var under sagen mod Ottosen og Dahlberg blevet oplyst, at Dahlberg i sin tidlige ungdom havde været straffet for bedrageri. Alle gik ud fra, at ingen i kommunen vidste besked herom, men sådan forholdt det sig ikke. Dahlberg var oprindeligt blevet antaget i magistratens 3. afdeling, og der kendte de til forholdet, og derfra blev der givet besked om det til Schaarup, da han omkring 1920 ansatte Dahlberg i den administrative revision. Tilfældigvis fik jeg dengang at høre om det. Det gik til på den måde, at jeg sagde til Schaarup, at jeg ikke rigtig forstod, at han havde taget Dahlberg; jeg fandt ikke, at han så godt ud; jeg syntes der var noget over ham, som om han kunne have været i konflikt med politiet. Schaarup havde dengang endnu ikke fået meddelelsen fra magistratens 3. afdeling og svarede mig blot, at Henning Koch havde anbefalet Dahlberg; men et par dage efter havde han fået meddelelsen, og han kom da og komplementerede mig for min evne til at læse i ansigter; men Dahlbergs affære med politiet var en gammel historie, og man skulle jo ikke hindre folk i at ernære sig på ordentlig måde, fordi de havde en ungdomsforseelse bag sig. Dette havde jeg altså vidst, men det var gået ned i min underbevidsthed; ved bedrageriernes åbenbaring i 1936 blev det vakt til live igen. I almindelighed er det vel sådan, at når en ung, der har forset sig, ikke bliver recidivist i løbet af en halv snes år, bliver han det aldrig; og det skyldes ingen fejltagelse, at hverken stat eller kommune forlanger blank straffeattest som betin-

gelse for enhver ansættelse. Men som torveaffæren dengang lå, hvor den almindelige mening var, at det var uforståeligt, at jeg ikke for længst havde opdaget, at der var bedragerier i gang, ville det have vakt en mægtig opsigt og været et meget slemt slag for mig, om det på dette tidspunkt var blevet oplyst, at jeg i sin tid havde fået kundskab om Dahlbergs fortid. Imellem mange uheld var det et held, at jeg undgik dette.

Sagsanlægget førte ikke til det ønskede resultat for Koch. Østre Landsret godkendte i sin dom af 14/6 1937 blankt, at kommunen havde afskediget ham uden pension. Spørgsmålet om den mangelfulde revision blev i dommen kun berørt, for så vidt som den omtaltes i referatet af, hvad der fra Kochs side anførtes; retten selv udtalte intet herom.

To dage forinden denne dom faldt, var betænkningen fra borgerrepræsentationens undersøgelsesudvalg bleven offentliggjort. Den var imødeset med stor spænding af offentligheden og naturligvis også af mig.

Det var en mærkelig betænkning. Den skulle klarlægge ansvar i forbindelse med de stedfundne bedragerier. For så vidt angår tjenestemændene i torvedirektoratet fik det pågældende afsnit til overskrift »Torvedirektoratets tjenestemænds ansvar«, og hver enkelt tjenestemands forhold blev gennemgået. For de flestes vedkommende var der allerede forinden truffet afgørelse; for en enkelt gjaldt dette ikke, og for hendes vedkommende udtalte udvalget udtrykkelig, at det ikke formente, at der burde gøres ansvar gældende. For så vidt angår revisionerne lød afsnittets overskrift derimod »Revisionens ansvar« – ikke »Revisionstjenestemændenes ansvar« –, og svarende hertil var indholdet en bedømmelse af de to revisionsorganers virksomhed uden fremdragelse af enkelte personer. Om den kommunale revision udtaltes det, at det var rimeligst at se dennes kritiske arbejde som værende af parlamentarisk og politisk art. Denne begrænsning, hvoraf vel modsætningsvis måtte følge, at det øvrige kritiske arbejde var den administrative revisions opgave, måtte jeg anse for stridende imod de pågældende bestemmelsers ordlyd og den historiske sammenhæng, og som påvirket af, at den kommunale revision var borgerrepræsentationens egen. Men udvalget selv stod heller ikke meget fast herpå, idet det

erkendte, at bestemmelserne ikke tilstrækkeligt præciserede hver af de to revisioners arbejdsområde, og at der her tiltrængtes en klarlæggelse og fast afgrænsning. Afsnittet om revisionens ansvar sluttede med, at udvalget med henvisning til at jeg i en skrivelse havde anført, at den administrative revisions arbejdsteknik måtte løftes op i en højere standard, ironisk udtalte, at udvalget fuldt ud kunne tiltræde denne bedømmelse af kvaliteten af revisionens arbejde i torvevæsenet. Men om det var udvalgets mening, at der skulle gøres ansvar gældende mod nogen revisionstjenestemand, stod der intet. I et afsnit benævnt »Afsluttende bemærkninger« konkluderedes der således: »Det må fremhæves, at jævnsides med administrationens svigten har det været en medvirkende omstændighed ved muligheden for bedrageriernes udførelse, at kommunens revisionssystem langt fra har været tidssvarende eller velegnet til at forhindre bedragerier. Det er udvalgets opfattelse, at det bedste positive resultat og den uundgåelige følge af denne nedslående affære må være opbygningen af et nyt, mere effektivt revisionssystem«.

Hvad var meningen med denne betænkning, der ikke indeholdt nogen indstilling om, hvorvidt der skulle gøres ansvar gældende mod tjenestemænd i revisionerne, og for øvrigt heller ikke om, hvorledes der skulle forholdes over for borgmester P. J. Pedersen, hvis øverste ledelse af torvevæsenet også var genstand for kritik i betænkningen? Og hvad var meningen med at offentliggøre betænkningen 3 uger før den skulle forhandles i borgerrepræsentationen? Ville man vente med at tage endelig stilling, indtil man så, hvorledes offentligheden reagerede?

Berlingske Tidende kom først med en artikel af borgmester Kaper, hvori han fremsatte to forslag: der skulle skaffes plads i bystyret for en i den almenøkonomiske teknik uddannet og prøvet person – det var til mig; og de 5 borgmestre skulle, skønt deres valgperiode langt fra var til ende, frivilligt stille deres mandater til rådighed for et nyt valg – det var til borgmester P. J. Pedersen og måske også til borgmester Hedebol. »Politiken« fandt ikke, at forholdene gav grundlag for at kræve P. J. Pedersens tilbagetræden, men mente derimod ikke, at jeg var den rette mand til at grundlægge det nye system. »Socialdemokraten« trådte vande.

Men dagen efter disse artiklers fremkomst skete der noget, der – som

det hed i et håndværkerblad, jeg tilfældigt så – »fik adskillige medborgere til at gå bagover af forbløffelse, og de er sikkert ikke kommen sig endnu!« Det, der skete, var at magistraten vedtog at tilstå blot de 5 fremmede medlemmer af revisionsudvalget, men også Georg og mig, et honorar for vor virksomhed. Det nævnte håndværkerblad komplimenterede ironisk magistraten for dens forståelse af, at enhver arbejder er sin løn værd, men der var jo også andre end Georg og mig, der burde have honorar for deres arbejde og besvær i den kedelige affære. Koch burde da have! og hvorfor lade det blive ved ham, Ottosen og Dahlberg havde haft megen ærgrelse og tidsspilde af det postyr, der fulgte på opdagelsen, for ikke at tale om det store slid med at forfalske regnskaberne, skulle det ikke også honoreres? – Helt til denne højde nåede de store aviser vel ikke, men forskellen var såmænd ikke stor. Også de opfattede Georgs og min virksomhed i udvalget som sigtedes fremmøde til afhøring; og de protesterede imod – som Berlingske Tidende udtrykte det – at revisionens ansvar for begivenhederne i torvedirektoratet henvistes til en uskadelig baggrund ved magistratsflertallets beslutning om at honorere de herrer Jespersen og Georg. Dette måtte ikke ske, offentligheden ville se blod.

Det begyndte at slide på mine nerver. Jeg måtte spørge mig selv, om jeg dog ikke kunne gøre noget for at forsvare mig. Ifølge loven af 1857 var overpræsidenten øverste tilsynsførende med kommunens embedsmænd, og overpræsident Bülow havde altid været meget venlig imod mig; jeg gik derfor op til ham for at søge råd. Jeg tumlede med tanken om at anlægge sag imod kommunen for at få tilkendt det honorar, som magistratsflertallet havde vedtaget, men hvis udbetaling var stillet i bero som følge af pressens holdning. Jeg syntes også, at det på en eller anden måde måtte kunne slås fast, at borgerrepræsentationen var inhabil til at optræde som dommer i en sag, hvor der var spørgsmål om at dele ansvar mellem borgerrepræsentationens egen revision og magistratens, og hvor der også var spørgsmål om min berettigelse til at skønne, at personlige modsætningsforhold, hvori borgerrepræsentationen havde sin store andel, var en afgørende hindring for på ny at tage spørgsmålet om ændring af den administrative revisions kompetence og dertil svarende forøgelse af personalestyrken op. Overpræsidenten rystede blot på hovedet, da jeg nævnte ordet sagsanlæg. Derimod interesserede mine bemærkninger om borgerrepræsentationens

inhabilitet ham åbenbart; han var jo i forvejen vred over, at hele af-færen var bleven lagt udelukkende i borgerrepræsentationens hånd. Men hvor han selv ikke havde kunnet få tingene til at gå den vej, han ville, kunne han naturligvis heller ikke give mig bedre råd. Det blev til venlige ord, som jeg satte pris på, men ikke til mere.

Jeg blev imidlertid ved med at tænke på, om der dog ikke var noget, jeg kunne gøre. Jeg havde ventet, at borgerrepræsentationens under-søgelsesudvalg før eller senere ville afkræve mig en redegørelse for min personlige stilling til de forhold, i hvilke man kritiserede den admini-strative revision, og jeg var fuldstændig klar over, hvad jeg i så til-fælde ville anføre. Det skrev jeg nu ned i en sådan form, at jeg kunne sende aftryk til kommunalbestyrelsens medlemmer og til pressen. Men var det klogest at gøre det eller at lade være? Jeg gik op med det til min svoger Gunnar Helweg-Larsen for at høre en erfaren og mig ven-ligsindet pressemands mening. Han sagde: skal ikke, absolut ikke! Hans svar lød – måske ikke lige efter bogstaven, men efter meningen – således: »Den brede offentlighed, de der skriver og de der læser avi-serne, ønsker ikke at høre tale om ansvarsfordeling; de vil have en at hænge. Det er nu – lige meget, hvordan det er gået til – blevet dig, der sidder med sorteper. Den kan du kun blive af med, hvis du kan få den til at gå videre til en anden person. Kan eller vil du ikke det, må du hellere tie stille. At henvise til den bestående ordnings mangler og til de personlige stridigheder i kommunalbestyrelsen som hindring for forslag om en nyordning vil ikke alene ikke hjælpe, det vil irritere«. Jeg lod så min redegørelse ligge – med et suk, for jeg syntes, den var god og klar og stillede tingene på rigtig plads.

Der var altså ikke andet at gøre end at afvente mødet i borgerrepræ-sentationen, hvor konklusionen af udvalgets betænkning skulle træk-kes, og at håbe på, at der ville være indsigt og retsind nok til, at jeg ikke skulle lide for hvad der ikke var min skyld.

Sagen kom til behandling i borgerrepræsentationens møde den 2. juli 1937. Som udvalgets ordfører gjorde H. P. Sørensen (den senere over-borgmester) rede for udvalgsbetænkningen, og for revisionens ved-kommende supplerede han den ved at tilføje den manglende konclu-sion. Hans tales afsnit om revisionen sluttede således: »Udvalget må altså som helhed sige om den administrative revision, at den over for

udsalgstederne har svigtet. Men jeg vil naturligvis gerne indrømme, at en ikke uvæsentlig del af årsagen hertil er, at kommunalbestyrelsen ikke har skabt det fornødne grundlag, med fuld kompetence og tilstrækkeligt personale til udførelse af opgaverne. Derfor har man heller ikke fra udvalgets side rejst krav om særligt ansvar over for enkeltpersoner i den administrative revision. Det er systemet, der har været galt, og det er systemet, der må rettes«.

Det var ordføreren for hele udvalget, der fremsatte denne udtalelse. Imod andre afsnit af hans tale blev der gjort indvending fra andre medlemmer af udvalget, og forhandlingen i mødet kom hovedsagelig til at dreje sig om borgmester P. J. Pedersen, som de konservative ville have skulle trække sig tilbage, og om borgmester Kaper, hvis stilling til revisionen af legatregnskaberne H. P. Sørensen kritiserede. Men imod den anførte udtalelse, hvori H. P. Sørensen drog konklusionen for den administrative revisions vedkommende, blev der ikke gjort indsigelse fra noget andet medlem af udvalget. Den måtte forstås som hele udvalgets konklusion. Og udvalgets betænkning blev taget til efterretning af borgerrepræsentationen.

Det er sjældent, at politikere erkender, at nogen andel i skyld falder på dem selv. Jeg forstod derfor til fulde at vurdere og påskønne, at H. P. Sørensen og udvalget gennem ham udtalte sig således og afsluttede sagen på den måde.

Der fulgte for øvrigt et lille efterspil. Borgerrepræsentationens undersøgelsesudvalg sluttede sin virksomhed med en middag på rådhuset den følgende aften, og havde til denne middag indbudt revisionsudvalgets medlemmer, herunder også Georg og mig. Ved bordet blev der holdt taler med tak til forskellige sider, og jeg, der var udvalget taknemmelig, fordi det, da det kom til stykket, havde holdt stand imod den stærke opinion, sagde også et par ord til tak, lige ud ad landevejen.

Efter bordet fortsattes der med tvangfrit samvær, og under dette slår H. P. Sørensen på sit glas og annoncerer, at nu vil Georg holde en gemytlig tale. Men det faldt helt anderledes ud. Georg rejste sig og begyndte straks med at sige, at han var ude af stand til at holde en gemytlig tale; dertil var han for krænket. Og så gav han udvalget en ordentlig omgang, dette udvalg, som havde kritiseret i øst og vest, men var gået borgerrepræsentationens dør forbi og havde undladt at

tale om borgerrepræsentationens decisionsudvalg, der havde smølet i årevis og ikke taget de af revisionen rejste spørgsmål op til behandling. Det var en kraftig salve, og selskabet blev med et forvandlet til en alvorlig forsamling.

Georg havde den særlige anledning til at være vred, at borgerrepræsentationens udvalg i sin betænkning havde udtalt en speciel beklagelse af, at Georg i sin egenskab af sekretær for budgetudvalget havde nøjedes med at gøre formanden bekendt med det foran omtalte »dobbeltregnskab«, og ikke havde forebragt det for hele udvalget. Denne beklagelse var en reminiscens af den almindelige misforståelse med hensyn til de slutninger, man kunne drage af dobbeltregnskabet (»Du havde champagne!«). Men det var unægtelig forbløffende, at udvalget ville rette bebrejdelsen mod Georg i stedet for mod formanden, og at denne sidste tilmed selv var medunderskriver på bebrejdelsen. Bortset fra dette specielle forhold havde Georg dog ikke mere grund til at beklage sig end jeg; tværtimod havde betænkningen, som jeg foran har omtalt, slagside til fordel for den kommunale revision og dermed også for dens formand.

Det var derfor med noget blandede følelser, at jeg, der for et øjeblik siden havde takket udvalget, nu hørte på Georgs tale. En stor del af dennes indhold var jeg enig i, og jeg måtte beundre Georgs mod. Men hans tale angik kun en side af sagen; jeg havde haft god grund til at takke udvalget, og jeg fortrød det ikke. Jeg blev så nødt til at bede om ordet endnu engang for at forklare min stilling. Det var ikke så nemt, men jeg tror, at jeg kom nogenlunde fra det. For øvrigt fremkom der naturligvis adskillige gensvar til Georg, og efterhånden faldt man til ro. Aftenen sluttede for mit vedkommende med en lang samtale med en fremtrædende borgerrepræsentant om, hvor ejendomsadministrationen rettelig burde placeres ved den omlægning af magistratsafdelingerne, som det nu trak op til. Det var på den anden side midnat efter en bevæget dag, og det var ikke let for mig at holde tanken koncentreret om dette nye emne.

Men til sidst brød vi da op, og jeg kørte hjem til mit sommerhus ved Furesøen, længselsfuld efter den sommerferie, som skulle begynde næste dags eftermiddag.

Slaget var endt. Affæren i udsalgsstederne var afsluttet, spændingen udløst, en periode på et og et kvart år, fyldt med fortrædelighed

og et overmål af arbejde, var forbi. Jeg havde stået denne tid igenem, fordi jeg havde en god samvittighed og en god kone. Efter sommerferien skulle et nyt liv begynde.

Forfatningsforandring og min afsked

»Ansvaret« var fordelt, og til afhjælpning af »manglerne« havde borgerrepræsentationens undersøgelsesudvalg fremskaffet den fyldige betænkning fra det sagkyndige revisionsudvalg. Men fremsættelsen af forslag til gennemførelsen af de fornødne ændringer i den hidtidige ordning var henvist til magistraten, dvs. magistratens 2. afdeling, altså borgmester Hedebøl med bistand fra mig og mit direktorat. Jeg brugte de sidste dage af ferien til i ro og fred at gennemtænke, hvad der skulle foretages, og at udarbejde de første udkast til de fornødne indstillinger, så jeg straks efter ferien kunne møde op med dem.

Men samtidig eller forinden var der et andet spørgsmål, der måtte klares, og det var, om jeg var den rette mand til embedsmæssigt at forestå dette reorganisationsarbejde. Ved afslutningen af affæren i udsalgsstederne var man enedes om ikke at rejse krav om særligt ansvar over for enkeltpersoner inden for den administrative revision, og altså heller ikke over for mig. Men heraf fulgte jo ikke, at tilliden til mig var usvækket. »Politiken« havde i juni måned klart tilkendegivet, at den ikke mente, at jeg var den rette mand til at grundlægge det nye system, og den konservative presse var også meget kritisk indstillet over for mig. Det samme gjaldt vistnok begge oppositionspartierne i kommunalbestyrelsen, både de konservative og de radikale. Selv mente jeg i al beskedenhed eller ubeskedenhed, hvad man nu vil kalde det, at jeg kunne påtage mig opgaven og gennem mit hidtidige arbejde havde fået særlige forudsætninger for at løse den. Men det afgørende var, hvad den socialdemokratiske gruppe i kommunalbestyrelsen mente. Havde den fremdeles tillid til mig? Og selv om den havde det, var det ikke for hård en belastning for den at skulle holde på en embedsmand, der havde fået den offentlige mening så stærkt imod sig som jeg? Jeg syntes, at jeg måtte tilbyde at søge min afsked med pension.

Det løb gennem min hjerne, at jeg måske skulle gå op og tale med

formanden for den socialdemokratiske gruppe i borgerrepræsentationen H. P. Sørensen. Men jeg forkastede det igen; det er magistraten, der er embedsmændenes foresatte, og ikke borgerrepræsentationen, og min ansættelse var embedsmæssig, ikke politisk. I stedet for besluttede jeg at tage sagen for ved første referat efter sommerferien, i hvilket både borgmester og rådmand var til stede. Der ville jeg tilbyde at søge min afsked, hvis det ønskedes; og hvis min afsked ikke ønskedes, ville jeg udbede mig de to herrers tilslutning og støtte til gennemførelsen af de forslag, hvortil jeg havde udarbejdet udkast.

Dette iværksatte jeg, og det svar jeg fik fra de herrer var klart og blankt. På ingen måde måtte jeg gå, og jeg kunne regne med deres fulde tillid og støtte. Og jeg forstod på dem, at de mente, at de heri havde deres parti med dem. Jeg gik fra det referat med den sikre følelse, at nu var det ikke mere spørgsmål om min person, nu drejede alt sig om sagernes gennemførelse.

Det, der skulle gennemføres, var følgende. Den administrative revision skulle udskilles fra direktoratet for stadens hovedbogholderi og revision og etableres som et selvstændigt direktorat og en direktør udnævnes, som kunne fremkomme med forslag om dette nye direktorats normering med personale. Den tilbageblivende del af det gamle direktorat skulle have ny benævnelse: finansdirektoratet eller – som resultatet blev – regnskabsdirektoratet; og det hidtidige hovedbogholderikontor skulle deles i to kontorer, hvoraf det ene kontor under benævnelsen budgetkontoret skulle være administrerende og bistå ved finansledelsen, medens det andet kontor skulle bibeholde benævnelsen hovedbogholderikontoret og fremtidig kun beskæftige sig med det regnskabsmæssige. Endvidere skulle revisionsudvalgets forslag omsendes til kommunens forskellige afdelinger og institutioner til udtalelse, og når svarene indløb, skulle disse gennemgås, hvilket passende kunne ske ved en kommission, bestående af formanden for borgerrepræsentationens revision, direktøren for det nyoprettede revisionsdirektorat og direktøren for regnskabsvæsenet, dvs. mig. Endelig mente jeg, at tiden nu var inde til at genoprette stillingen som direktør for lønnings- og pensionsvæsenet, så jeg blev helt fri for at have med dette direktorats sager at gøre.

Alt dette kom til at foregå som planlagt, med undtagelse af det sidste punkt. Med hensyn til det meddelte borgmester Hedebo mig, at

sagens formelle berigtigelse måtte vente til et belejligt øjeblik under budgetbehandlingen for det kommende år; på eget ansvar fritog borgmesteren mig imidlertid for enhver beskæftigelse med dette direktorats sager, som fremtidig udelukkende skulle ledes af Dalgaard. Men dette var den eneste undtagelse, ellers gik alt, som det skulle og forbavsende hurtigt. Kun revisionsudvalgets forslags nærmere tilpasning måtte nødvendigvis tage nogen tid, og det kom vi først i gang med, efter at den hidtidige formand for den kommunale revision Georg var bleven udnævnt til direktør for det nye revisionsdirektorat, og der i hans sted var blevet udnævnt en ny formand for den kommunale revision.

Alt det var yderst interessant for os, der havde med det at gøre. Men nogen almindelig opmærksomhed påkaldte det ikke. Den offentlige interesse havde vendt sig imod noget andet, nemlig forfatningssagen, der på en måde også var en udløber af bedragerisagen.

De radikale havde gennem en række år gjort gældende, at Københavns kommunes forfatning var udemokratisk og derfor burde ændres. Overpræsidenten, den kongelige embedsmand, burde ikke være medlem af kommunalbestyrelsen, og tokammersystemet burde afskaffes, således at magistratens opgave alene blev at administrere, medens den besluttende myndighed udelukkende kom til at ligge hos borgerrepræsentationen. De andre partier havde tidligere taget ret køligt herpå. Men den kort efter borgmesterskiftet i 1924 opståede og siden da kronisk standende strid mellem tre borgmestre havde gjort skår i magistratens prestige, og ganske særlig var prestigen bleven svækket ved, at borgmesterstridighederne hindrede magistraten i at gøre en positiv indsats i den ved bedragerierne i udsalgsstederne fremkaldte situation, hvis ordening helt blev overladt til borgerrepræsentationen. Denne forsamlings selvfølelse var til gengæld bleven bragt til at svulme i en sådan grad, at det måtte have en udløsning. Ved vedtagelsen af budgettet for 1937/38 i februar 1937 opfordrede borgerrepræsentationen – de konservative dog med noget forbehold – derfor magistraten til at tage spørgsmålet om en ændring af forfatningen op. Med henvisning hertil foreslog borgmester Hedebol nu i efteråret 1937, at der blev nedsat et fællesudvalg (af magistratsmedlemmer og borgerrepræsentanter) til at behandle spørgsmålet, og dette forslag blev ved-

taget den 14. oktober. Borgmester Hedebol blev selv formand for fællesudvalget.

Dette afgav allerede i december 1937 sin første betænkning, indeholdende et forslag til forandringer i og tillæg til Københavns kommunes forfatningslov af 4/3 1857, og forslaget blev uden væsentlige ændringer gennemført af indenrigsminister Dahlgaard som lov af 18/3 1938 med gyldighed fra 1. april samme år. Ved de nye bestemmelser blev de gamle radikale krav taget til følge, således at overpræsidenten ophørte at være medlem af magistraten, og magistratens opgave begrænsedes til at være administrerende. Men samtidig indførtes en række bestemmelser, der tilsigtede at styrke finansborgmesterens stilling. Dette skete dels gennem selve loven og dels gennem en ny vedtægt, som blev vedtaget i borgerrepræsentationens møde den 10/3 1938 i tilslutning til en anden betænkning afgivet af fællesudvalget den 1. marts. De nye bestemmelser overførte den førsteplads i magistraten, som overpræsidenten hidtil havde haft, til finansborgmesteren, der nu fik benævnelsen overborgmesteren. Finansborgmesteren fik herved de jure den ledende stilling med hensyn til budget og vedtægt, som han hidtil kun havde haft de facto, fordi de skiftende overpræsidenter overlod ham den (jfr. det herom i 1987-årbogen s. 87 ff. anførte). Til lige fik han en ret vidtgående bestemmelsesret med hensyn til, hvilke sager der skal behandles i den samlede magistrat og underkastes dennes afgørelse. Ydermere blev det bestemt, at ingen bevillingssag måtte forelægges hverken for den samlede magistrat eller for borgerrepræsentationen uden at være ledsaget af overborgmesterens bemærkninger.

For at muliggøre det for overborgmesteren at samle al sin kraft om kommunens finansledelse blev kun en del af det, der tidligere havde henhørt under magistratens 2. afdeling, overført til overborgmesterens nye afdeling. Hele det omfangsrige hospitalsvæsen blev ladet tilbage i 2. afdeling, og fra de øvrige afdelinger blev forskellige områder overført til denne, så der stadig var grund til at opretholde den som en særlig afdeling med egen borgmester. Det var kun finansvæsenet, men også hele finansvæsenet, der blev henlagt til overborgmesteren, herunder også direktoratet for stadens administrative revision, ved hvis oprettelse kort forinden spørgsmålet om, hvem det skulle sortere under, var henstillet til senere afgørelse. Nu blev afgørelsen truffet

simpelt hen ved, at dette direktorat blev opført sammen med de øvrige direktorater, der skulle henhøre under overborgmesteren; det blev ikke genstand for nogen speciel omtale, endsiges uenighed. For den, der havde oplevet alt det postyr, der fulgte efter Schaarups forslag af 1926 (jfr. 1987-årbogen s. 94 ff.) og senere deltaget i drøftelserne i revisionsudvalget, var dette forbavsende. Sagen var vel den, at borgerrepræsentationen nu havde fået al den magtforøgelse, den begærede, og ikke ønskede nogen ansvarsforøgelse, og at borgmester Kaper var bleven klar over, at nu kunne det ikke nytte at opretholde modstand imod, at der var en ledende finansborgmester. I biografien over borgmester Kaper læser man følgende: »I den samlede magistrat akkviescerede Kaper de sidste år ved den nye forfatning med overborgmesteren som formand med visse særrettigheder på det finansielle område . . . og fæstede lid til den stadig gældende bestemmelse, at hver borgmester selvstændigt og på eget ansvar bestyrer alle til den enkelte afdeling henlagte sager.« Borgmesteren må altså vedblivende, ligesom i 1926, have overset, at den pågældende paragraf begynder med det begrænsende »for øvrigt«. De nye bestemmelser giver utvivlsomt overborgmesteren ikke blot visse særrettigheder, men hele den finansielle ledelse af kommunen. Den kamp, der havde været ført siden borgmester Jensens afgang, havde således fundet sin endelige afgørelse, og det måtte borgmester Kaper akkviescere ved.

Den nye forfatningslov påbød nye borgmestervalg inden udgangen af marts 1938. Det var ikke blot den nye overborgmester, der skulle vælges; samtlige borgmestre og rådmænd skulle, skønt de var valgt for tiden indtil 1/4 1941, afgå og nye valg finde sted. Af de tre stridende borgmestre var de to uden for diskussion, idet de konservative på forhånd havde tilkendegivet, at de ville genvælge borgmester Kaper, og alle vidste, at socialdemokraterne ikke ville genvælge borgmester P. J. Pedersen. Men om borgmester Hedebol kunne der være tvivl. Hans stilling blev delt mellem to, overborgmesteren som finansborgmester og borgmesteren for magistratens 2. afdeling som hospitalsborgmester. Ville han attrå overborgmesterstillingen og ville socialdemokraterne vælge ham dertil? Og i modsat fald: ville han ønske at blive hospitalsborgmester, og ville han blive valgt?

Hedebol selv ønskede at vedblive at være finansborgmester og altså

nu at blive valgt til overborgmester, og han opretholdt – i alt fald udadtil – troen på, at han ville blive valgt. Fra anden side derimod forlød det, at socialdemokraternes flertal ville vælge den hidtidige borgmester for magistratens 3. afdeling Viggo Christensen, og at Hedebol godt kunne blive valgt til hospitalsborgmester, hvis han ønskede det, men at han ikke ønskede det. Valget i gruppen skulle foregå mandag den 28. februar. Lørdagen før, kort før lukketid – dengang var der ingen weekend – kom borgmester Kaper ind til mig med overtøj på og stærkt optaget af et eller andet. »Det går ikke,« sagde han, »jeg kommer lige fra Stauning, og han vil ikke; det kan være, De kan hjælpe; gå med mig op på mit kontor.« Så gik jeg med ham, og for sidste gang sad jeg i en fortrolig samtale med borgmester Kaper. Han ville have, at borgmester Hedebol skulle tage imod stillingen som hospitalsborgmester. Det var for at få statsministeren til at prøve på at overvinde Hedebols modstand herimod, at Kaper havde søgt ham; men Stauning ville ikke eller mente ikke at kunne. Nu ville Kaper så have, at jeg skulle prøve. Men det måtte jeg sige nej til. Det var for det første en misforståelse at tro, at det gode forhold, der var mellem borgmester Hedebol og mig, var så vidtrækkende, at jeg kunne blande mig i en sådan kapitalsag som spørgsmålet, om han skulle acceptere en stilling som hospitalsborgmester. Men hertil kom, at min personlige mening var den, at hvis den socialdemokratiske gruppe ikke ville lade borgmester Hedebol beholde den stilling som finansborgmester, som han under så megen strid havde forsvaret igennem mange år, og hvis rette placering nu var blevet udbygget gennem et udvalgsarbejde, hvor han selv var formand, så måtte det være noget af en æressag for ham at sige nej til det, man bød ham som erstatning. Det var jo – sans comparaison – det samme, jeg havde været ude for, når man havde talt om, at jeg skulle afgive stillingen som regnskabsdirektør og gå tilbage til stillingen som løndirektør, hvad jeg umulig kunne gå ind på. Denne sidste bemærkning modtog borgmester Kaper med et underligt forborgent smil og at »åh, sig nu ikke det for sikkert.« Men i øvrigt forstod han godt, at jeg hverken kunne eller ville gøre noget over for borgmester Hedebol; det var vist nærmest for at få luft for sin optagethed af sagen, at han havde kaldt mig op til sig.

Så gik tingene deres gang, og mandag aften hørte man i radioen, at socialdemokraterne havde valgt Viggo Christensen, ikke Hedebol, til

overborgmester, at P. J. Pedersen ikke var bleven genvalgt, og at der skulle en ny borgmester for magistratens 2. afdeling.

Det var med ejendommelige følelser, at jeg hørte herom. Jeg havde altid ønsket, at affæren i udsalgsstederne skulle ende med, at »alle blev reddede« undtagen bedragerne selv. At dette dog ikke kunne gælde Henning Koch, blev jeg klar over, da jeg erfarede om hans gældsforhold og fik et samlet overblik over den serie af urigtige svar, han havde givet på revisionsantegnelser. Men alle vi andre havde jeg håbet kunne reddes, og min adfærd havde så vidt muligt været indstillet på ikke at vanskeliggøre, at dette resultat kunne nås. Nu gled borgmester P. J. Pedersen ud; det havde jeg ikke ønsket, men han havde jo ikke været min borgmester, og han havde hørt til på den anden side. Ganske anderledes berørte det mig, at borgmester Hedebol skulle gå. Det gjorde mig oprigtig ondt for ham, og jeg ville ved hans bortgang komme til at miste en foresat, som igennem mange år havde vist mig venskab og været mig en trofast støtte, og som jeg var kommet til at holde meget af.

Men at forfatningsændringen også skulle få direkte betydning for mig og min stilling, var ikke faldet mig ind. Den nye overborgmester havde jeg kendt gennem mere end 20 år, og jeg satte pris på ham, både som dygtighed og som person. Jeg var tilfreds med, at man, når man ville have en ny mand til finanserne, valgte ham, og jeg tænkte mig, at han også ville være tilfreds med at skulle have mig til direktør under sig. Skulle der i øvrigt have været tvivl i mig i denne henseende, ville den være bleven kvalt i fødselen ved et overordentlig venligt besøg, jeg fik af borgmester Viggo Christensen i anledning af min 60 års fødselsdag den 10/12 1937. Vel var der ingen af os, der nævnede det, der forestod; men situationen var ikke til at tage fejl af; det var en første samtale mellem den kommende finans-overborgmester og hans betroede embedsmand.

Men så viste det sig alligevel ved fremkomsten af fællesudvalgets 2. betænkning, der blev underskrevet tirsdag den 1. marts, – dagen efter socialdemokratiets valg af overborgmester – at denne betænkning indeholdt et forslag, hvis gennemførelse jeg syntes måtte medføre min afgang, nemlig oprettelsen af en stilling som økonomidirektør.

Det var ikke straks, at jeg var klar over, at min afgang var den nød-

vendige konsekvens. Forslaget gik ud på, at der skulle oprettes et økonomidirektorat, der tillige skulle virke som overborgmesterens sekretariat, under ledelse af en tjenestemand, der benævnedes økonomidirektør. I betænkningens tekst udtaltes det, at økonomidirektøren skulle kunne danne mellemlid mellem overborgmesteren og de til hans embedsområde henlagte institutioner; nærmere kommentar blev der ikke givet. I og for sig behøvede dette ikke at betyde andet, end at man ville give overborgmesteren, der ingen rådmænd skulle have, en embedsmæssig ansat vice-overborgmester, som kunne lette ham i hans store arbejde. Direktørerne under overborgmesteren kunne være mere eller mindre kede af dette; men det var fælles for os alle. Hvis dette var det eneste motiv til oprettelsen af den nye stilling, var der ingen særlig grund for mig til i den anledning at søge afsked. Men sådan forholdt det sig ikke.

Jeg har foran omtalt Lillies forslag i 1932 om en kommitteret og det konservative partis gentagne gange fremsatte forslag om en ekspert samt borgmester Kapers avisartikel i juni 1937 om plads i kommunens styrelse for »en i den almenøkonomiske teknik uddannet og prøvet person«. Ved forelæggelsen af budgetforslaget for 1938/39 i november 1937 blev der igen rejst spørgsmål om antagelsen af en ekspert. Den radikale ordfører landsretssagfører Lannung udtalte, at man – selv om det måske ikke var behageligt at sige det – ikke kunne frigøre sig for det synspunkt, at kommunen for øjeblikket ikke virkelig magtede situationen, når det drejede sig om lån, og det forekom ham, at man foruden den bedst mulige ledelse burde sikre sig en finansiell ekspert til rådighed for kommunen. Borgmester Hedebo svarede hertil: »Hvad i alle guders navn skulle jeg bruge en finansekspert til? Enten vil en finansekspert jo blot blive en embedsmand mere – og der mener jeg, jeg har det fornødne –, eller også skulle han være en forretningsmand, der sådan neben dabej skulle hjælpe kommunen, når der var behov for det, og den slags folk har jeg også adgang til at tale med i fuld udstrækning. Det eneste, der kunne være en nydannelse, er en politisk eller halvpolitisk kommitteret, et slags fremmed gesandtskab i magistratens 2. afdeling. Det ville være et nyt forsøg på at tage tingene ud af hænderne på borgmesteren for magistratens 2. afdeling. Fra mindretallets synspunkt kan denne bestræbelse forstås, men jeg er tilbøjelig til at tro, at flertallet har oplevet nok af dette.« Mindretallet

lod sig imidlertid ikke afvise af disse betragtninger, og i budgetbetænkningen, der fremkom i februar 1938, foreslog det konservative og det radikale mindretal i forening, at magistraten skulle opfordres til i forbindelse med den kommende nyordning at søge en finansekspert, eventuelt en kommitteret, tilknyttet overborgmesterembedet. Endnu i borgerrepræsentationens møde den 15/2 1938 modsatte socialdemokratiets ordfører H. P. Sørensen sig dette; det ville efter hans mening være »ganske urigtigt på forhånd at binde den nye magistrat, der skulle vælges til 1. april, til en bestemt ordning på dette punkt«. Men oppositionspartierne ville have deres vilje igennem i forbindelse med forfatningssagens gennemførelse, og i sidste øjeblik gav socialdemokraterne efter, dog således at finanseksperten skulle ansættes som tjenestemand, ikke som kommitteret.

Megen tid til at gennemdrøfte sagen har der åbenbart ikke været, og det var ikke på forhånd klart, hvorledes den nye ordning skulle virke i praksis. At hensynet til at lette overborgmesteren i hans store arbejdsbyrde har spillet med ind, er højst rimeligt; for enkelte har det måske endogså været hovedmotivet. Men efter alt, hvad der var gået forud, kunne der ikke være nogen tvivl om, at for de fleste var det afgørende ønsket om at få en mand ind i ledelsen af finansvæsenet, der kunne gøre bedre fyldest, end man mente, jeg havde gjort. Efter en sådan desavouering syntes jeg ikke, at jeg kunne blive siddende i min stilling. Det ville ikke længere være nogen direktørstilling; i realiteten ville jeg blive underdirektør, og det på den ubehagelige måde, at alt godt nyt – og måske gammelt med – ville blive lagt den nye økonomidirektør til ære, og alt hvad der ikke var godt, ville blive lagt regnskabsdirektøren til last. Nej, jeg måtte gå, og den nye økonomidirektør måtte overtage ledelsen af regnskabsdirektoratet. Det krævede sund orden, det havde jeg også et æreskrav på; og endeligt var det nødvendigt af personelle hensyn; min myndighed over for mine medarbejdere i regnskabsdirektoratet havde under hele den krise, som bedragerierne i udsalgsstederne havde fremkaldt, været anfægtet, og den ville ikke kunne tåle dette nye slag.

Der var dem, der tænkte sig, at sagen kunne ordnes ved, at jeg gik tilbage til stillingen som løndirektør. Det gik efterhånden op for mig, at når det trods mine gentagne forsøg og borgmester Hedebols utvivlsomt gode vilje hidtil ikke var lykkedes at få denne stilling genoprettet

og besat med Dalgaard, så var det – i de sidste år – fordi man ville reservere denne retræte for mig. Det var åbenbart også det, borgmester Kapers forborgne smil i vor sidste samtale betød. Men det var en misforståelse at tro, at det kunne lade sig gøre. Alle de tråde, som det var nødvendigt for indehaveren af denne stilling at have i hænde, var for længst gledet ud af min hånd og overtaget af Dalgaard, og nye tråde var knyttet af ham; det ville ikke være muligt for mig nu at overtage det. Det ville desuden være et flagrant brud på de personlige forudsætninger, hvorunder samarbejdet mellem Dalgaard og mig var foregået i de forløbne år. Hertil kom, at jeg hverken var villig eller i stand til at tage den personlige krænkelse at blive fjernet fra mit nuværende embede og dog fortsætte i en meget krævende og ansvarsfuld stilling. Nej, tilbagevendende til løndirektoratet måtte være udelukket.

Således formede mine tanker sig. Jeg talte med min kone derom; hun forstod mig og var enig med mig. Jeg fik besøg af min kloge og mig venligt sindede kollega, direktør for vandforsyningen Poul Sørensen, med hvem jeg havde rådført mig angående de interne vanskeligheder i regnskabsdirektoratet, som jeg lige har nævnt; han kom udtrykkelig for at sige mig, at han ikke syntes, jeg kunne forblive under den foreslåede nyordning. Jeg selv var efter to dages overvejelser på det rene med, at nu burde jeg gå.

Men jeg var kun 60 år og manglede således 5 år i at kunne kræve afsked med pension på grund af alder. Jeg var heller ikke svagelig, og jeg var ikke stillet som Gunnar Clausen i sin tid, jeg var ikke i stand til at sige min stilling op og gå uden pension. Jeg måtte altså ansøge, og jeg måtte prøve at bane vej for ansøgningen.

Den første, jeg gik til, var overpræsidenten. Han mødte mig med samme venlighed og forståelse som forrige gang, jeg søgte ham, og han lovede at støtte mig ved min afskedsansøgnings behandling i den samlede magistrat. Men han understregede, at jeg som 60-årig kun ved imødekommenhed fra kommunalbestyrelsens side kunne få afsked med pension. Han rådede mig til at tale både med borgmester Hedebol og borgmester Viggo Christensen, inden jeg officielt indsendte ansøgningen, hvilket selvfølgelig også havde været min agt.

Borgmester Hedebol blev ikke overrasket over min beslutning; han havde ventet den. Men han havde tænkt, at jeg ville søge stillingen

som økonomidirektør og først indgive min afskedsbegæring, når denne stilling blev besat med en anden. Det syntes jeg imidlertid var en overflødig udsættelse; når stillingen udtrykkelig oprettedes for at tilføre kommunen en speciel sagkundskab, som man hidtil havde savnet, fandt jeg det meningsløst af mig at søge den. Når jeg søgte afsked nu, opnåede jeg desuden, at der ikke i min adfærd kom til at ligge nogen demonstration imod den nye mand personlig, hvad jeg meget gerne ville undgå. Borgmesteren gav mig efter nogen drøftelse ret heri og lovede mig sin bedste støtte til mit forehavende. Og da jeg så ville gå, skete der noget, som rørte mig dybt. Borgmesteren rejste sig fra sin stol, gik hen til mig og tog min hånd og sagde ganske stilfærdigt: »Det er for min skyld, at dette overgår Dem; det gør mig ondt.« Det var smukt sagt. Det var ikke hele sandheden, eller rettere, det var mere end sandheden. Men sandhed var deri, og jeg var taknemmelig for at høre borgmesteren sige det.

Derefter skulle jeg til borgmester Viggo Christensen. Han var den afgørende mand; det var ham, der som overborgmester ville få besværet med at undvære mig – hvis man anså det for et besvær –, og det var hans stilling til min ansøgning, der ville blive den afgørende for kommunalbestyrelsen. Jeg gik altså til ham – det var om lørdagen den 6. marts, ugedagen efter at borgmester Kaper havde bedt mig hjælpe ham med at få borgmester Hedebo til at blive som hospitalsborgmester; det var stor forandring, den uge havde bragt! – og fortalte ham om mit forsæt. »Ja, De er bleven skidt behandlet«, var det første, han svarede mig, og det var jeg naturligvis glad ved at høre netop ham sige. Men til at begynde med ville han i øvrigt gøre gældende, at jeg så for mørkt på det. Kernen i det vedtagne var, at overborgmesteren skulle have en overordnet embedsmand til at aflaste sig, og det måtte jeg finde mig i som de andre. At mindretallene tillige havde en anden mening med det, skulle jeg ikke bryde mig om. Men »Socialdemokraten«, flertalspartiets eget organ, havde udtrykkelig skrevet, at den nye stilling oprettedes for at tilføre kommunen den specielle sagkundskab, der fra forskellig side havde været fremsat ønske om; det pågældende nummer af bladet havde jeg med og viste borgmester Viggo Christensen. At min fremstilling gjorde indtryk på ham, kunne jeg nok mærke, men noget afgørende tilsagn fra ham fik jeg ikke. Det endte med, at vi begge skulle tænke over sagen og se, hvorledes forhandlingen om fæl-

lesudvalgets forslag i borgerrepræsentationens næste møde ville forløbe.

Mødet skulle være den 10. marts. Det kunne jo forløbe således, at det blev præciseret, at der i alt fald ikke i borgerrepræsentationens hensigt lå noget krænkende for mig. Hvis der var vilje til at udtale noget sådant, kunne min henvendelse til borgmester Viggo Christensen give en ansporing hertil. Jeg ved ikke, om jeg ønskede det, eller om jeg, så vidt det nu var kommet, snarere frygtede noget af et kompromis. Men jeg havde i hvert fald ikke behovet at frygte noget sådant. Mødets forløb var ikke til at tage fejl af. Socialdemokraternes ordfører gentog »Socialdemokraten«s ord om, at der ved oprettelsen af økonomidirektoratet skulle tilføres kommunen den finanskyndighed, som man fra visse sider havde fremhævet, at kommunen manglede; og de konservative og de radikale stredes om, hvem der havde æren af at være de første til at fremkomme med dette ny lykkeligt gennemførte forslag om en finanssekspert.

For mig var da enhver tvivl bortvejret. Dagen efter indgav jeg min afskedsansøgning. Det viste sig, at borgmester Viggo Christensen fremdeles var noget usikker med hensyn til, hvorledes han ville stille sig; ved et nyt besøg fik jeg en ret reserveret modtagelse. Men et lille brev fra mig, hvori jeg på ny – så indtrængende som jeg kunne – bad ham give ansøgningen sin støtte, blev vel modtaget og førte til det ønskede resultat. Den samlede magistrat vedtog for sit vedkommende afskeden den 14. marts. Borgerrepræsentationen sendte til min overraskelse sagen i udvalg; men jeg ville meget gerne have den afgjort, inden borgmester Hedebol fratrådte, og ved hans indgriben lykkedes dette også; vedtagelsen fandt sted i borgerrepræsentationens møde den 31/3 1938. Det var den sidste sag under den gamle forfatning.

Pressen gav meddelelsen om min afskedsansøgning store typer, men gengav den i øvrigt uden nærmere kommentarer, og ingen pressemand interviewede mig i den anledning; man fandt åbenbart min afgang ganske selvfølgelig. Borgmester Hedebol tog det anderledes. Kort efter hans afgang fra borgmesterstillingen den 1/4 1938 havde han og hans frue indbudt en meget stor kreds, hovedsagelig bestående af folk i fremtrædende stillinger med deres damer, til en middag på Langeliniepavillonen, hvor borgmesteren ville tage afsked med dem, han gennem sin borgmestertid havde stået i forbindelse og godt sam-

arbejde med. I denne store forsamling tog borgmester Hedebol min kone til bords, og jeg fik som min dame overpræsidentinde Jensen og blev med hende placeret mellem to ministre med deres damer og med Niels Bohr lige overfor. Allerede i disse rangstridige anbringelser lå der en tydelig tilkendegivelse fra borgmesterens side. Men han lod det ikke blive herved; i den store tale, han holdt, var der et helt afsnit, der angik mig, og hvori han takkede mig i stærke ord, alt for stærke ord, så jeg blev helt skamfuld over dem. Men det var ord, der udsprang af hans sindelag over for mig, og de måtte derfor alligevel glæde mig meget. Jeg burde vist have svaret med en tale, men jeg var ganske uforberedt, og der var taler nok, så jeg tror ikke, det savnedes.

Min afsked var bevilget, men datoen var ikke endelig fastsat; min fra-træden skulle ske på det tidspunkt, forholdene måtte tillade, dog senest den 1/10 1938. Det var meningen, at der skulle være tid til at få stillingen som økonomidirektør opslået og besat, og at jeg endnu skulle fungere ved udarbejdelsen af budgetforslaget for 1939/40; det havde jeg lovet den tiltrædende overborgmester. Fristen blev imidlertid forlænget til den 1/1 1939. Dette stod i forbindelse med, at det voldte vanskelighed at få embedet som økonomidirektør besat.

Det overraskede ikke mig, at der kom vanskeligheder. For den nye stilling var der bleven fastsat en efter embedsmandsforhold høj løn, og i alt fald fra konservativ side havde man vel nok tænkt sig, at stillingen skulle besættes med en mand fra det private erhverv. Der kunne ikke være tvivl om, at der ville komme en mængde ansøgninger. Men jeg for min del anså det rigtignok for meget lidt sandsynligt, at der ville melde sig folk fra det private erhverv med dettes allerbedste kvalifikationer. De, der er helt på den rigtige side i det private erhverv, har ved at blive i dette udsigt til langt bedre vilkår både i retning af penge og – hvad der er af ikke mindre betydning – i retning af selvstændighed, end selv en stilling som økonomidirektør i Københavns kommune kan give. For øvrigt ville en mand fra det private erhverv rimeligvis mangle en væsentlig del af kvalifikationerne til stillingen, og hos ansøgende tjenestemænd ville man næppe finde den bankprægede finanskyndighed, som man i øjeblikket var ude efter.

Da ansøgningsfristen var udløben, viste det sig, at overborgmesteren ikke blandt ansøgerne fandt nogen, som han anså for den rette

mand til stillingen. Det forbavtede mig altså ikke, og det vil også forstås, at jeg ikke ligefrem græd af medfølelse med kommunen. Hvis nogen havde spurgt mig, om ikke den tanke dæmrede i mig, at man måske alligevel kunne blive nødt til at lade planen om en finansekspert som økonomidirektør falde, og at det kunne ende med, at jeg blev siddende som regnskabsdirektør – så havde jeg vel nok svaret nej. Men måske der alligevel havde været en lille brøkdelt af et håb i mig, og det var mig ikke ubehageligt at modtage og give imødekommende svar på en anmodning om at fortsætte i mit embede til udgangen af december 1938. Jeg var også glad ved det af den grund, at jeg så kunne nå at blive færdig med udvalgsarbejdet vedrørende den nye regnskabs- og revisionsvedtægt. Udskydelsen af besættelsen af embedet som økonomidirektør gjorde det lettere for mig at bevare mentaliteten som aktiv direktør; intet var mig fjernere i mit daglige arbejde på rådhuset end tanken om, at jeg om et par måneder skulle bort fra det hele.

Overborgmesteren fik nu kommunalbestyrelsens tilslutning til at få ledelsen af regnskabsdirektoratet lagt direkte ind under økonomidirektøren, samt at få embedet som regnskabsdirektør nedlagt og embedet som løndirektør genoprettet fra 1/1 1939, kort sagt få orden på det, som i den store hast i marts måned var forblevet uklart og uordnet. Derefter blev stillingen som økonomidirektør på ny opslået, og nu lykkedes det overborgmesteren at finde en anset statstjenestemand, der foruden sine øvrige kvalifikationer virkelig sad inde med en stor bankkyndighed, og som var villig til at søge stillingen. Det var cand. polit. Holger Koed, der havde været sekretær i Landmandsbank-kommissionen og inspektør i Banktilsynet, og nu var formand for Priskontrolrådet. Den 15. september blev han valgt til økonomidirektør og den 1. november tiltrådte han stillingen. »De kan tro, jeg har måttet slide mange trapper, inden jeg nåede målet,« sagde overborgmesteren til mig, da jeg lykønskede ham til det gode resultat.

De sidste måneder var travlt optaget af at slutte arbejdet af, men midt i det hele havde jeg en sidste ærgrelse. Der var igen sivet noget ud til aviserne om en sag, der havde været til behandling i den samlede magistrat, denne gang en sag fra regnskabsdirektoratet. Magistratens medlemmer bedyrede alle – også rådmændene – at de var uskyldige; så mente man, at det måtte være en tjenestemand, der havde forbrudt

sig mod tavshedspligten. Sagen blev anmeldt til politiet; overborgmesteren sagde til mig, at denne gang gjaldt det knappen, borgmester Kaper var meget vred. Der kom så en politiadvokat, ledsaget af en stenograferende betjent, og afhørte os. Jeg gjorde rede for de sikkerhedsforanstaltninger, jeg havde truffet. Det gik meget højtideligt til, men der blev ikke fundet noget mistænkeligt, hverken hos mig eller hos mine medarbejdere. Et par dage efter kom politiet igen; der var endnu nogle supplerende oplysninger, de skulle have. Men nu var tonen en helt anden; de lod skinne igennem, at nu var sagen ved at blive opklaret; det var alligevel en rådmænd. Så hørte vi ikke til mere. Men hvorfor skulle sagen være uden betydning, når det var en rådmænd, men gælde knappen, hvis det var en tjenestemand? Og hvorfor skulle borgmester Kaper bestandig mistænke tjenestemændene, når det dog altid var politikere? (Jfr. 1986-årbogen s. 138f.).

Men der skete os altså intet ondt, og arbejdet blev ved at gå sin gang. Til slut oprandt den 31/12 1938, min sidste tjenestedag i kommunen. Både overborgmesteren og en kreds af kolleger og medarbejdere beredte mig hver for sig en festlig afslutning.

Overborgmesteren havde samlet alle tjenestemænd i mine egne to direktorater: regnskabsdirektoratet og lønningsdirektoratet og tillige de øverste tjenestemænd i de øvrige direktorater under overborgmesterembedet. Sammenkomsten fandt sted kl. 1 i den sal, som tidligere var overpræsidentens og nu var overborgmesterens, og hvor jeg så mange gange i årenes løb havde været til fest. Ved et glas vin fortalte overborgmesteren forsamlingen om den tvivl, min afskedsansøgning havde bragt ham i; en nat og en halv dag – eller måske var det omvendt – havde han brugt til at overveje, om han ikke skulle stikke en kæp i det hjul. Men min sidste henvendelse til ham var blevet afgørende for ham; han forstod, hvor magtpåligende det var for mig at få min ansøgning imødekommet, og så ville han ikke modsætte sig det. Han takkede mig for min tjeneste, karakteriserede den under anvendelsen af nogle venlige adjektiver, og tog i smukke ord afsked med mig.

Mit svar havde jeg arbejdet med den foregående aften. Jeg havde tænkt at bygge det over et råd, som min far havde fået, da han som landsbypræst selv skulle overtage avlingen og i den anledning skulle have en forkarl. »Lyt efter, hvordan en ansøger taler om hestene i

hans hidtidige plads,« sagde de landbrugskyndige til far. »Siger han: mine heste, er han rimeligvis for egenrådige; siger han: husbonds heste, har han næppe den rette ansvarsfølelse; men siger han: vore heste, så kan man håbe, at han er den rette mand.« Jeg havde sagt vort om alt, hvad der vedrørte Københavns kommune. Både som lønningsmand og som regnskabsmand havde jeg haft føling med al dens mangfoldige virksomhed og kendt personer og forhold rundt omkring. Forlængst havde jeg vænnet mig til rent bogstavelig talt at sige vort om det alt-sammen, og min tjeneste havde jeg søgt at udføre svarende hertil. Dette ville jeg gerne fremdrage i min tale. Men når jeg så kom til det punkt, hvor jeg skulle forklare, hvorfor en forkarl med så gode intentioner nu forlod sin plads i utide, kunne jeg ikke få ordene til at falde, som de skulle. Det blev rent ud sagt til selvros, eller i alt fald til et selv-defensorat, som ikke var på sin plads her. Jeg prøvede flere gange at skrive det om og blev siddende lige til kl. 3½; men det gik mig som Mr. Dick med Carl den 1. hovede: det gale kom stadig igen. Så opgav jeg at bygge mit svar over denne lille historie. I stedet for talte jeg om den glæde, jeg havde haft af mit arbejde, om mine bestræbelser for at være nyttig, og om at jeg, som forholdene var kommet til at ligge, ikke længere troede at jeg kunne gøre nytte, og derfor mente, at det var bedst, at jeg trak mig tilbage. Til slut takkede jeg overborgmesteren og ønskede ham lykke til den betydningsfulde opgave, der var tilfaldet ham.

Den kollegiale afsked foregik umiddelbart efter nede i salen i kælderetagen, hvor ca. 40 af de overordnede tjenestemænd fra den gamle magistratens 2. afdeling eller med tilknytning til denne havde indbudt mig til at komme til stede kl. 2. Her fik jeg overrakt to sølvlysestager, og direktør Bjerregaard, som foretog overrækkelsen, ledsagede denne med en tale, der begyndte således: »Det er ikke normalt, når en kommunaldirektør tager afsked med sin virksomhed, at en større kreds af kolleger på særlig måde deltager i en sådan begivenhed. Det har heller ikke været hensigten ved denne lejlighed at optræde som korporation, men vi tilstedeværende har under direktør Jespersens mangeårige arbejde i kommunens tjeneste i større eller mindre omfang været i personlig berøring med ham, og vi har gerne villet benytte lejligheden til at give udtryk for vore venlige følelser – for mig personligt, og jeg tror for mange, måske alle de tilstedeværende – tillige et ønske om at ud-

trykke vor anerkendelse af den måde, hvorpå direktør Jespersen i en overmåde vanskelig situation i stilfærdig form, men på udtrykfuld måde, har hævdet en embedsmands værdighed.« Intet kunne glæde mig mere end netop denne begrundelse for gaven. Men der var mange andre, som talte, heriblandt Buhl, som var kommen til stede, skønt han nu ikke længere var skattedirektør i kommunen, men var bleven minister. Mange ord blev sagt, som glædede mig og som jeg husker, men som jeg ikke finder anledning til at gengive her, lige så lidt som mit svar.

Til slut trykkede jeg hver enkeltts hånd, gik tilbage til mit kontor, tog min mappe og samlede mine blomster, og gik for sidste gang ud ad rådhusets port – ud til Buhl, som kørte mig hjem i sin finansministerielle vogn. Jeg havde til tider følt en vis beklemmelse ved tanken om den sig nærmende 31. december. Jeg havde ikke førend til aller sidst hørt noget om, hvad der forberedtes, og jeg ville føle det lidt fattigt, hvis afslutningen på den lange tjeneste, som har været mit livs indsats, simpelt hen skulle være den, at jeg gik ud ad min dør og lukkede den efter mig. Nu blev det så festlig en afslutning, som jeg kunne ønske mig, og jeg var dybt rørt og taknemmelig både over for overborgmesteren og over for kolleger og medarbejdere. Der var noget af et brus af fest over min hjemkomst, og det forstærkedes ved de mange blomster og kurve og anden venlighed, som modtog mig hjemme. Det blev i feststemning, at jeg vandrede ind i det nye år 1939, hvor jeg nu skulle tage livet op som pensionist, som en forhenværende.

Det der fulgte efter

Det første, jeg nu fremfor alt trængte til, var at hvile mig. De sidste tre år havde været over al måde anstrengende. Foruden at passe mit sædvanlige arbejde havde jeg måttet sætte tid og kræfter ind på forklaring og forsvar over for de anklager og angreb, som regnede ned over mig og mit, samt på at medvirke til at forberede og gennemføre den krævede omlægning af kommunens regnskabs- og revisionsordning. Nu var spændingen udløst og arbejdet fuldført, og nu var jeg gennemtræt. Jeg trængte ikke alene til hvile, jeg trængte også til forfriskelse, og det gjorde min kone også. Vi bestemte os til at foretage en 3 måneders Italiensrejse.

Den gav os ikke helt det udbytte, vi havde ventet og som vi har fået af vore andre rejser. Noget skyldtes det vel nok, at jeg var så pågået. Men det var også ualmindelig koldt i Italien i de måneder, selv i Taormina og Sorrento, og i Assisi blev vi forkølede af at overvære langfredagsgudstjenesten i S. Francesco, så vi kom halvdårlige hjem. Kort efter blev jeg virkelig syg og måtte på hospitalet, hvor jeg blev behandlet for noget, der måske var malaria og måske noget andet. Det trak ud til hen på eftersommeren, inden jeg var rask.

Mens vi var i Rom, vågnede jeg en morgen ved, at en stemme spurgte mig: »Hvad vil du gøre for at få oprejsning?« Det var ingen virkelig stemme; det var i drømme, at jeg hørte den. Men stemmen blev ved at forfølge mig på rejsen, og også da jeg kom hjem, og mens jeg var syg.

Nogen smukkere afsked end den, overborgmesteren og mine kolleger og medarbejdere havde beredt mig, kunne jeg ikke ønske mig. Det var ikke der, at der var noget, der trykkede. Men om hvad der her var passeret, havde offentligheden intet fået at høre. Da jeg nytårsdag 1939 læste min morgenavis, fandt jeg intet derom, og da jeg senere på dagen købte de andre aviser, fandt jeg ikke heller der noget som helst. Omtrent på samme måde var det gået med afslutningen af borgerrepræsentationens behandling af ansvaret i bedragerisagen; med undtagelse af »Socialdemokraten« var der ingen avis – i alt fald ingen af dem, jeg så – der gengav den konklusion, hvormed H. P. Sørensen afsluttede sin tale i borgerrepræsentationen om ansvaret. Jeg kunne ikke tro, at hverken det ene eller det andet af dette var tilfældigt, og heller ikke, at grunden var den, at pressen mente, at det var uden interesse for offentligheden; jeg havde i alt fald altid været godt stof, når der kunne fremdrages noget, som fandtes at tale imod mig. Jeg kunne ikke opfatte det på anden måde, end at pressen ikke ønskede forstyrrelse i det billede af mig, som den selv havde dannet sig, og som den havde givet videre til offentligheden. Det var heroverfor at jeg spurgte mig selv, om jeg ikke på en eller anden måde kunne søge oprejsning.

Men meget snart lod jeg spørgsmålet falde. Jeg måtte erkende, at sagen nu ikke kunne have almindelig interesse. Kommunen havde i den nye økonomidirektør fået en meget dygtig mand til at udføre det arbejde, som hidtil havde været mit, og intet kunne være offentligheden ligegyldigere, end om jeg kunne have bestridt det nogle år

endnu. Heller ikke min personlige skæbne kunne påkalde interesse; noget martyrium kunne det jo ikke kaldes, når en 61-årig mand får afsked med fuld pension efter egen ansøgning. Så der var ikke mere noget at tale eller skrive om. Jeg kunne så meget lettere forsones mig hermed, som jeg snart mærkede, at hos de mennesker, jeg mødte – både den snævrere kreds og de fjernere stående – var der ikke sket nogen ændring i deres væremåde over for mig, og vel derfor heller ikke i deres vurdering af mig.

Ja, nogle ganske enkelte undtagelser var der måske nok. En person var der i alt fald, fra hvem eller over for hvem jeg følte trang til at få oprejsning. Det var borgmester Kaper. For borgmester Hedebo l stillede det sig således, at han først og fremmest anså borgmester P. J. Pedersen for at være den, fra hvem vanskelighederne for magistratens 2. afdeling og for ham personlig var udgået. I sammenligning hermed trådte det, der var udgået fra borgmester Kaper, fuldstændig i skygge, ja efter at Kaper og P. J. Pedersen i 1932 var blevne modstandere, har han vel næsten anset Kaper for en forbundsfælle. For mig tog dette sig noget anderledes ud. På begge de områder, hvor jeg kom ud for kritik, nemlig den administrative revisions virksomhed og kommunens låneoptagelser, var det først og fremmest borgmester Kaper, fra hvem der var udgået vanskeligheder.

Med hensyn til revisionen mente borgmester Kaper, at jeg som chef for et direktorat, der også omfattede den administrative revision, kunne og burde have organiseret denne således, at den tidligere og effektivere havde slået ned på bedragerierne i udsalgsstederne. Jeg derimod mente og mener, at det på intet tidspunkt, før katastrofen var indtrådt, ville have været muligt for mig at få gennemført en ordning, der gav den administrative revision den fornødne forøgelse af kompetance og personale, og at en af de afgørende hindringer herfor var borgmester Kaper. Den modvilje, han i 1926 lagde for dagen over for tanken om, at en revision, der sorterede under en anden borgmester, skulle kunne øve kritik over for noget, der sorterede under ham, bevarer han vedblivende. Og med hensyn til personaleforøgelsen var han selv efter katastrofen ikke blevet anderledes sindet, end at han i det møde i borgerrepræsentationen, hvor forslaget om den nye regnskabs- og revisionsvedtægt blev forelagt, gav udtryk for sin uvilje imod den stedfundne tredobling af personalet i forhold til tilstanden før

1936. – Med hensyn til lånemulighederne mente borgmester Kaper, at kommunen kunne og burde have opnået lån på bedre vilkår, end den gjorde, og at mangler hos mig havde haft en væsentlig andel i det utilfredsstillende resultat. Jeg har foran gjort rede for, at jeg, hvad realiteten heri angår, mener, at borgmester Kaper og de, der var af samme opfattelse som han, i det væsentlige havde uret; kommunen fik, hvad den kunne få. Hvad formen angår, kunne kommunen derimod nok have fortjent en bedre behandling, og det ville den antagelig også have fået, hvis dens finansborgmester havde haft en fastere position. Hvem var det imidlertid, der fremfor nogen havde arbejdet på at nedbryde borgmester Hedeboles prestige som finansborgmester? Det var borgmester Kaper, der havde gjort det, både ved sin direkte kritik og ved den måde, hvorpå han i afgørende øjeblikke trådte frem som den, der skulle ordne kommunens finanser.

På de to hovedpunkter, hvor borgmester Kaper kritiserede mig, var jeg altså omvendt af den mening, at det var borgmester Kaper, der havde en væsentlig skyld. Denne meningsforskel, om jeg må kalde det så, strakte sig helt tilbage til 1931, ja til dels til 1926. Men i lang tid medførte den ingen forandring i det personlige forhold imellem os; jeg har foran fortalt om, hvordan der så sent som umiddelbart før borgmestervalgene i 1938 fandt en meget personlig og fortrolig samtale sted mellem borgmester Kaper og mig. Men da så økonomidirektørstillingen blev oprettet og min stilling derved blev umuliggjort, måtte det nødvendigvis medføre en ændring i min personlige indstilling over for den mand, som jeg anså for at have en hovedandel deri. Hvor hurtigt det gik, husker jeg ikke rigtig. Min kone var vistnok et hestehoved forud for mig. Ved borgmester Hedeboles afskedsfest på Langelinie-pavillonen sad borgmester Kaper lige over for hende, og hun mærkede, at han ville hilse på hende. Men det ville hun ikke have, og hun holdt derfor sine øjne borte fra ham, så han ikke kunne fange hendes blik. Så sagde han imidlertid et eller andet, der var så morsomt, at alle de omværende og også hun måtte briste i latter, og så var han der straks: »Fru Jespersen, må jeg hilse på Dem!«, og nu kunne hun jo ikke længere unddrage sig. Selv dansede jeg samme aften – med fru Dalgaard som dame – lanciers i en kvadrille med borgmester Kaper og frue og to andre par. Men forholdet mellem borgmester Kaper og mig var alligevel brudt. Det var ikke blot min indstilling over for ham, der

var ændret; jeg tror også, han var vred på mig, fordi jeg ikke ville modtage den placering, han havde tiltænkt mig. Jeg blev ikke mere tilkaldt til ham, vi talte ikke mere med hinanden, og da jeg den 31/12 1938 gjorde afskedsvisitter på rådhuset, valgte jeg i magistratens 1. afdeling en tid, hvor borgmester Kaper ikke var til stede, og lagde mit kort med påtegnet p.p.c.

Jeg havde altså ikke haft nogen afskedssamtale med ham. Men skulle jeg dog ikke have et opgør med ham, mundtlig eller skriftlig, privat eller offentligt? Jeg funderede over spørgsmålet, men jeg nåede ikke til ende med min fundering, før spørgsmålet faldt bort. Et års tid efter min afgang søgte borgmester Kaper afsked fra borgmesterstillingen, og inden afskeden var effektueret, døde han. Så var der ikke længere noget regnskab, der skulle gøres op udadtil, der var kun spørgsmål om, hvilken plads han skulle have i min erindring. Og selv om jeg aldrig har kunnet glemme borgmester Kapers andel i det, der førte til min afsked, har jeg lige så lidt kunnet glemme alt det gode og lyse, som samvær og samarbejde med og under denne begavede mand har bragt mig.

Inden jeg indsendte min afskedsansøgning, havde jeg regnet ud, at pensionen ville være tilstrækkelig til, at min kone og jeg med nogen sparsommelighed ville kunne fortsætte vor livsførelse uden at behøve at lægge den om i en helt anden plan. Og hvis jeg ikke fik andet arbejde, havde jeg tænkt at kunne udfylde mit otium med studier over Københavns kommunes finansielle historie. I ingen af disse henseender kom det, jeg således havde tænkt mig, til at passe. Krigen kom og med den prisstigninger, som slog alle kalkuler om; og de historiske studier fik jeg ikke så meget ud af, som jeg havde ventet. Men på anden måde fik jeg alt det arbejde, jeg kunne overkomme.

Min fætter Jens Warming var bl. a. direktør for ejendomsaktieselskabet »Hjem«; da han døde i efteråret 1939, arvede jeg hans stilling. Dette selskab drives efter de Agnes Letterstedtske Principper, dvs. aktionærerne måtte ikke få mere end 4%, resten af udbyttet anvendes til fordel for beboerne. Arbejdet interesserede mig, og jeg havde det hyggeligt med bestyrelsen, af hvis medlemmer flere var mine slægtninge. Men jeg fik efterhånden så meget at bestille, at jeg blev nødt til at give afkald på noget, og jeg tog derfor min afsked som direktør i

1946. Siden har jeg dog haft den fornøjelse at være dirigent ved de fleste af selskabets generalforsamlinger.

Skattedirektør Christophersen havde, da jeg forlod Københavns kommunes tjeneste, antydnet, at han ville interessere sig for, at jeg blev beskikket til vurderingsformand for en københavnsk vurderingskreds. Der gik et par år, inden en stilling blev ledig; men da dette skete i 1942 i Nørrebros vurderingskreds, blev jeg efter Christophersens forslag og overborgmester Viggo Christensens indstilling beskikket af finansminister Buhl til vurderingsformand i denne kreds. Det var mig meget kært på denne måde endnu en tid at bevare tilknytning til offentlig tjeneste; jeg var derfor dem alle tre meget taknemmelig. Min vurderingskreds var inddelt i 8 distrikter, og til hvert af disse var der af kommunalbestyrelsen valgt to medlemmer, der sammen med mig skulle foretage vurderingerne. De af kommunen valgte vurderingsmænd var som regel bygningskyndige, mens min opgave væsentlig lå i det administrative og i at få tilvejebragt enighed. I dette var der så meget, der mindede om mit gamle arbejde på rådhuset, og nu som da fik jeg sympati for de mennesker, jeg samarbejdede med, og trods de politiske forskelle mellem vurderingsmændene gik samarbejdet godt, så det altid til sidst endte med, at vi blev enige. Jeg kunne godt lide det arbejde og var lidt ked af, at der blev indført en ny bestemmelse, hvorefter beskikkelserne for vurderingsformændene – også de gamle – blev på åremål, og ny beskikkelse ikke kunne finde sted, når man var fyldt 70 år. Jeg blev så nødt til at gå af i 1948, det var der ikke noget at gøre ved, og bestemmelsen er selvfølgelig overordentlig fornuftig. Men jeg havde endnu både arbejdslyst og nogen arbejsevne tilbage, og jeg var derfor glad ved, at der var et hverv, som jeg havde og kunne beholde endnu i nogen tid; det havde jeg fået gennem direktør i Bikuben J. Toftegaard.

Toftegaard havde i sine studenterdage været medhjælper i Københavns kommunes hovedbogholderi; han og jeg havde dengang arbejdet sammen, og jeg havde stadig nogen tilknytning til ham. Han var derfor en af dem, jeg efter min afgang fra kommunens tjeneste bad interessere sig lidt for, om der et eller andet sted kunne være brug for mig. Toftegaard var medlem af Diakonissestiftelsens bestyrelse og under benævnelsen »kasserer« stiftelsens finansielle leder. Det var imidlertid gået her ligesom med så megen anden virksomhed af filan-

tropisk karakter, at det offentliges overtagelse af større og større områder af den sociale forsyning kom til at gribe ind i det private og bl. a. medførte, at der blev stillet større krav til regnskabsvæsenet, så dette blev langt mere kompliceret end hidtil. Det arbejde, der påhvilede Diakonissestiftelsens kasserer, blev herved alt for stort til at kunne udføres af et ulønnet bestyrelsesmedlem, og kassereren måtte derfor have en sekretær, der kunne komme nogle timer hver dag og fungere som en slags hovedbogholder. Denne stilling tilbød Toftegaard mig i april 1940, og jeg tog med glæde imod den og har beholdt den helt ind i mit 80de år. Københavns kommunes årlige bruttobudget var, da jeg forlod kommunens tjeneste, på ca. 300 millioner kroner; Diakonissestiftelsens budget var, da jeg tiltrådte, ca. 3 millioner kroner; det var altså kun 1% af kommunens. Men arbejdet var af samme art og problemerne ofte de samme; og så spiller to nuller mere eller mindre ikke så stor en rolle, som man måske kunne tro. Det har i alt fald været et arbejde, som har fanget min interesse og bragt mig i forbindelse med mennesker, som jeg er kommet til at holde meget af. Men til sidst syntes jeg ikke, at kræfterne længere kunne slå til, og jeg tog derfor min afsked fra den 1/4 1957.

I de ikke få år, der er gået siden jeg forlod Københavns kommunes tjeneste, har jeg gennem de forskellige nye hverv, som jeg her har fortalt om, haft rigeligt at beskæftige mig med og interessere mig for. Men det har aldrig kunnet bringe mig til at glemme, at Københavns kommune har været mit livs egentlige arbejdsplads, og at det er der, jeg hører hjemme.

Ikke mindst føler jeg det, når jeg hører rådhusklokkernes dejlige toner. Jeg stod på Rådhuspladsen den nytårsnat, da de lød første gang. I den kvistlejlighed, hvor min kone og jeg flyttede ind som nygifte, lød de dag og nat, fordi vi boede så nær ved rådhuset. Anders Jensen sås dengang jævnlig i borgmester Jensens venteværelse; han skulle ind og andrage om, at klokkespillet måtte blive standset om natten for Paladshotellets beboeres skyld. Det var vist en rimelig begæring, og ønsket blev jo også til sidst opfyldt. Men min kone og jeg følte os nu ikke generede deraf, vel sagtens fordi vi var så unge. Nu bor vi lidt fjernere, så for det meste er det kun sent om aftenen og tidligt om morgenen, at rådhusklokkerne kan høres. Men når og hvor jeg hører

dem, nær ved eller fjernt fra, i radio eller i fri luft, føler jeg det altid som noget meget kært og noget meget hjemligt. De er for mig blevet symbolet på den by, som jeg gerne har villet tjene efter bedste evne igennem 37 år.

Efterskrift

Denne levnedberetning har jeg skrevet først og fremmest for min egen skyld. I mit otium har jeg følt trang til at »genopleve i erindringen« den tid, der svandt, med alle dens glæder og besværligheder.

Den er også skrevet med tanken på mine børn og børnebørn. Jeg har gerne på denne måde selv villet fortælle dem om mit livs gerning og om mit forhold til de mennesker, jeg igennem den er kommen i forbindelse med.

Endelig har jeg også skrevet den med henblik på at give et lille bidrag til at belyse et tidsrum af Københavns kommunale historie. Jeg

har kun skrevet om det, som jeg selv har været med til, eller som dog har haft direkte betydning for mig, og det er skrevet ud fra mit synspunkt, hvilket er en tjenestemands, og altså i forhold til kommunalbestyrelsen en underordnet synspunkt. Nogen almindelig interesse for offentligheden mener jeg ikke, det jeg har skrevet kan have, og jeg tænker ikke på at få det udgivet som bog. Men jeg vil gerne have, at et eksemplar afgives til Københavns kommunes stadsarkiv for der at være til rådighed for dem, der eventuelt måtte have interesse for det af historiske eller personlige grunde.

I 1935 udarbejdede jeg på foranledning af ordenshistoriografen en beretning om mit liv indtil da, og i 1939 har jeg til eget brug skrevet en beretning om mine sidste tjenesteår i kommunen. Disse to manuskripter har jeg haft som grundlag ved udarbejdelsen af denne nye beretning, og adskilligt er gået direkte over fra det ene til det andet, f. eks. afsnittet »Borgmester Jensen, som jeg har kendt ham«, der er ordret overført fra det i 1935 skrevne; andre afsnit er derimod mere eller mindre omskrevne. Jeg har ikke ført dagbog eller noget i den retning, men jeg har fra tid til anden taget med hjem fra kontoret genpartier af indstillinger m. v., som jeg nu har kunnet bruge til støtte for min hukommelse. I øvrigt har jeg søgt at få mine erindringer bekræftet, korrigeret og suppleret ved læsning af offentlig tilgængelige tryksager. Jeg har derfor det håb, at det nogenlunde må være lykkedes mig at undgå fejl med hensyn til det rent faktiske.

København, i november 1958.

Københavns Stadsarkiv i 1987

Arkivalier er ved at blive til edb-bånd, og før eller siden må Stadsarkivet møde den udfordring, som de nye medier er. Det første lille skridt er taget med indkøb af en beskeden computer med tekstbehandlings- og kartoteksprogram. Den skal hovedsagelig bruges til forsøg med registrering, men hensigten er også at give personalet et mere håndfast kendskab til edb, end man kan få ved læsning og kursusdeltagelse, således at vi bedre kan håndtere de »arkivalier«, vi får ind i de kommende år.

Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver har over hele landet ført en kampagne for indsamling af Indre Missions arkiver. Stadsarkivet har i den forbindelse modtaget et stort og værdifuldt arkiv fra Indre Mission i København. Arkivet, der også omfatter Blå Kors' arkiv går tilbage til oprettelsen i 1865. Det er tilgængeligt efter 100 års forløb eller efter tilladelse fra Københavns Indre Mission.

Af andre afleveringer kan nævnes arkiver fra Bryggervangens, Vognmandsmarkens, Nørre Allés og Rysensteensgades skoler. Efter ibrugtagningen af det nye magasin har Stadsarkivet iøvrigt modtaget meget store afleveringer fra forskellige kommunale forvaltninger, der i adskillige år har måttet vente på, at der blev plads.

I anledning af Stavnsbåndsjubilæet er Bistrup godsarkiv blevet nyregistreret og registraturen er blevet kopieret til salg. Den er rigt forsynet med forklaringer og illustrationer, som forhåbentlig gør det nemmere at benytte arkivet. Bistrup gods skænkedes til København 1661 som påskønnelse for byens indsats under svenskekrigene. Godset, der blev drevet af en forvalter, havde hovedsæde ved Roskilde, hvor nu Sct. Hans hospital ligger, og ejede jorder over store dele af Midtjylland. 200 år efter erhvervelsen, i 1861, begyndte et større bortsalg af bøndergårde, og 1921 omdannedes godsadministrationen til et skovdistrikt. Stadsarkivet har foræret de lokalhistoriske arkiver, i hvis område Bistrup ejede jord, et eksemplar af registraturen, men ellers sælges den for 40 kr.

Der er udarbejdet navneregister til Ramsings endnu utrykte kvarterbog over ejere af ejendomme i Frimands kvarter før 1728, og til Almindelig hospitals dødeprotokoller 1852-63.

Kort over Bistrup gods 1771 med understregning af de landsbyer, hvori København ejede jord. Fra borgmester Herslebs jordebog. Bistrup godsarkiv nr. 45.

Stadsarkivet har i 7 år deltaget i en arbejdsgruppe, der skulle udarbejde forslag til bevaring af gravmonumenter på Assistens kirkegård, som skal nedlægges som kirkegård, men bevares som mindepark. Arbejdet er foreløbigt bragt til en lykkelig afslutning med udarbejdelse af et katalog over 2000 af de 8000 monumenter på kirkegården. I kataloget er monumenterne prioriteret, og der er taget hensyn både til monumenternes kunstneriske og kulturhistoriske værdi og til bevaring af »mindet om fortjenstfulde mænd og kvinder«, som det hedder i Kirkeministeriets vejledning om registrering af gravminder. Kataloget er sammen med Stadsingeniørens forslag til en bevaringsplan fremlagt forskellige steder i kommunen til offentligt gennemsyn, bl. a. på Stadsarkivets læsesal.

Et hold historiestuderende fra åbent universitet på Københavns universitet har fået nogle timers undervisning i arkivalier vedr. Københavns historie i 1700-tallet på Stadsarkivet. Stadsarkivet havde også udarbejdet forslag til skriftlige opgaver på grundlag af arkivets arkivalier.

I tal ser årets aktiviteter således ud (i parentes tallene fra 1986).

Læsesalsbesøg	3.242	(3.189)
Skriftlige forespørgsler fra publikum	66	(93)
Udlån til forskningsformål	35	(34)
Forespørgsler fra administrationen	1.436	(1.575)
Udlån til administrationen	7.231	(9.026)
Fremtagne arkivalier	12.154	(14.393)
Afleveringer i hyldemeter	1.455	(1.115)
Fotografiske optagelser	26.400	(48.500)

Selskabet for Københavns Historie i 1987

Generalforsamlingen blev dette år holdt den 18. marts i Nikolaj Udstillingsbygning. I formandsberetningen indgik en redegørelse for den enquete, der var blevet afholdt i løbet af året, som omhandlede selskabets virke. Brita Olsson blev genvalgt som formand, og til bestyrelsen genvalgtes desuden Hans Kofoed, Jens Simonsen og Peter Thorning Christensen. Da Mette Bruun Beyer ønskede at udtræde af bestyrelsen, valgtes museumsinspektør Bi Skaarup fra Københavns Bymuseum. Grethe Ilsøe genvalgtes og museumsinspektør Anne-Lise Walsted fra Arbejdermuseet nyvalgtes som suppleanter til bestyrelsen. Som revisor genvalgtes Børge Thorup, mens kontorchef Henning Petersen nyvalgtes. S. Borch valgtes til revisorsuppleant. Efter generalforsamlingen viste Mette Bruun Beyer tre film fra Bymuseets samling af gamle københavnske film.

6. april holdt Bi Skaarup et foredrag om Københavns arkæologi for omkring 60 mennesker i biblioteket i Lyrskovsgade. I maj gik turen til Middelgrunden, som længe havde været et ønsket udflugtsmål, og interessen for turen viste sig også at være så stor, at successen måtte gentages 15. august. Den 22. i samme måned var der tur til Garderhøjfortet, hvor 45 personer deltog.

Fra udflugten til
Middelgrunden
15. august 1987.
Jens Baden fot.

I september blev 292 billetter til teaterforestillingen »Dødens Teater« i Ridehuset på Christiansborg 23. september afsat til foreningens medlemmer til nedsat pris. Det var første gang i foreningens historie, at et arrangement af denne type fandt sted.

Allan Tønnesen talte den 28. oktober i Eliaskirken for mere end 100 mennesker om Vesterbros historie og om Fredningsstyrelsens Vesterbroregistrant.

Den 2. december var der et arrangement i Vanløse Beboerhus, hvor Lene Floris holdt foredrag om Vanløses historie. Her deltog ca. 50 medlemmer og 40 interesserede fra Vanløse.

Bjarne Kildegaard stod for det første arrangement i det nye år. 26. januar talte han om Emma Gads liv og levned i Nikolaj Kirke for ca. 110 mennesker.

Det planlagte arrangement med Ulla Kjær i Christianskirken med

et indledende besøg i B & W Museet måtte pga. kirkens endnu ikke afsluttede restaurering udsættes til senere. I stedet fik medlemmerne lejlighed til at høre Erik Husted fortælle om maleren H. G. F. Holm, også kaldet »Fattigholm«, på Arkitekturcentret Gl. Dok på Christianshavn. Der var 120 tilhørere.

Københavns Kronik, selskabets blad, udkom tre gange i 1987.

Ved slutningen af sæsonen havde selskabet 1.070 medlemmer og kontingentet er 90 kr. årligt og vil fra 1988 være 100 kr. Medlemmerne modtager gratis bladet »Københavns Kronik« samt årbogen »Historiske meddelelser om København«. Indmeldelse sker ved henvendelse til kassereren, ekspeditionssekretær Hans Kofoed, Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 København V., tlf. 01 15 38 00, lokal 2375.

Københavns historie 1-6, redigeret af Sv. Cedergreen Bech, m. fl. Gyldendals forlag. Bind 6, Torben Ejlersen, Kraftcenter og fristad. 324 s., ill. 1983. Kr. 270.

Fremstillingen af den nyeste tid er ofte et problem i historiske monografier. I bestilte virksomheds- og institutionshistorier bliver den nærmest liggende tid gerne officios eller rekommendatorisk udmalet, som en fremhævelse af bestillerens udmærkede produkter eller ydelser; men også uafhængige publikationer har problemer, og bliver let til journalistiske sammenkog.

I konsekvens heraf var det tidligere almindeligt helt at udelade den nyeste tid – eller at indskrænke behandlingen af den til et skeletagtigt rids – med henvisning til at den endnu ikke er »moden« til historisk behandling; der var ikke adgang til alt relevant kildemateriale; forfatteren ville være bundet af hensyntagen til aktuelle interesser og endnu levende aktører, og ville ikke være i stand til at dømme uhildet af sit eget engagement. Forsåvidt var det ærlig tale, men også lidt for let; og fremfor alt er det problematisk at undlade fortolkning af den tid som ligger nærmest læserens egen, en fortolkning som er af afgørende betydning for forståelsen af det historiske forløb.

Den begrænsede adgang til offentlige og private arkiver er i virkeligheden det mindste problem; informationssamfundet har frembragt rigeligt af brugelige alternativer, og problemet er derfor snarere at udvælge og strukturere i en overvældende informationsmængde. Diskretionsgrænserne sættes i virkeligheden kun af straffelovens bestemmelser om injurier og privatlivets fred, og er ikke begrænsninger i muligheden for at oplyse faktiske forhold af betydning, eller at fremsætte underbyggede vurderinger.

Tilbage står interesseproblemet, som for forfatterens person ikke er principielt forskelligt fra fremstillingen af tidligere tider. Og i det foreliggende tilfælde har opdragsgiveren – Gyldendals forlag – ingen ideologiske rodfrugter at hyppe.

Torben Ejlersens bind af Københavns historie dækker tiden fra 1945 til udgivelsesåret 1983. Undertitlen, Kraftcenter og fristad, er lidt misvisende i begge led i forhold til fremstillingen af en vigende kraft, og af alternative former for politisk og social organisering hvor fristaden – nemlig Christiania – kun fremtræder som et parentetisk symptom; men tema er rigtigt anslået.

Ejlersen *har* nemlig foretaget dét bevidste valg af tema og stof, som er en nødvendig betingelse for at nå udover den rene underholdning. Ikke sådan at forstå at der mangler noget i dette bind; både rådhuspolitik og erhvervsudvikling, dagligliv, kultur og fritid, samt større og mindre begivenheder behandles. Men det samlende tema er udviklingen i hovedstadens fysiognomi, dvs. byggeaktivitet, saneringer og trafikgennembrud, fastholdt i en byplanmæssig betragtning. I forbindelse hermed er Ejlersen optaget af spændingen mellem de etablerede politiske og økonomiske interessers bestræbelser på at opretholde Københavns position som landets kraftcenter gennem strømnetet modernisering og vækst, og græsrodsbevægelsernes alternative, »bløde« holdninger og militante aktionsformer.

De bærende afsnit har sigende titler som »Fingerplanen«, »Omkring principskitsen 1960«, »Kampen om den indre by«, »Den sorte firkant«, osv. I sammenhæng viser de den radikale ændring af vilkårene for styringen af byudviklingen som skete over få år: Endnu i 50-erne var der tale om debat mellem eksperter af forskellig afskygning, og økonomien var den afgørende begrænsende faktor for udviklingsplanernes virkeliggørelse. I 60-erne løsnedes de økonomiske bånd, men til gengæld opstod en kraftig folkelig opinion med krav om indflydelse *udenom* de etablerede institutioner. Denne revolution af det kommunalpolitiske verdensbillede kan rigeligt måle sig med indførelsen af det formelle demokrati i 1800-tallet; og det medførte krav om en omstilling som det københavnske bystyre har haft vanskeligere ved at honorere end landets andre kommunalbestyrelser.

De store personligheder blegner i denne fremstilling; Villo og Weide er begge produkter af en kollektivbevægelse. Nok sætter de præg, og nok har de indflydelse, men indenfor afstukne rammer, og de *ejer* ikke vælgerne på samme måde som deres forgængere.

På det politiske plan er der sket en nivellering mellem de styrende og de styrede, således som det generelt er tilfældet i det danske samfund. Det afspejles på mange måder i fremstillingen, at *københavneren* står mere centralt; det er *hans* interesser som er væsentlige. Det er således symbolsk, at *Frederik* i registret ikke henviser til Hans Majestæt kong Frederik IX – for han er overhovedet ikke omtalt – men til sangeren Frederik.

Hvis de institutionelle rammer for det københavnske bystyre er blevet snævre, så gælder det også – under en anden synsvinkel – om rammerne for dette bind. Allerede bind 4 bar titlen »Rammerne sprænges«; dengang kunne de udvides gennem indlemmelse af forstadsbebyggelserne, men siden 1945 er hovedstaden – eller »hovedstadsområdet« – definitivt vokset fra Københavns kommune.

Det havde været relevant at udvide fremstillingens genstand i overensstemmelse hermed, så meget mere som det havde kunnet underbygge Ejlersens hovedlinier. På den anden side må det nævnes, at Ejlersen *er* meget åben for samspillet mellem Københavns kommune og »Hovedstaden vest for Valby bakke«, og at fastholdelsen er konsekvent i forhold til de foregående bind.

Ejlersens stofvalg – kilderne til fremstillingen – er interessant og illustrerende for samtids-historikerens vilkår. Egentlig historisk forskning findes der meget lidt af, det journalistiske kildemateriale er kaotisk og tungt tendensbefængt, arkivmaterialet er aldeles uoverkommeligt og desuden utilgængeligt.

Ejlersen finder i stedet sit faste grundlag i de samfundsvidenskabelige undersøgelser og publikationer, som især i de seneste årtier er fremstillet til brug for samfundsstyringen; det gælder både den stadig fyldigere statistiske samfundsbeskrivelse, sociologiske undersøgelser, kommissionsbetænkninger, osv., foruden produkterne af planlægningsvirksomheden i snævrere forstand.

Nogle samtidshistoriske forfattere slår sig op (og igennem) på smarte formuleringer og letkøbte domme. Ikke Ejlersen, som har en velgørende vilje til loyalt referat af modstridende synspunkter. Det er ikke befordrende for udbredelsen af forfatterens egne holdninger, men formidler til gengæld forståelse.

Efter anmelderens mening har Ejlersen afsluttet Gyldendals Københavns historie med

et af rækkens gode bind. Også illustrationssiden bør fremhæves for gode kort og billeder, som følger og uddyber teksten; tilbøjeligheden hos billedredaktøren i de foregående bind til at gå sine egne veje spores ikke hér. Illustrationen til smudsomslaget er således kongenialt valgt; det viser på én gang livet i og kampen om Byggeren, og udtrykker en stemning som er vanskelig at fremmane i ord, men hvis *baggrund* er grundigt redegjort i fremstillingen.

Jan Kanstrup

København før og nu – og aldrig. Redaktion og billedtekster Bo Bramsen. Udgiver Palle Fogtdal. 11 bd. i subskription, 3.080 kr. Bd. 1 Slotsholmen. Af Hakon Lund, 1987, 376 s. Bd. 2 Gammelholm og Frederiksholm. Af Steffen Linvald, 1987, 353 s.

Det er ubestrideligt en begivenhed, at der nu kommer en ny »København før og nu«. Det er den tredje i rækken efter Zachariaes fra årene 1915–25 og Hassings Forlags fra 1947–50. Det er et værk af den art, der kan nyudgives eller nyskabes ca. hver anden generation. Temaet er godt, byen forandrer sig, og de tidligere udgivelser bliver udsolgt. Da Zachariae i sin tid forsøgte at interessere et forlag for sit projekt, takkede de alle nej, og Gyldendals direktør forsikrede ham til, at han ikke ville få konkurrence, da han så ene mand og for egne midler ville realisere værket. Det er al ære værd, at Palle Fogtdal har givet Bo Bramsen med mange gode medarbejdere mulighed for at skabe det nu foreliggende værk, der er planlagt i 11 bind. Den konkurrence, Zachariae ikke fik i sin tid, har han fået ved Hassings og Fogtdal og Bramsens opfølgning af hans idé.

De tre værker har det tilfælles først og fremmest at være billedværker, men ellers er de meget forskellige variationer over det samme tema. Zachariaes værk i 10 bind bar på godt og ondt præg af at være een mands pionerværk, båret af den gamle københavners indignation over byens forvandling efter voldenes nedrivning. Hassings udgivelse i 6 bind var et velredigeret og fagligt dygtigt skrevet værk med illustrerede tekstafsnit efterfulgt af billedafsnit efter før-nu princippet og med tilhørende billedtekster udarbejdet af billedredaktøren Mogens Lebech; gengivelsen af de i øvrigt velvalgte billeder var imidlertid af ret middelmådig kvalitet. Begge disse værker var i stort format. Fogtdals forlag har valgt en udgivelse i mindre format og med mindre billeder, men da den tekniske gengivelse er fin, er det for anmelderen at se uproblematisk. Til forskel fra Hassing-udgivelsen har Bramsen og Fogtdal valgt at holde billeder og tekst sammen. Fordi værket er så uhyre billedrigt er de endvidere bedre end forgængerne i stand til at illustrere flere stadier i udviklingen af bybilledet.

En væsentlig forskel på de to værker ligger i, at Hassings udgivelse var disponeret med tekstafsnit af »almindelig historisk karakter« med efterfølgende billedafsnit ordnet topografisk, medens Bramsens værk i hovedsagen er disponeret topografisk, så at sige en byvandring i tekst og billeder, hvori den historiske baggrund og helhedsbeskrivelsen er søgt indpasset, gerne som korte indledende afsnit. Fremgangsmåden stiller store krav. Så vidt nærværende anmelder har forstået, har billedredaktøren først udvalgt og opsat billeder

og billedtekster, og tekstforfatterne har dernæst haft til opgave at skrive en tekst, der fulgte billederne og passede til den resterende plads på siderne.

Yderligere adskiller Bramsen og Fogtdal sig fra forgængerne ved det lille »- og aldrig« i titlen, idet de i betydeligt omfang medtager billeder af bygninger og planer, der aldrig blev til noget, og dermed også antyder noget om processerne og mulighederne i bybilledets tilblivelse. Endelig har de valgt kun at beskæftige sig med København ud til voldkvartererne, hvor forgængerne medtog broerne, de indlemmede distrikter og sågar Frederiksberg. Den geografiske afgrænsning kan forsvares med, at værket mindre er byens end bybilledets og de enkelte bygningers historie, men forhåbentlig bliver værket en sådan succes, at der bliver mulighed for at få de gamle fælleders og landkommuners forvandling til storby med.

Billederne er som sagt det primære, og det fremhæves i indledningen til værket, at det er det tættest illustrerede, der er udsendt i Danmark. To trediedele af de i alt ca. 4.600 sider skal dækkes af 7.000 illustrationer. Det er ganske overdådigt, og selvom valget af billeder vel af og til kan diskuteres, er de af stor og indlysende værdi og meget fængslende. Som princip er kun medtaget topografiske billeder, ikke folkelivs-billeder, og interieur-billeder er kun bragt for offentlige bygninger og museer. Billederne med de tilhørende billedtekster kan læses som en bog for sig, og det er vel også tilsigtet og en charme ved værket.

Men vi kommer jo ikke uden om at nævne, at fejlene i billedteksterne er talrige og af enhver tænkelig art. Mange af billederne er fejdaterede, kildehenvisningerne er ikke konsekvente, der er byttet om på højre og venstre, Tøjhuset og proviantgården forveksles (I. 63, 230, 238), Hofteaterets ombygning er i 1842, ikke 1742 (I. 69), billedet nederst I.99 er vist af ridebanens buegange, ikke slottets port, Theophilus Hansen angives død 1883, men han døde nu først 1891 osv. I to billedtekster I. 44 og 45 siges Frederik IV's ombygning af Københavns slot at have strakt sig over årene 1723–27 og 1724–28, og i teksten siger Hakon Lund 1721–29; så meget er rigtigt, at byggeriet kom gradvist igang fra 1721. Fejlene i billedteksterne er specielt talrige i bd. 1, men bd. 2 er godt med. Se f. ex. på side 241, 244, 246, 270, 274. Og billedet II. 203 må vist være blevet spejlvendt.

Man kommer heller ikke uden om, at redaktionen forekommer mangelfuld. Som nævnt har det været et formål at få tekst og billeder til at følges ad, men i bd. 1 er det kun til dels lykkedes. Tekst og billedtekst virker ikke sammenarbejdet. Tekstens forsøg på at beskrive det gamle Københavns slots krinkelkroge og vækst kan nok støttes af billederne, men egentlig ikke af billedteksten, og tekst og billeder virker disponeret uafhængig af hinanden. Noget, der ligner modsigelser, opstår også enkelte steder, f. ex. hvor Lund hælder til den anskuelse, at Häusers 2. udkast til det første Christiansborg ikke er fra hans hånd, men af en udlænding, antagelig fra Sydtyskland eller Østrig, medens billedteksten har den teori, at Häuser har lavet det i sydtysk stil, for at det skulle falde i den nye dronnings smag. Og i behandlingen af de mange projekter til det tredje Christiansborg irriterer det lidt, at de projekter, som Hakon Lund har fundet det værd at kommentere i teksten ikke er blandt de afbildede.

I bd. 2 har Steffen Linvald tydeligt bestræbt sig på at følge billederne, men det bety-

der, at nogle afsnit er blevet urimeligt kortfattede, og at andre virker fyldt op med lige-gyldig snak. Steffen Linvald refererer i sin tekst konkret til billederne, og det er godt, også selvom der er kommet et galt sidetal på en af henvisningerne.

I bd. 1 skriver overbibliotekar ved Kunsthøgskolen i København Hakon Lund om Slotsholmen. Over et par hundrede sider følges slotskompleksets udvikling fra Absalons borg til det nuværende Christiansborg, og på bindets sidste små 200 sider gennemgås Slotsholmens øvrige bebyggelse. Lund fremhæver nogle byplanmæssige aspekter, f. ex. den tidlige fastlæggelse af Tøjhusgadelinien, som alt senere byggeri respekterede, og de trafikale problemer omkring forbindelsen til Amager og langs havnen. Hele fremstillingen virker kyndig og instruktiv.

Lunds stil er sine steder meget ligefrem. »Omkring år 1500 rumsterer der i regnskaberne nogle bygningsarbejder, der imidlertid er ret umulige at anbringe« (s. 21); »Male- ren J. L. Lund indførte kristendommen i Danmark – ved Ansgars hjælp forstås – på et kæmpelærred i første kavalergemak« (s. 96). Forfatterens engagement og til tider skarpe ironi slår især igennem, når vi nærmer os vor tids byggerier, og da han er nået til det tredje Christiansborg og folkestyrets bedrifter som bygherre slår hans kritiske lystighed ud i fuld lue. »De bevarede rester af Ragnarokfrisen er nu – meget passende – opsat i et af Folketingets udvalgsværreiser« (s. 103). Gennemgangen af de mange projekter til det tredje Christiansborg viser tydeligt tidens stilmangfoldighed og forestillingen om, at bygningens funktion skulle udtrykke sig i dens stil og de heraf følgende vanskeligheder ved at bestemme stilen for en bygning, der både skulle være kongebolig, parlament og højesteret. Fremstillingen berører beslutningsprocessens vanskeligheder. »Det kan trygt hævdes, at stemmesedlen ikke uden videre øger den arkitektoniske kvalitet, derimod nok forvirring« (s. 140). Hakon Lund er som mange andre kritisk over for det tunge granitklædte slot med den »højskoleagtige« udsmykning, men tager man beslutningsprocessen og de fleste andre forslag i betragtning, er vi vel sluppet heldigt, og man kan tvivle på, at en parlamentsbygning var faldet heldigere ud. Nu fik man et slot, der respekterer ridebane- anlægget, som heldigvis for hele Slotsholmens karakter blev bevaret.

Til sidst et par ting i småtingsafdelingen: Hendrick Kroock var ikke i Rom anden gang i 1650'erne, men i 1690'erne (s. 286), og det mærkelige amfibium nævnt s. 290 hedder ikke General-Handels-Økonomi- og Kommercekollegiet, men General-Landets etc.

Værkets bd. 2 om Gammelholm og Frederiksholm er skrevet af den tidligere leder af By- museet Steffen Linvald, der er velbevandret i litteraturen om København og en levende fortæller. Tekst og billeder følges godt ad fra gade til gade og hus til hus. Linvald gør hyppig brug af citater fra Jonge og Pontoppidan, Illustreret Tidende og mange andre steder, og det er der blevet en ganske underholdende fremstilling ud af. Den er mere præget af en historisk fremadskridende fremstilling af de enkelte områder og bygninger end af en mere firkantet før-nu konfrontation, og det er i overensstemmelse med værkets »pro- gram«.

Trods disse kvaliteter synes der anledning til nogle alvorligt kritiske bemærkninger. Det er oven for nævnt, at det virker som om forfatteren for at følge billedsiden sine steder har været bundet til at skære teksten til på en ikke særlig tilfredsstillende måde. Men

spørgsmålet er, om ikke forfatteren bærer en stor del af ansvaret. Det forekommer undertegnede, at den afmålte plads er benyttet på en ikke altid lige indlysende måde.

I beskrivelsen af den »pæne« side af Nyhavn (s. 56ff) er der en række før-nu billeder, som der skal være, men husene »frembyder . . . ikke den store interesse«, og hvad gør man så med den tilmålte spaltepads? Linvald fortæller den velkendte skrækhistorie om Giertrud Bodenhoff, løst og fast om H. C. Andersen, indførelsen af gadenumre og giver et referat af samtidens begejstring for det nybyggede Gammelholm kvarter, som mere relevant kunne være bragt ved den egentlige omtale af dette s. 167ff. Her har redaktionen måske sat forfatteren på en vanskelig opgave ved at skulle skrive om uinteressante huse. Men under omtalen af Charlottenborg, der skulle rumme stof nok i sig selv, får vi en lang beskrivelse af Thorvaldsens hjemkomst fra Rom, som også blev omtalt i bd. 1 i forbindelse med frisen på Thorvaldsens museum. Omtalen af Akademiet indskrænker sig til dets forløbere og formålsparagraf, og skal man slutte fra forbruget af spaltepads, var dets forløbere de vigtigste og Akademiet efter Thorvaldsens tid uden enhver betydning.

De her illustrerede træk går igennem hele bindet. Det ville have været mere i overensstemmelse med værkets »program« at koncentrere sig om bygningernes og bybilledets tilblivelse, æstetik og funktion. Nu bliver det mere stemningsbeskrivelser og synspunkter fra samtiden. Det er også en spændende mulighed, men den bliver heller ikke gennemført, men bliver mest til en række interessante citater og sine steder til ingenting, som når under omtalen af Det kongelige Teater s. 126 en påstand fra 1907 om, at det københavnske teaterpublikum har forandret sig i den sidste snes år, helt summarisk sættes i forbindelse med det politiske og litterære gennembrud og ender i en noget længere omtale af det første venstreministerium i 1901; og som om det ikke var nok får vi i tilgift at vide, at det var i de år omegnslandsbyerne indlemmedes i København. Der er tilløb til et signalement af teatrets publikum (borgerskabet), Ibsens stykker vækker til eftertanke osv. – men det forbliver interessant snak, og det er en for nem måde at beskrive bygningernes funktion på. På 3½ side må forfatteren redegøre for projekterne til en ny scene, Stærekassen, 1978-idékonkurrencen og »de seneste ombygninger«, og det er jo sparsom plads, men fremstillingen kommer ikke bag om udenværkerne, og forfatteren tillader sig at bruge 1 side af pladsen på gadenavne i almindelighed og dem på Gammelholm i særdeleshed. – Man fornemmer i øvrigt en respekt hos Linvald for Stærekassens ydre udformning og modsat en kritik i Bramsens billedtekster.

Afsnittet om Gammelholm begynder med det gamle orlogsværft og slutter med den nuværende Gammelholm-bebyggelse. Orlogsværftet Bremerholm, eller Gammelholm, som det kom til at hedde, har en lang bygningshistorie, som skal udredes på grundlag af billeder og skriftlige kilder, fordi bygningerne stort set er totalt forsvundet. Fremstillingen kan derfor ikke støtte sig på læserens eget kendskab til bybilledet. Det letter ikke tilegnelsen, at der er byttet om på de to kortskitser s. 27 og 42. Det letter heller ikke forståelsen, at den samme bygning snart betegnes som Admiralitetet, snart Generalkommissariatet, uden at det præciseres, at det er den samme bygning, der på skift husede forskellige institutioner. Billedteksten s. 31 er forkeret; det drejer sig om Søakademibygningen bygget af Philip de Lange, der aldrig kom i brug som sådan, men benyttedes til bolig for ekvipagemesteren og andet; den er på kortskitsen s. 27 betegnet »ministeriets kontorbygning«.

Henvisningen s. 37 til bødkerværkstedet på billedet på s. 39 synes at harmonere dårligt med dets placering på tegningen s. 27.

Med udsigten til Orlogsværftets fraflytning af Gammelholm fremkom projekter til områdets bebyggelse. I tekst og billeder redegøres for planernes udvikling fra de første, der bevarede den botaniske have bag Charlottenborg og havde brede gader, pladser og esplanader, til den endelige plan med dens meget høje udnyttelsesgrad. Staten, der ejede området, skulle have det størst mulige provenue, og salget skete derfor i små bidder og med tilladelse til en tæt bebyggelse. Derimod mangler omtalen af de servitutter, der pålagde byherrerne en række bestemmelser, der på afgørende vis prægede bebyggelsen og har givet den dens meget ensartede præg. Var det en byplanarkitekt, der havde skrevet bindet, ville trafikens indvirkning på kvarteret nok have fået en omtale. Og at placeringen ved vandet og Havnegadekajen ikke får eet ord med på vejen må undre.

Anden del af bd. 2 omhandler Frederiksholm, området mellem Slotsholmen og Vester Voldgade, opkaldt efter Frederik III. Med en livfuld genfortælling af alle de maleriske historier om stormen på København 1659 som baggrund for beslutningen om at forlænge volden mod syd og bygge et nyt kvarter, skitseres bebyggelsesplanerne, som de udviklede sig fra 1668 til 1687, og det konstateres, at »det tog adskillige år, inden det nye Frederiksholm var blot nogenlunde udbygget«. Her begynder så den gade op og ned vandring, som er et af værkets hovedprincipper, og som giver plads for mange konkrete beskrivelser af gader og bygninger, men rummer fare for, at billedet af kvarterets generelle udvikling slippes for tidligt, som det sker her, eller bliver usammenhængende.

Fremstillingen af gader og huse giver mange oplysninger, men virker ujævn. Nogle steder, f. ex. Vandkunsten og Vester Voldgade, gennemgås de enkelte huse nøje og berømte beboere omtales. I andre gader gennemgås kun pragtbygningerne. For nogle, men ikke andre ejendomme oplyses, hvem der har ejet og beboet dem. Billederne af den side af Stormgade, der i 1930'erne blev nedrevet for at give plads til Nationalmuseets udvidelse, er ledsaget af en generel fremstilling af tidligere tiders hygiejniske forhold, som »sikkert også« har gyldighed for Stormgade. Det er slet ikke uinteressante og ubrugelige eller kedelige oplysninger, men når det ikke siges, hvorfor det bringes her og ikke der, sidder man tilbage med fornemmelsen af tilfældighed. Og bybilledet, helheden under skiftende synsvinkler, er et aspekt uden for forfatterens synsfelt.

Bindet slutter med en gennemgang af planerne siden 1941 til bebyggelse af det gamle Kongens Bryghus' grund nederst ved Vester Voldgade, hvori også den famøse Postgirobygning og hestgardekasernen indgår med stor vægt. Disse aldrig realiserede projekter er et spændende supplement til beskrivelsen af det, der blev. De afslører mange interesser og tilfældigheder, moder og skiftende ideer, og noget om kunsten at handle på rette tid eller undlade at bygge, hvis tiden og projekterne ikke har den fornødne kvalitet.

Til sidst skal nævnes et lille, men ikke uvæsentligt træk i fremstillingen af byens ansigt før og nu. S. 70 findes en meget nyttig og rigtig sammenstilling af en af Fattigholms nette, diskret livfulde tegninger med et kun lidt senere fotografi af samme parti. Holms sirlige bygninger viser sig på fotografiet at være snavsede og krakelerede, og folkelivet er adskiltigt mindre opløftende at se på. Ligeledes viser fotografierne fra forrige århundrede, at

nok fandtes der meget smukt og idyllisk, og nok er der begået rædsler mod byen siden, men der er også hændt noget, man kan være bekendt, både i nybyggeri og retablering af gamle bygninger.

H. D. Gautier

Københavnernes historie. Fra Absalon til Weidekamp af Helge Paludan, John T. Lauridsen, Jens Engberg, Knud Knudsen og Jørn Hansen. Hans Reitzels Forlag, 1987. 272 sider, ill., pris 275,- kr. ib.

Efter Cedergreen Bechs Københavns historie i 6 bind og Bo Bramsens København før og nu i 11 bind kommer der nu en tredje: Københavnernes historie. Fra Absalon til Weidekamp, som på 270 sider incl. illustrationer, litteraturliste og person- og stednavneregister vil fortælle københavnere og andre om deres historie. Selvom forfatterne har gjort sig i by-historiebranchen tidligere – med Århus Bys Historie – fra vikingetid til nutid (Husets forlag, 1984) – må man alligevel sige det er modigt gjort. Her skal hele historien skrives indenfor rammerne af et bind.

Ikke underligt at der har måttet hugges en hæl og klippes en tå her og der for at få plads til de manges historie. For at få plads til de historier, som efter forfatternes opfattelse, fylder alt for lidt i de »traditionelle« Københavns-historier. Forfatterne begrundet i forordet udsendelsen af deres bog med, at den er anderledes end de kendte »københavns-historier«. Dels fordi den rummer folkets historie – de »undergivne«, svendenes, arbejdernes og funktionærernes historie. Dels fordi forfatterne i kraft af deres geografiske herkomst – alle fem har eller har haft deres virke på Historisk Institut, Århus Universitet – stiller andre spørgsmål til byens historie end de indfødte københavnere. I følge forfatterne kunne de ikke drømme om at spørge, hvorfor København blev og er forblevet rigets hovedstad. De konstaterer blot at sådan er det – og er stolte deraf.

Endelig er deres Københavns-historie anderledes, fordi forfatterne ikke har tænkt sig at dække alle sider af byens historie lige grundigt. De ældste tider – middelalder og 16-1700-tallet – får meget mindre spalteplass end byens sidste 187 år.

Fremstillingerne af byens og indbyggernes historie er af meget forskellig karakter. Jo højere vi kommer op i tid, jo mere viden har vi om forhold, der berører de almindelige menneskers liv, som boliger, arbejdsforhold, kost, familie- og sygdomsforhold f. eks. Især i det første afsnit om byens ældste tid er der langt imellem at folket – og folkets hverdag – beskrives.

Men ellers er den brede befolkning med alle de steder, hvor man kunne forvente det, hvis man blot har fulgt lidt med i den socialhistoriske forskning i de sidste 10-15 år. Lige fra oprøret på Bremerholmen i Christian den 4's sidste år (s. 70) til den store udfejlsesfest og tømmerstrejke i 1772 og 1794 (s. 96 og s. 102), over arbejderbevægelsen med slaget på fælleden (1872) og stor-lock-ouden i 1899 (s. 153-157) til kvinderne, som kom ud på arbejdsmarkedet i 1950'erne (s. 226). I det er der ikke særlig meget nyt at hente; det nye ligger i, at disse begivenheder og samfundsmæssige forandringer med betydning for »almindelige« menneskers hverdag tildeles en plads i byens historie.

Intentionen om at skrive københavnernes historie er efter min opfattelse fin nok. Men alle københavnere er som bekendt ikke lige for loven. Gennem en læsning af bogen får man en mistanke om, at forfatterne primært har tænkt på at opdele københavnere i dem der har – og dem der ikke har. Men hvad med forskellen på kvinders og mænds historie, på gamle, unge og børn – piger og drenge? Kun forfatteren til afsnittet om perioden 1914–1950 (Knud Knudsen) synes for alvor at have været opmærksom på disse forskelle. Ved inddragelse af aviser, løbesedler, litteratur og generelle fremstillinger af byens historie leverer han det afsnit, der kommer tættest på almindelige menneskers liv både som barn og voksen, som kvinde og mand.

Til illustration af de øvrige afsnit bringes flere billeder, hvor børnene er synlige. Som legende på gaden eller som arbejdende. Endda på bogens forside er der børn: mælkedrenge fra omkring århundredeskiftet. Hvorfor er børns skiftende vilkår så ikke beskrevet mere indgående i de enkelte afsnit? Alene mælkedrengene, – som i København udgjorde henvend 7% af samtlige beskæftigede drenge i 1899, og som på Frederiksberg – hvor de store mejerier lå – var helt oppe på 18% af drenge med arbejde udenfor skoletid, – er en spændende gruppe. Med egen kultur og organiserede strejker.

Forfatterne forklarer byens udvikling til hovedstad med, at den omkring 1500 havde udviklet sig til et finansielt og administrativt centrum. En stilling, som byen har fastholdt siden på trods af pest, brand, bombardement, kolera, økonomiske kriser – og Weidekamp!

Og det på trods af at byen ifølge bogens sidste afsnit helt har skiftet karakter siden 1950. Fra en by beboet af mennesker, som arbejdede, sov og levede her, til en by, hvor titusinder hver dag fragtes ind og ud med S-toget eller privatbilen. Den typiske metropol med de døde kontorlandskaber efter kl. 17, hvor banker og dyre forretninger tegner gadebilledet. En by præget af et inferno af bilos og motorgader og manglende planlægning. Kort sagt en »autoritær« by, hvor mennesker er frataget muligheden for at bestemme over deres eget liv, uanset de støttede Byggeren eller hedder bz'ere. En beskrivelse af byens udvikling, der ikke blot gør det vanskeligt at forstå, hvordan man kan leve her – trods alt. En beskrivelse, som heller ikke giver særlig mange forklaringer på disse forandringer. En beskrivelse der kunne få læseren til at tro, at de fem forfattere mener, det er diskutabelt om denne menneskefjendske by bør opretholde sit geografiske, økonomiske og politiske monopol.

Som sagt indledningsvis har det været nødvendigt at skære hårdt, for at få byens historie klemt ned i et bind. Afhængig af historisk viden og interesser vil læseren mene, at dette eller hint burde være taget med. Jeg vil indskrænke mig til at påpege, at den menige mands boliger – lige fra selvbyggerhuset, over parcelhuset, rækkehuset, det sociale boligbyggeri og »betonslummen« burde have haft en mere udstrakt behandling. Jeg tror det ville kunne have illustreret de drømme, som almindelige mennesker har nærret til deres liv – og de idealer, som arkitekter og planlæggere har haft.

Bogen indeholder en række gode kort, som viser forskellen på byens geografiske udstrækning før og nu. Derimod er billedmaterialet ikke helt så godt. Billederne er så dårligt gengivet, at man ikke kan se de detaljer, der omtales i undertekster (s. 81, 102 og 196 f. eks.). Et enkelt er tidsmæssigt forkert placeret (s. 104) og et enkelt billede har – sandsynligvis – en forkert undertekst. Billedet s. 136 forestiller efter min bedste overbevisning

ikke en offentlig betalingsskoleklasse omkring århundredeskiftet. Opstillingen af pigerne er helt a-typisk fra andre klassebilleder; deres tøj er for fint og bygningen bagved ligner ikke en kommuneskole. Det er snarere en pige klasse fra en privatskole på Østerbro.

Uanset kritikken så har vi – københavnere – med »Københavnernes historie« dels fået en fremstilling, som er utrolig rig på oplysninger om byens historie fra ældste tid til idag og dels en fremstilling af »Københavnshistorien«, der er utrolig velskrevet.

Begge dele må befordre, at den får en bred læserkreds.

Ning de Coninck-Smith

Danske Handelskompagnier 1616–1843. Oktrojer og interne Ledelsesregler. Udgivet ved Ole Feldbæk. 1987.

Bogudgivelser om emner inden for merkantilismens og enevældens handels- og kolonihistorie er ofte på samme tid udgivelser om Københavns historie. Det gælder også i det foreliggende tilfælde, hvor de danske handelskompagnier i perioden 1616–1843 er emnet, idet kun et mindretal af kompagnierne fik hjemsted uden for »Vores Kongelig Residentz Stad«.

Bogens undertitel: »Oktrojer og interne Ledelsesregler« viser, at der er tale om en udgivelse af hovedkilder til kompagniernes institutionelle historie. En oktroj kan defineres som en kongelig udfærdigelse, der i en række paragraffer præsenterer et kompagnis forpligtelser og begunstigelser. Derfor er det selvsagt af stor interesse for studiet af dansk kompagnihistorie, at man hurtigt og overskueligt kan sætte sig ind i de overordnede rammer for et kompagnis virksomhed. Hidtil har det vel nok kunnet lade sig gøre at finde frem til oktrojerne. Men kun efter et tidskrævende arbejde, som oftest kun kunne finde sted på Rigsarkivets læsesal. Denne udgivelse imødekommer derfor et stort behov.

Selve kildeudgivelsen er på mange måder forbilledlig. Kompagniernes oktrojer og ledelsesregler er gengivet i geografisk orden, således at de asiatiske kompagnier dækkes først, derefter følger Guinea og Vestindien, de nordatlantiske, og afslutningsvis andre handelskompagnier. Inden for hvert område er kompagnierne opstillet kronologisk, og der indledes med en kort introduktion til hvert kompagni, hvortil knytter sig en liste over central litteratur om kompagniet. Derefter følger de egentlige kildeudgivelser, i princippet gengivet, som de er skrevet, men tilføjet meget nyttige, forklarende noter. Dertil kommer, at kilderne er dækket af to registre, et navne- og stedregister og et sagregister, og dermed får bogen meget stor anvendelighed som håndbog. I tillæg får læseren (s. 11–16) en kort, overskuelig introduktion til kompagnierne, og endelig er der en omfattende, up-to-date litteraturliste. – Bedre kan det vist ikke gøres!

Oktrojer, defineret som kompagniernes grundlove, og ledelsesregler må henregnes som normative kilder, hvorom man almindeligvis siger, at de i højere grad er kilder til, hvorledes virkeligheden burde være, end til, hvorledes den var. Og udgivelser af normative kilder – lovsamlinger etc. – mødes ofte med den kritik, at ressourcerne er bedre brugt på egentlige studier af den fortidige virkelighed.

I sin indledning forsvarer Feldbæk imidlertid denne kildeudgivelse på overbevisende

måde. Der henvises til, at dansk kompagniforskning har forsømt studiet af institutioner og organisationer som væsentlige forudsætninger for selve kompagnihistorien. Og Feldbæk påpeger, at de hyppige fornyelser af oktrojer og ledelsesregler viser, at man løbende forhandlede og omstrukturerede forholdene omkring kompagnierne ud fra de herskende økonomiske og politiske magtforhold.

De danske handelskompagnier har også sat sit præg på Københavns historie. En række af kompagnianlæggene – administration, pakhuse, værfter og havne – kan studeres langs Københavns havnefront, og mange af kompagniernes ledende skikkelser var også fremtrædende københavnere. Også af den grund at man i kilderne kan finde det direkte påbudt, at ledelsen *skulle* have bopæl i København. Derfor kan denne bog også benyttes af bygnings- og personalhistorisk interesserede, som netop vil kunne påskønne de håndbogsmæssige kvaliteter ved denne fine udgivelse.

Benny Christensen

Danmarks Kirker, København bd. 5, hefte 28–29, hefte 30. Frederikskirken. Red. Birgitte Bøggild Johansen. Nationalmuseets Forlag 1987.

Danmarks Kirker plejer at blive betragtet som håndbøger, men man kan spørge sig selv, om betegnelsen ved de udgivne hefter om Frederikskirken ikke er misvisende. Der er i virkeligheden tale om en tilbundsgående afhandling om de første projekter til en stor centralkirke i Frederiksstad til Marmorkirken, som vi kender den i dag. Indholdsmæssigt er hefterne delt op i tre hovedafsnit. Dobbeltheftet 28–29 omhandler Frederikskirken fra 1749–1770 med en redegørelse for de mange projekter fra danske og franske arkitekters hænder, påbegyndelsen af den franske arkitekt N.-H. Jardins kirkebygning og byggeriets endelige standsning i 1771. Det næste afsnit omhandler den periode, 1771–1874, hvor Frederikskirken henlå som en malerisk ruin og alle de projekter der udkastedes med hensyn til ruinens anvendelse. Hefte 30 omhandler Ferdinand Meldahls kirkebygning bygget på initiativ af finansyrsten C. F. Tietgen.

Det er noget vanskeligt at vurdere hefternes håndbogsmæssige værdi, før det samlede register til de københavnske kirker er udkommet. Det gælder især hefte 28–29, hvor materialet ikke er specielt velegnet til at fremlægge efter Kirkeværkets sædvanlige recept: historisk redegørelse, bygningshistorie, bygningsbeskrivelse og en minutios gennemgang af inventar og gravminder, der normalt i kirkeværkets beskrivelser fylder en betragtelig del af helheden. Da Jardins kirke aldrig blev fuldført, er der i sagens natur kun lidt at sige om inventaret. Dobbeltheftet om Jardins Frederikskirke er en historie om de storslåede planer, der var til en central kirkebygning, der skulle være en nordisk katedral til det oldenborgske kongehus' ære. Og hvilken historie! Redaktøren Birgitte Bøggild Johansen har i samarbejde med Ulla Kjær formået at skrive en meget spændende redegørelse for de mange projekter som Nikolaj Eigtved, Lauritz Thura, G. D. Anthon og de franske arkitekter Ange-Jacques Gabriel og Jardin stod for, men har også, på grundlag af den omhyggelige arkivgennemgang, formået at få disse højt forskellige temperamenter til at stå lyslevende for os. Især skismaet mellem den snusfornuftige og måske lidt misun-

delige hofbygmester C. D. Anthon og den franske arkitekt med de ophøjede kunstneriske visioner, N.-H. Jardin, er kostelig læsning. Her er meget nyt stof i hefterne, og, hvad der er mere væsentligt, materialet er bearbejdet ud fra nye synsvinkler, så læseren ikke alene får en gedigen beretning om projekterne til dette, skulle det vise sig, for ambitiøse kirkebyggeri, men også får hændelsesforløbet sat ind i større sammenhænge. Det kan på den baggrund virke pudserløjerligt, at redaktøren på side 476 føler trang til at fremhæve, at Eigtveds første approberede forslag ikke tidligere har været nævnt i litteraturen! Hvorfor netop fremhæve det fund? Mens vi nu er ved pudserløjerlighederne, kan man trække på smilebåndet, når kirkebygningens 1. etage på side 506 benævnes som »stueetage«. Redegørelsen om den ufuldendte Frederikskirke indeholder i øvrigt et væld af spændende oplysninger som f. eks. om valget af materialer og de indkøbte materials skæbne efter byggeriets standsning. Det er ikke uinteressant for forståelsen af arkitekturmiljøet i København i sidste halvdel af 1700-tallet, at de københavnske bygmestre kunne erhverve sig rigelige materialer i form af norsk gjellebæk marmor og norsk og bornholmsk sandsten på kirkepladsen.

Dobbeltheftets sidste afsnit er om Marmorkirkens ruin, og de overvejelser man gjorde sig, først om at færdigbygge kirken efter C. F. Harsdorffs tegninger, senere, da murværket var for brøstfældigt, om pladsens fremtidige anvendelse. Her er mange morsomme oplysninger, og det vil føre for vidt her at referere dem alle, men det skal fortælles, at man havde planer om at bygge et museum til Thorvaldsens værker her. Det kan sige lidt om denne kunstners status, at man har ønsket at anbringe hans museum på et så ophøjet sted. Tankevækkende er også Th. Stuckenberg's forslag til et monument for Frederik den 7., Grundloven og de faldne krigere – et monument for grundlovens gaver på ruinerne af enevældens ambitioner! Vi får også en redegørelse for ruinens rolle i litteraturen og billedkunsten. I heftet kommer man på mere end én måde rundt om denne centralbygning.

Hefte 30 omhandler C. F. Tietgens køb af Marmorkirkens ruin og opførelsen af Ferdinand Meldahls kirkebygning. Også i dette bind lægges der stor vægt på karakterskildringen af de implicerede personer. Hvor Jardins kirke skulle have været en katedral til Guds og enevældens ære, blev Marmorkirken en grundtvigsk katedral. Også Tietgen lod udføre et hav af projekter og kirkebyggeriet kom til at strække sig over 20 år. Der var fare for, at også dette byggeri skulle blive standset på grund af økonomien. Historien om Marmorkirkens opførelse er ikke mindre dramatisk end historien om Jardins ufuldendte kirke. Her citeres rigelig med synspunkter fra den offentlige debat om Tietgens køb af kirkeruinen, om de forskellige projekter, samt den offentlige ros og kritik, da bygningen omsider stod færdig i 1894. Her er rigelig med stof for dem, der interesserer sig for Københavns historie. Sidste del af heftet skrives på Kirkeværkets sædvanlige måde, og vi får konkrete oplysninger om kirkebygning og inventar og udsmykning. Det er morsomt, at man nu, ved denne udgivelse, har mulighed for at gå på opdagelse på kirkens facade og få oplysninger om de mange spændende skulpturer af apostle, kirkefædre, reformatorer og danske teologer, der er opsat her. Da en stor del af figurerne først er sat op længe efter kirkens færdiggørelse, er der her mulighed for at studere dansk billedhuggerkunst fra Vilhelm Bissen til J. F. Willumsen og Knud Nellemose – en periode på over 50 år.

Det er lærde hefter Danmarks Kirker har udsendt om Frederikskirken og Marmorkirken. Men det er også meget underholdende hefter. Vel må der i sagens natur være mange lidt tunge beskrivende afsnit, men det opvejes ovenud af det meget spændende persongalleri af ministre, arkitekter, embedsmænd gennem mange år og deres tanker, indbyrdes stridigheder, ambitioner samt det tidsmiljø der åbner sig for læserens øjne.

Karin Kryger

Danmarks Kirker, København bd. 6, hefte 31–32. Forsvundne kirker i København ved Sven Rask. Red. Birgitte Bøggild Johannsen. Nationalmuseets Forlag 1987.

Med udsendelsen af hefterne 31–32 (6. bind) om Københavns kirker er medarbejderne nu så tæt ved målstregen, at der kun mangler eet eneste hefte med Chr. IV-tidens S. Anna Rotunda og 4–5 projekterede kirker samt registre til. Da hefterne om København begyndte at udkomme skrev man 1945. Sejt og sikkert har et par generationer af historikere, kunsthistorikere og arkitekter gravet sig igennem metervis af arkivalier, arkæologiske rapporter og kort- og illustrationsmateriale. Det er sagt før, men lad det være sagt igen. I intet andet europæisk land har man noget værk, der kan måle sig med mammutværket om vore fornemste historiske mindesmærker.

I endnu højere grad end ellers er beskrivelserne baseret på skriftlige og arkivalske kilder samt i flere tilfælde på hidtil upublicerede billeder, kort og planer. Et helt team har i årevis indsamlet og bearbejdet materialet. Det drejer sig om Poul Grinder-Hansen, Ulla Kjær og Sven Rask, der har gennemgået arkivalierne, Ole Olesen, der har beskrevet orglerne og Birgitte Skov-Jakobsen, der har oversat de latinske tekster. Birgitte Bøggild Johannsen er hovedredaktør. Den legendariske grundighed og den overvældende dokumentation, samt de mange instruktive illustrationer sikrer værkets brugbarhed for de kommende generationer.

Hovedforfatteren, historikeren Sven Rask understreger beskedent, at hovedmålet er en katalogisering af ældre nu helt forsvunden kirkearkitektur og i hovedsagen forsvundet kirkeinventar og at man derfor har indskrænket de historiske og socialhistoriske kommentarer til et minimum. Alligevel er det forbløffende, hvor mange historiske perspektiver der ved gennemlæsningen melder sig, ja ligefrem springer frem fra næsten hver eneste side. I virkeligheden giver bindet en mængde – ofte sammenhængende – bidrag til hele Københavns historie fra byens grundlæggelse i middelalderen og helt op til det 19. århundrede.

Af de 27 forsvundne kirker har kun to været sognekirker, nemlig S. Clemens, der nedlægges på reformationstiden og den kortlivede kirke uden for Nørreport fra det 16. århundredes slutning, der gik til grunde under svenskekrigene 1657–1660.

Især studerer man med forventning og interesse afsnittet om S. Clemens kirke, der normalt opfattes som Københavns oprindelige sognekirke, og hvis historie følgelig er nært sammenknyttet med spørgsmålet om Københavns oprindelse. S. Clemens kirke er både

arkæologisk og »papirhistorisk« noget af det mest komplicerede i Københavns historie. Navnet er først bevidnet i de skriftlige kilder i 1304. Den er lokaliseret til Frederiksberggade/Mikkelbryggersgade. Men var de fundamenter, som bl. a. H. U. Ramsing fandt overhovedet rester af en kirkebygning og gik bygningen overhovedet tilbage til det 12. århundrede? Og hvis det ikke var den, hvor lå da den »ecclesia de Hafn«, der i 1192 omtales sammen med kirkerne i Brønshøj og Tårnby (Amager)?

Middelalder-arkæologen Axel Christophersen har i et kritisk opgør med Ramsing i 1983, 1985 og senest og klarest 1986 her i denne årbog 1986 p. 7-34 argumenteret for at S. Clemens kirke er yngre, og først og fremmest for at vi bør søge efter det oprindelige København (Hafn) ved Gammel Strand og afviser i virkeligheden at der skal have eksisteret en oprindelig landsby og en sognekirke i Frederiksberggade-området. På trods af alle de tagne forbehold ender Sven Rask beskrivelsen af S. Clemens kirke med at godtage den gamle tolkning af S. Clemens som den ældste københavnske kirke. Da redaktionen er afsluttet 1985 kan man ikke bebrejde den noget, men blot ærgre sig over, at Christophersens synspunkter ikke har kunnet indarbejdes. Det kunne godt have inspireret til en ny læsning af materialet om S. Clemens.

Som nævnt er næsten alle resterende forsvundne kirker institutionskirker; det gælder også om de middelalderlige klosterkirker, som der kun vides meget lidt om. De efterreformatoriske institutionskirker er alle vidnesbyrd om den voksende statsmagt især fra 1600-tallet og frem. Blandt de mange kan nævnes: hærens, flådens, hospitalernes, opdragelsesanstaltens og fængslernes kirker, der især i 1700-tallet skød frem alle vegne i hovedstaden. I denne pietismens store tid følte man det naturligt at anvende tidens bedste arkitekter til at bygge institutioner med tilhørende kirkerum. F. eks. leverede J. C. Krieger tegningerne i forbindelse med Vaisenhusets genopbygning i 1730 efter den store brand i 1728. Senere afsluttede D. E. Häusser med hjælp fra Philip de Lange det store smukke bygningsværk ved Nytorv, hvor den centralt placerede kirke helt stjal billedet. 1700-tallets institutionskirker blev for de flestes vedkommende indrettet som gallerikirker med pulpiturer for at kunne rumme de mange fattiglemmer, beboere af milde stiftelser, hospitalsindlagte, indsatte eller forbrydere. Særlig interessant er det 19. århundredes amfiteatraliske kirkerum med bl. a. lukkede bokse, der f. eks. fandtes i kvindefængslet på Christianshavn (1870-1928), der efter engelske forbilleder var indrettet af N. S. Nebelong.

Til hver kirkebeskrivelse er føjet et omfattende noteapparat med kildeoversigt, og en arkivalie- og indholdsoversigt afslutter hefterne.

Helge Gamrath

Jørgen Sestoft: Stadsarkitekten i København 1886-1986. I: Arkitektur nr. 6-7, 1986, s. 245-340. Arkitektens Forlag. Kr. 136,00. Ill. Engelsk og tysk resumé.

I anledning af 100-året for oprettelsen af stadsarkitektembedet ved Københavns kommune 1.11.1886 har arkitekt Jørgen Sestoft undersøgt embedets arkitekturhistoriske udvikling. Undersøgelsen er fremlagt i et særnummer af tidsskriftet Arkitektur.

Fremstillingen er bygget op i fire hovedafsnit opdelt efter de faser i embedets administrative udvikling, som forfatteren har afdækket. Hver periode er suppleret med en eksemplificerende gennemgang af projekter udført af stadsarkitekten eller dennes medarbejdere. Der er fortrinsvis tale om bygninger, men også gadeinventar som vejskilte, plakatsøjler, lygter og belysningsarmaturer bliver præsenteret. Indsatsen for bygningsbevaringssagen må fremhæves.

Jørgen Sestoft har tidligere beskæftiget sig med brugsarkitekturens historie og funktion, og det er som arkitekturhistorie jubilæumsheftet står stærkest. De forskellige funktionelle og stilistiske løsninger er præcist placeret i forhold til de almene arkitekturstrømninger og kommunens skiftende bygningsbehov. Præsentationen af 1930-ernes funktionalistiske byggeri under stadsarkitekt Poul Holsøe, måske især Købbyens fornemme arkitektur står markant, og forfatteren vurderer med rette perioden som en kulmination for embedet.

Derimod er fremstillingen ikke konsistent m.h.t. det administrationshistoriske aspekt. Som et uformidlet facit afsluttes med en præsentation af Stadsarkitektens direktorat med dets fem kontorer som en fuldbyrdet kendsgerning i 1986. Man savner en fortløbende beskrivelse af embedets interne historie, som dog ikke alene kan være tegnet af cheferne. En nærmere undersøgelse af embedets udvikling kunne have belyst det politiske spil, der fornemmes som baggrund for de påviste udsving. Måske kunne forfatteren også have fundet vigtigt stof andre steder end i de trykte kilder.

Den væsentligste interne problemstilling, der har interesseret Jørgen Sestoft, er forholdet mellem stadsarkitekten og stadsingeniøren. Det er et rimeligt valg, da der flere gange har været trusler fremme om at sammenlægge de to embeder under stadsingeniøren. Denne strid har imidlertid sine paralleller i andre af landets større byer, ikke mindst i forbindelse med etableringen af de tekniske forvaltninger. Det er muligt, at den store, magistratsstyrede kommune yder arkitekterne større beskyttelse end det ses i de lidt mindre, udvalgsstyrede kommuner. Det kunne derfor have været af interesse at se en sammenligning med forholdene i andre byer.

Oversigten over rækken af vigtige arbejder udført af Stadsarkitekten i København fortæller utvetydigt, hvor vigtigt det er for et stort bysamfund at have en instans, der kan vurdere ud fra rene arkitektoniske og kunstneriske synspunkter. En serie hovedværker i nyere dansk arkitektur og design er udgået fra direktoratets tegnestuer til glæde og gavn ikke blot for københavnere men for alle, der bruger hovedstaden.

Peter Bondesen

Anders og Lars Hegelund: Gammelholm fornyes. Udg. af Sanerings- og Byfornyelses-selskabet af 1970, Kbh. 1986. 95 s., ill.

STEMNINGEN MINE HERRER!

»Gammelholm fornyes« udarbejdet af arkitekterne Anders og Lars Hegelund, maj 1986, fremtræder som en smuk lille publikation i et overkommeligt format og med et omfang begrænset til knapt et hundrede sider. Som udgiver står SBS, Sanerings- og Byfornyelses-

selskabet af 1970, der også har været ansvarlig for saneringen af Gammelholm. Grundejernes Saneringsfond har støttet udgivelsen. Formålet med bogen har været at beskrive kvarterets historie og udvikling, byfornyelsens indhold og forløb samt det resultat, der til slut kommer ud af alle anstrengelserne. I hele to forord redegør henholdsvis overborgmester Egon Weidekamp, Københavns Kommune, og direktør Michael Wittrup, SBS, for deres synspunkter på den efter deres opfattelse – trods alle vanskeligheder – heldigt gennemførte sanering.

Bogens rigt illustrerede tekst bringer i en oversigtlig og let causerende form læseren i kontakt med Gammelholms særprægede arkitektur og atmosfære. Tekst og billeder følges forbilledligt ad og har lige vægt i indholdsmæssig henseende. Bagerst i bogen findes en litteraturfortegnelse og en liste over illustrationernes kilder, hvor det blandt andet bemærkes, at de to arkitekter har gjort sig umage med at fremstille gode nye kort, der tydeligt og sammenligneligt viser kvarterets tilstand før og efter saneringen. Et smukt lay-out tilrettelagt af Arne Dahl, omslag og papirvalg fuldender opfattelsen af den lykkeligt gennemførte sanering.

De to forfattere skriver levende og engageret om kvarterets byplanhistorie og udbygning. Det Gammelholm, som vi kender, blev til på meget kort tid. Det tog kun 17 år at gennemføre det omfattende byggeri efter en plan udarbejdet af professor F. Meldahl i 1859. Bebyggelsen blev efter datidens forhold usædvanlig høj og tæt efter krav fra Rigsdagen om en effektiv udnyttelse. Området er stadig et af Københavns tættest bebyggede.

Meldahl fik stor indflydelse på kvarterets arkitektur og byggebestemmelser, og opførte selv flere huse. Heraf kommer homogeniteten og sammenhængen i kvarteret. Inspirationen til facadernes udformning blev hentet i det sydlige Europa. Et af bogens billeder viser, hvordan et dejligt veneziansk palads blev brugt som forbillede for Meldahls Navigationsskole ved Havnegade, et andet hvordan »Brønnums hus«, tegnet af arkitekten Ferdinand Jensen, gav tonen an i kvarteret med sine rige og elegante, tysk/østrigsk inspirerede stukudsmykninger. Blot er det synd, at billedteksterne ofte står lidt for intetsigende, og at arkitekterne ikke har omtalt og vist nogle af kvarterets fine hjørneløsninger med tårne og spir.

Men det skal de nu ikke lastes for. Både billeder fra før og efter saneringen viser, at det er arkitekter med sans for de bygningsmæssige kvaliteter, der har behandlet stoffet. De glæder sig over, hvor det er lykkedes at hele mishandlede facader, at genoprette smukke trapperum og at vælge gode døre og de rette vinduestyper. I det hele taget har den eksisterende Gammelholm-bebyggelses forbløffende høje tekniske og håndværksmæssige stade været en kraftig udfordring til nutidens arkitekter og håndværkere.

Fra plan til virkelighed hedder et afsnit om saneringen. Mest muligt skulle bevares og flest mulige af beboerne forblive i kvarteret. En tegning viser hvor mange huse, der forsvandt, og hvor omfattende indgrebene i kvarteret blev.

På en af de sidste sider opsummeres erfaringerne fra saneringen – negative som positive. De negative består som sædvanlig i den lange byggeperiode og ulemperne for beboerne undervejs. De positive i at ca. 75% af beboerne kunne beholde deres bolig i kvarteret, og at det gav gode resultater at investere i et »beboerhotel« til midlertidig genhusning. Til sidst konkluderes, at Københavns kommunes 10-punkts program har været et godt grundlag for saneringen (10 krav til standarden efter byfornyelse). Desuden bemær-

kes det, at bogen skal lægge op til den løbende debat om byfornyelsen. Det gør den nok – men hvordan? Arkitekterne har tydeligvis skrevet på kommunens og saneringsselskabets præmisser. Alle de store byfornyelsesproblemer, der endnu står uløste i kvarteret, er ikke omtalt: trafikforholdene, havnefronten, de offentlige institutioners pladsforhold og gårdarealernes karakter.

Byfornyelsens metode anfægtes ikke, og der gøres ikke rede for hvad der forsvandt ved saneringen. At det ellers så hårde 10-punkts program, der lagde Nørrebro øde og som nu truer Vesterbro, naturligvis kunne anvendes med succes på Gammelholm til en bevarende sanering, får ikke arkitekterne til at stille spørgsmål. Man kunne have spurgt, om ikke det havde været muligt at lave en samlet løsning for Gammelholm, som var meget mere fantasirig og aktuel, levende og sprudlende i et så interessant, velbevaret og velbeliggende kvarter.

I stedet fristes man til at tænke, om ikke Gammelholm skulle være en slags alibi for en fortsat brug af 10-punkts programmet og at det er bogens hovedbudskab! Hvis det er tilfældet, må man håbe på, at der kommer en mere dybtgående og uvildig undersøgelse af byfornyelsens karakter på Gammelholm.

De to arkitekter fortæller meget morsomt om postmodernismen og en af Meldahls entusiastiske forelæsninger med budskabet: »Stemningen! Bygningens, hele anlæggets stemning, om den vindes ved gentagelsens kunst i uhyre bygningsværker eller springer ud af hyttens idyl i rosernes skygge, om den vækkes af blændende marmor eller drømmer bag mosgroede mure, om den bor under sværtede bjælker eller svæver over gyldne kupler; stemningen mine herrer! Alt skal tjene til at vække stemningen!«

Set på den baggrund synes bogen en lille smule forstemmende – og spørgsmålet er, om Gammelholm-kvarteret har fået den fornyelse og det stemningsmæssige løft, som kvarteret med rette fortjener. Kig selv!

Vibeke Dalgas

Herman Bang: Stuk. Danske klassikere, Det danske Sprog- og Litteraturselskab/Borgen 1987. Tekstudgivelse, Efterskrift og Noter af Paul Nørreslet. 304 s., ill.

Denne udgave af *Stuk* er udsendt i 100-året for den første udgivelse i 1887. Den handler om København i det industrielle opsvings opstemte feberhede og var allerede i samtiden kendt som nøgleroman. I Politikens Litteraturhistorie karakteriserer Hakon Stangerup den som et tidligt eksempel på det, der senere skulle kaldes den kollektive roman, en fortælling uden egentlig hovedperson, men med hovedvægten lagt på at beskrive et miljø. Læseren opfordres til selv at læse Bangs oplevelse af København; *Stuk* er forbløffende profetisk i sit handlingsforløb. Adskillige faghistorikere har i disse år vist hulheden af periodens industrigiganter. *Stuk* afspejler den forlorne stemning, og læseren følges kyndigt på vej af efterskriften og samtidens billeder. Det er genoplevelsen af denne københavnske gründer-periode, der står i centrum for udgiveren. Men jeg synes nok at teksten overkommenteres i noterne. Et eksempel, der desværre ikke er atypisk, findes til side 90: »(om en dame i handlingen, der karakteriseres som en) *lavmælt* »*Gaardkone*«: denne ser-

Anmeldelser

vile almueadfærd er tematisk relevant, men efter kilderne ikke i overensstemmelse med modellens stoute væsen. « – Det kan ikke være rigtigt med så nærgående en virkeligheds-konfrontation af en ting, der faktisk er skønlitteratur. Men nu foreligger *Stuk* til fornøjelig læsning, brug efterskriften og vær varsom med noterne, de truer med at kvæle Bang. Han er digter!

Steen Ove Christensen

Adam Garde, Vagn Spelmann, Jesper Gram-Andersen: Den Kongelige Livgardes Musik-korps. Engstrøm & Sødrings Musikbibliotek 1, 1986. 108 s.

Det er kun en lille, lidt unseeligt udseende bog, men hvor står der dog meget i den! Forfatterne har alle tre tilknytning til Livgarden, de to som musikere, den tredje som officer, og de har evnet at få en masse oplysninger med, også om den øvrige danske militærmusik og om Livgarden, uden at det er gået ud over læseligheden. Ja, undertiden er bogen ligefrem morsom! F.eks. citerer den en kongelig resolution fra 1762, hvori det bestemtes, at alle infanteriregimenter skulle have seks hoboister, Livgarden dog otte, fordi »den store Hob, og navnlig Nordmændene, sværme for Musik, og fordi derved bedre gaaes i Fodslag«.

I indledningen behandles Livgardens historie og Livgardens vagttjeneste med udførlige skitser af vagtafløsningen på Amalienborg og et kort over den nuværende marchrute gennem København. Det er i øvrigt noget forholdsvis nyt, at vagtparaden trækker op med musik fra Livgardens Kaserne. Det indførtes i 1907, da den senere kong Christian X var regimentschef.

Da Livgarden blev oprettet i 1658, bestod musikkorpsen af 12 tambourer og 3 pibere. I det historiske afsnit redegøres for den videre udvikling, hvor nye instrumenter kom til, bl. a. »den tyrkiske musik«, frem til 1986, hvor korpset bestod af 40 musikere, foruden et tamburkorps på en snes værnepligtige og konstabler.

Men det er ikke blot marchmusik. Bogen omhandler også korpsets »civile« funktion som leverandør af musik til de kongelige tafler o. l., men desuden har mange musikere gennem tiderne suppleret deres indtægter ved at spille i andre orkestre, hvad der har haft stor betydning for det danske musikliv.

Der er et fyldigt afsnit om uniformeringen og et knapt så fyldigt om repertoire, hvori der gøres opmærksom på, at korpset mangler saxofonister og visse træblæsere for at være et fuldt besat harmoniorkester, og dette gør det vanskeligt at spille mange moderne kompositioner.

Bogen afsluttes med lister over dirigenter, stabstambourer (dem civilisterne forkert kalder tamburmajorer) og musikere 1762–1986. Endvidere er der en diskografi, noter og kildehenvisninger, men ikke noget stikordsregister, hvilket er beklageligt i betragtning af bogens store informationsmængde. Den logiske disponering og indholdsfortegnelsen råder dog bod herpå.

I forordet hedder det, at formålet med bogen er at give en let tilgængelig og tillige grundig orientering om et af landets ældste musikkorps. Det synes at være lykkedes forfattertrioen 100%.

Hans Kofoed

